

1997

4

AETAS

Deák Ágnes:
A Habsburg Birodalom,
a nacionalizmus kihívásai között
(1848-1849)

Völgyesi Orsolya:
A kormányzat álláspontja
az operátumok napirendre tűzésének kérdéséről
(1830-1832)

Kovács Katalin:
Nagy Károly levelei Bártfay Lászlóhoz
(1831-1838)

Aetas repertórium
(1985-1995)

Következő számunk tartalmából

FILIPPOV SZERGEJ

Az orosz egyházszakadás és helye a 17. századi orosz történelemben

LEPAHIN VALERIJ

Georgij Ugrin

FERINCZ ISTVÁN

Magyar Mózes és Efrém – az orthodox egyház szentjei

FONT MÁRTA

A kijevi (nagy) fejedelmi hatalom jellegéről

KRÍZA ÁGNES

A Szoloveckij kolostor az oroszországi kolostori vagyonról szóló viták idején

SASHALMI ENDRE

Autokrácia, abszolutizmus, isteni jogalap

V. SZOLOVJOV

Bizantinizmus és az orosz óhitűség.

IMRÉNYI TIBOR

A Moszkva–Harmadik Róma elmélet az ortodox ekleziológia és kánonjog tükrében.

Feczetek az 1551-es orosz ortodox egyházi zsinat határozatainak gyűjteményéből

Az orosz egyház és az orosz állam viszonyáról

Bemutatjuk Piotr Skubiszewski lengyel művészettörténészt

1997/4

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

TOMKA BÉLA

A kiadvány
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.,
a Fund for Central and East European Book Projects,
a Magyar Kulturális Alap,
a szegedi József Attila Tudományegyetem
Közművelődési Bizottsága
és a József Attila Tudományegyetem
Történeti Intézete Diákköre
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztőség:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)
BENKES RÉKA
DÁVID TAMÁS
HOMONNAI SAROLTA
KOSZTA LÁSZLÓ
LELE JÓZSEF
PELYACH ISTVÁN
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ
VAJDA ZOLTÁN

TARTALOM

Tanulmányok

- DEÁK ÁGNES
A Habsburg Birodalom a nacionalizmus kihívásai között
(1848–1849) 5
- VÖLGYESI ORSOLYA
A kormányzat álláspontja az operátumok napirendre
tűzésének kérdéséről (1830–1832) 45

Múltidéző

- KOVÁCS KATALIN
Nagy Károly levelei Bártfay Lászlóhoz (1831–1838) 63

Figyelő

- A középkori Skandinávia enciklopédiája
(*Medieval Scandinavia: an Encyclopedia. Ed.: Phillip Pulsiano
Coed.: Kristen Wolf. Garland, New York – London, 1993.*)
SZÁNTÓ RICHÁRD 87
- Egy udvar története
(*Philip Mansel: The Court of France, 1789-1830. Cambridge
University Press, Cambridge, 1991.*)
TÓTH FERENC 92
- Actas repertórium (1985–1995) 97
- Számunk szerzői 184

DEÁK ÁGNES

A Habsburg Birodalom a nacionalizmus kihívásai között

Tervek és koncepciók a birodalom újjáalakítására
(1848–1849)

1848 forradalma és az azt követő szabadságharc a magyar történelem egyik nagy fordulópontja, mellyel történetírásunk már méltán nagyon sokat foglalkozott. A hagyományos „nemzeti látószög” sokáig arra ösztönözte a történészeket, hogy ezt az eseménysorozatot is a magyar liberális reformmozgalom és a birodalmi kormányzat kötélhúzásának kétpólusú rendszerében értékeljék. Az elmúlt néhány évtizedben már sikerült e szűk nemzeti nézőpontból kitekintve a magyarországi politikai és katonai erőviszonyokat közvetlenül befolyásoló európai diplomáciai erőteret elemeit szervezve beépíteni az e korszakról alkotott elképzelésünkbe.¹ Ugyanakkor kevesebb figyelem jutott a birodalmon belüli, a különféle politikai színezetű osztrák-német és szláv nemzeti mozgalmak egymásnak feszülése nyomán kialakult birodalmi belpolitikai helyzet vizsgálatára, pedig a magyar nemzeti mozgalom és program birodalombeli „helyiértékét”, teljesítményének pozitívumait és negatívumait csak ennek számításba vételével lehet igazán meghatározni.² A magyar álláspont a birodalom kívánatos politikai berendezkedéséről, Magyarország azon belüli státusáról rivális elképzelések és programok össz-tüzhében állt. Hanák Péter egyik tanulmányában röviden összefoglalja a birodalmi

---

A tanulmány a Central European University Research Support Scheme programjának támogatásával készült. Köszönöm Dr. Univ.-Prof. Horst Haselsteinernek (Universität Wien) szakmai támogatását és segítségét.

¹ Hajnal István: A Batthyány-kormány külpolitikája. 2. kiadás. Gondolat, Budapest, 1987.; Urbán Aladár: Batthyány miniszterelnöksége. Magvető, Budapest, 1986.; Erdődy Gábor: A magyar kormányzat európai látóköre 1848-ban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.; Gergely András: A Frankfurt–Budapest szövetség kialakulása 1848 tavaszán. Századok, 1996. 5. sz. 1033–1062., Gergely András: A magyar ügy és a magyar diplomácia Frankfurtban 1848 nyarán. Századok, 1997. 5. sz. 991–1018.

² A térség nemzeti mozgalmait tárgyalja: Urbán Aladár: Európa a forradalom forgószélében 1848–1849. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970. 251–259.; Niederhauser Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976., Niederhauser Emil: A nemzeti megújulási mozgalmak Európában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.; Kovács Endre: Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon. Magvető, Budapest, 1977. 253–272.; Spira György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980.; Niederhauser Emil: 1848. Sturm im Habsburgerreich. Corvina, Budapest, 1990. (a továbbiakban: Niederhauser)

küzdőtéren megjelenő konkurens programokat: „fედális-arisztokratikus fédérationizmus”-ról, „abszolutisztikus centralizmus”-ról, „alkotmányos centralizmusról”, „polgári liberális, alkotmányos fédérationizmus”-ról, „magyar dualisztikus irányzatról” és „polgári demokratikus nemzeti-republikánus” irányzatról szól, hangsúlyozva, hogy ez a típusalkotás önmagában némileg leegyszerűsített képet ad, amelyet azonban tovább lehet árnyalni.³ A nemzetközi szakirodalomban igen nagy hagyománya van ezen programok bemutatásának; tanulmányunk azonban nem egyszerűen reprodukálni kívánja ennek credményeit, hanem azok felhasználásával, ugyanakkor a vizsgált források, mindenekelőtt a korabeli röpiratok körének kiterjesztésével és némileg másfajta csoportosításával kívánja felvázolni az 1848–49-ben hirdetett magyar dualisztikus-perszonáluniós államjogi program, illetve az ezt követő években annak korrekciójára törekvő politikai programok eszmetörténeti kontextusát.

1848 előtt a Habsburg Birodalom a régi típusú, dinasztikus birodalmak egyik mintapéldánya volt. Míg Nyugat-Európában egyre inkább a nemzetállam vált az állami szerveződés általánosan elfogadott elvévé, addig a Birodalom népek konglomerátuma maradt. A soknemzetiségű birodalom nemzetiségi viszonyai igen kiegyenlítették voltak. Lakosságának közel negyven százaléka valamely szláv nemzetiséghez tartozott, de az megoszlott a cseh, szlovák, lengyel, rutén, horvát, szerb, szlovén nemzetiségek között. Az osztrák-németek aránya 21,5 százalék, a magyaroké 13,5, az olaszoké 14,3, a románoké 6,8 százalék volt. Egyetlen nemzetiség sem rendelkezett még csak meggyőző relatív többséggel sem.⁴ 1848-at megelőzően a birodalom összetartó ereje a dinasztikus legitimitás volt, melyet Magyarország kivételével – ahol a rendi alkotmányosság alapintézményei fennmaradtak – abszolutista kormányzati rendszer egészített ki. A modern politikai eszmék európai térhódítása közepette a birodalom konzervatív vezető elitje, melyet leginkább Klemens Lothar Wenzel von Metternich herceg testesített meg, a birodalmat ostromlott várnak tekintette, s úgy vélte – miként azt a Metternich köréhez tartozó Franz von Hartig tanácsos az 1848-as mozgalmakról írott munkájában megfogalmazta –, „ahogy egykor Ausztria az európai civilizáció védőbástyája volt az iszlám barbárság ellenében, úgy most védőgát lehet a forradalmi propagandával szemben” a Szent Szövetségben tömörült konzervatív hatalmakkal együtt.⁵ A vezető elit a birodalomnak a tartományok történetileg kialakult eltérő hagyományait, államjogi státuszát, Magyarországnak a birodalmi struktú-

³ Hanák Péter: A soknemzetiségű Habsburg-monarchia válsága a polgári forradalom korszakában. In: Magyarország a Monarchiában. Gondolat, Budapest, 1975. 97–125.

⁴ Idézi: Niederhauser 22–23.

⁵ [Hartig, Franz]: Genesis der Revolution in Oesterreich im Jahre 1848. Friedrich Fleischer, Leipzig, 1850. 4., 15. (a továbbiakban: Hartig 1850.); A birodalom hivatására vonatkozó 19. századi koncepciókról lásd: Nyíri, J. C.: Philosophy and National Consciousness in Austria and Hungary, 1848–1918: A Comparative Socio-Psychological Sketch. In: Structure and Gestalt: Philosophy and Literature in Austro-Hungary and her successor states. Ed. Barry Smith. John Benjamins B. V. Amsterdam, 1981. 235–262. Nyíri azonban az 1848 előtti időszakról csupán mint a bizonytalanság, az identitáskeresés időszakáról beszél, nem véve figyelembe a birodalom vezető elitjét átható nagyon is tudatos és szilárd hivatástudatot.

rán belüli különállását bizonyos fokig tekintetbe vevő politikai-közigazgatási szervezetét meg akarta őrizni, egyben óvatosan erősítve a birodalmi központot. E felfogással szemben különböző alternatív elképzelések körvonalazódtak a birodalmon belül. Mindenekelőtt Magyarországon éltek tovább az ellenzéki tradíciók a rendi ellenzék formájában, amelyből azonban az 1830-as években kinőtt a nyugat-európai eszméket adaptáló, modern liberális ellenzék. Az örökös tartományokban, s ez jellemezte Csehországot is, az ellenzék az 1840-as években erősödött meg. Itt azonban a rendi hagyományok jóval gyengébbek voltak, s az ellenzék elképzelései között a rendies tradíciók felelevenítése és a modern liberális eszmék képviselése igen sajátos ötvözetet alkotott.

Az 1848–49-es forradalmi mozgalmak a Habsburg Birodalomban nem pusztán a kormányzat válságát credményezték, hanem maga a birodalom léte került veszélybe. A forradalmi mozgalmak, megkérdőjelezve a korábbi legitimitációs elveket, három tekintetben is kihívást jelentettek: egyrészt célként jelölték meg a rendi társadalomszerveződés lebontását és az állampolgári jogegyenlőségre épülő polgári társadalom megteremtésének programját hirdették. Ehhez szorosan kapcsolódott a politikai intézményrendszer átalakításának követelése, az abszolutisztikus, illetve a rendi alkotmányos intézmények helyett a liberális polgári alkotmányosság elvének érvényesítése: a népszuverenitás elvének jegyében népképviselési törvényhozó testület(ek) életre hívása, felelős kormány(ok) létrehozása, a hatalmi ágak elválasztása, a politikai szabadságjogok biztosítása. Harmadrészt pedig az előző két tényezővel szoros összefüggésben a modern nacionalizmus eszméinek jegyében addig soha nem látott erővel színre léptek a különféle nemzeti mozgalmak, melyek a nemzetiség elvét a politikai szerveződés alapelvevé vagy legalábbis egyik meghatározó elvévé kívánták tenni, s követelték a birodalom szervezetének reformját. „A régi világ a *család*ból indult ki, a középső az *államot* helyezte a legfelsőbb polcra; a harmadik fok, e kettő összeolvadása – a *nemzet*, azaz a nép (család) saját államában. Milyen körben mozogtak a szabadságtörökvések a világtörténelem során? A fiú a családban, az egyén mint állampolgár az államban igyekezett szabad lenni; most elérkezett az idő, hogy a nemzet más nemzet mellett függetlenül álljon, hogy a nemzet mint *nemzet* szabad, önálló és a szomszédos vagy az államok ugyanazon komplexumához tartozó nemzetekkel egyenjogú legyen! Igen, a nemzet szabadsága mint olyan, a népegyenlőség önrendelkezése más népiségek befolyása nélkül, ezek azok az elvek, melyek a jelen mozgalmainak belső lényegét alkotják, ezek azok a javak, melyekért most a küzdelem folyik” – írta a cseh nemzeti mozgalom egy lelkes képviselője 1848-ban.⁶ A „nemzeti egyenlőség”, a „Gleichberechtigung der Nationalitäten” jelszava a korszak politikai közhelyeinek egyikévé vált, melynek égisze alatt a nemzeti mozgalmak hívei követelték a birodalom területi-közigazgatási szervezetének átalakítását, a birodalom népei nyelvének szabad, minden korlátozás nélküli használatát a közigazgatás, igazságszolgáltatás, oktatás és a fe-

⁶ Jordan, J. P. Dr.: Aktenmäßiger Bericht über die Verhandlungen des ersten Slavenkongresses in Prag. Expedition der „Slavischen Centralblätter”, Prag, 1848. 10. (a továbbiakban: Jordan)

lkezeti élet minden szintjén, a nemzetiségek kultúrájának szabad fejlesztését, ki-művelését. Valóban felmerült a kérdés: összegyeztethető-e a birodalom fennmaradása a modern koreszmékkal, s ha igen, hogyan és milyen formában. 1848 fő kérdése Ausztriában az volt – fogalmaz Josef Redlich –, „lehetséges-e az, és milyen eszközökkel érhető el, hogy a Habsburg alattvalókat kitevő oly sok nép-ből és népfajból az abszolutizmus által megteremtett évszázados birodalmi- és államközösség fennmaradjon mint állami birodalmi közösség, ha az egyéni poli-tikai szabadság liberális elvét és a népek szabadságának a nacionalizmus által ins-pirált elvét a birodalmat alkotó valamennyi országban és nép között egyidejűleg életbe léptetik.”⁷

Az 1848–49-es mozgalmak első hónapjaiban úgy tűnt, hogy az első két ki-hívás tekintetében „konszenzus” alakult ki a birodalom minden politikai ténye-zője között, hiszen a társadalmi modernizáció keretében az udvar kellelten köz-reműködésével mindenhol sor került a rendi társadalmi-jogi tagozódás felszámol-ására, a polgári társadalom alapkereteinek megteremtésére. A társadalmi moder-nizáció 1848-as vívmányait 1849 után sem kérdőjelezte meg a kormányzat, sőt a modernizáció jelszava beépült a neoabszolutista időszak kormányzati legiti-mációs elvei közé. Jó ideig az alkotmányosság elve is általánosan elfogadottnak tűnhetett, annak ellenére, hogy megvalósítási formáiról, mindenekelőtt a népszu-verenítés elvének az uralkodói szuverenitást korlátozó szerepéről már 1848 végétől, a Schwarzenberg-kormány megalakulásától, az uralkodóváltással is jel-zett kormányzati fordulattól kezdődően heves vita folyt. Ezt a vitát is eldöntötte hatalmi szóval az oktrojált alkotmány kibocsátása 1849. március 4-én. Mindazo-náltal a kormányzat az alkotmányosság elvével való nyílt szakításra csak 1851-ben szánta rá magát az olmtüzi alkotmány 1851. augusztus 20-i felfüggesztésével, majd 1851. december 31-én történő visszavonásával. Éppen ezért az 1848–49-es birodalmi politikai küzdelmek a nemzetiségi konfliktusokban csúcsosodtak ki, a politikai ellentétek e téren öltöttek legnyilvánvalóbb formát.

A nemzetiségi mozgalmak követelései a birodalom szinte minden pontján feszegették az addigi politikai-közigazgatási kereteket. A nemzetállami forma vonzása a birodalom minden népénél, nemzeténél jelentkezett, de természetesen eltérő körülményeiknek megfelelően más-más formában: a cseh mozgalom ma-gyar mintára politikai-államjogi különállást követelt, felvetve Morvaország és Szilézia Csehországhoz kapcsolását; ez utóbbi tartományokban viszont erős volt az önálló tartományi státusz megtartását kívánó tábor; felmerült a szlovének által lakott területek kiválása az örökös tartományokból és csatlakozásuk egy megala-kítandó délszláv egységhez a birodalmon belül; Tirolban a tartomány déli részét lakó olasz nemzetiség követelte önálló koronatartományba való szervezését; Galí-ciában a rutének léptek fel a lengyel dominancia ellen, s külön lengyel és rutén tartomány szervezését tűzték ki célul; felmerült igényként Bukovina különválasz-tása Galíciától, az itt élő románok és rutének viszonyának rendezése. A leg-erősebb kihívást természetesen a magyar különállás igénye jelentette. Részben

---

⁷ Redlich, Josef: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Band 1. Der Neue Geist Verlag/Dr. Peter Reinhold, Leipzig, 1920. I. 89. (a továbbiakban: Redlich)

erre reakcióként fogalmazódtak meg a magyarországi nemzetiségi mozgalmak követelései: Horvátország önálló koronatarományként való elismerése, elszakadása Magyarországtól – vagy önállóan vagy a már említett délszláv egység részeként; a szerb népesség elszakadása Magyarországtól, önálló koronatarományként vagy a délszláv egység részeként; a szlovákok elszakadása Magyarországtól, önálló koronatarományként vagy Csehországhoz történő csatlakozással; a románok elszakadása Magyarországtól, az Erdélyben, a szűkebb értelemben vett Magyarországon és a Bukovinában élő románok önálló koronatarományban való egyesítése; az erdélyi szászok elszakadása Magyarországtól önálló koronatarományként.⁸ A nemzeti mozgalmak törekvései számos ponton keresztetűzték és paralizálták egymást, az osztrák liberális Adolf Fischhof egy későbbi röpiratában így jellemezte Ausztria ekkori helyzetét: „Ausztria egy nagy bolondokházához hasonlított, ahol mindenki kineveti a másik őrültségét, anélkül, hogy akár csak sejtelme is lenne a magáéről. Minden nemzetiségét erős érzék jellemezte *jogait* illetően, míg az egész iránti *kötelességeik* érzete egészen tompa maradt.”⁹

A nemzetállami csmény mellett a háttérben, ahhoz kapcsolódva új típusú integrációs elképzelések is körvonalazódtak, s ez együtt programok sokaságát hívta életre a birodalom céljáról, funkciójáról és kívánatos politikai struktúrájáról. A programok természetesen az igen gyorsan átalakuló politikai erőviszonyoknak, körülményeknek megfelelően viszonylag gyorsan változtak. A forradalmi mozgalmak leverése, de leginkább a magyar szabadságharc katonai elfojtása alapvetően új szituációt teremtett, s behatárolta a programkészítők fantáziájának mozgásterét. Így mindenképpen meg kell különböztetni az 1848–49 forradalmi

⁸ A birodalmat 1848–49-ben megosztó nemzetiségi konfliktusok ismertetése: Protokolle des Verfassungs-Ausschusses im Österreichischen Reichstage 1848–1849. Hrg. von Anton Springer. Verlag von G. Hirzel, Leipzig, 1885.; Materialien zur Sprachenfrage in Österreich. Hrg. von Alfred Fischel. Friedrich Irrgang, Brünn, 1902.; Hantsch, Hugo: Die Nationalitätenfrage im alten Österreich. Verlag Herold, Wien, 1953.; Kann, Robert A.: Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Bd. 1–2. 2. Auflage, Böhlau Nachf., Graz–Köln, 1964. (a továbbiakban: Kann 1964.); Burian, Peter: Die Nationalitäten in „Cisleithanien“ und das Wahlrecht der Märzrevolution 1848/49. Böhlau Nachf., Graz–Köln, 1962.; Höhan, Otto: Die Petitionen an den Kremsierer Reichstag 1848/49. Phil. Diss. Wien, 1965.; Stourzh, Gerald: Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848–1916. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Hrsg. von Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch. Band III. Die Völker des Reiches 2. Teilband Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1980. 975–1206.; Gottsmann, Andreas: Die Regierung Schwarzenberg und der Reichstag von Kremsier. Phil. Diss. Wien, 1988., átdolgozott formában megjelent: Der Reichstag von Kremsier und die Regierung Schwarzenberg. Die Verfassungsdiskussion des Jahres 1848 im Spannungsfeld zwischen Reaktion und nationaler Frage. Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg, Wien–München, 1995.; Häusler, Wolfgang: Kaiserstaat oder Völkerverein? Zum österreichischen Staats- und Reichsproblem zwischen 1804 und 1848/49. In: Was heißt Österreich? Hrg. von Richard G. Plaschka–Gerald Stourzh–Jan Paul Niederkorn. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1995. 221–254.

⁹ Fischhof, Adolph Dr.: Ein Blick auf Oesterreichs Lage. Wallishaufer'sche Buchhandlung, Wien, 1866. 28.

mozgalmai közepette született programalkotást a már konszolidált birodalmi kormányzattal számolni kényszerülő elképzelésektől 1849-et követően. Ugyanakkor az olasz alkotmány előirányozta, hogy a majdani tartományi gyűlések vizsgálat alá veszik az oktrojált alkotmány rendelkezéseit, s javaslatot tesznek a célszerű módosításokra, épp ezért 1850 tavaszán–nyarán még élénken éltek az alkotmányhoz kötődő illúziók, s ez inspirálta még egy ideig a programkészítést.

E programok túlnyomó többségének sajátossága az, hogy a nemzetállami eszmény vonzása ellenében is a birodalmat mint lehetséges kiindulópontot tekintették a politikai jövő megkonstruálásához. Kivételt jelentett Észak-Itália olasz nemzeti mozgalma. E terület csak a napóleoni háborúk során került a birodalomhoz, s ennek következtében történeti tradíciók nem kötötték e terület lakosságának lojalitását a Habsburg Birodalomhoz, másrészt a megteremtendő egységes Olaszország programja sokkal nagyobb vonzóerőt jelentett számukra, mint a nemzetek feletti Habsburg birodalmi integráció gondolata. Az osztrák-németek számára ugyanakkor a formálódó német egység kínálhatott alternatívát a Habsburg birodalmi lojalitással szemben, így az ő körükben bizonyos ingadozás figyelhető meg az osztrák nemzeti eszme vonzása és az Osztrák Császársághoz fűződő birodalmi patriotizmus között. A császárság kis népeinek nemzeti mozgalmi viszont egyértelműen a birodalom fenntartása mellett foglaltak állást, mivel saját nemzetük történeti fejlődése számára a Habsburg birodalmi keret kedvezőnek ítélték. A magyar liberálisok alaptételként vallották, hogy a terjeszkedésre törő, abszolutista orosz cári birodalom és a fejlettebb kultúra nyomán asszimilációs kulturális nyomást jelentő német néptömb között egy független kis Magyarország nem tudna fennmaradni. A birodalom szláv népei között pedig a szláv testvériség gondolatának első felbuzdulása után egyértelműen az ausztrószláv áramlatok kerültek túlsúlyba (az egységes és független Lengyelország helyreállítása ekkor még csak a távoli jövőben látszott remélhetőnek). A híressé vált František Palacký-féle mondat, mely szerint „...ha az Osztrák Császárság már rég-től nem léteznék, akkor egész Európa és az emberiség érdekében sürgősen meg kellene teremteni”, különféle variációkban felbukkant már 1848-at megelőzően s 1848–49 viharos hónapjaiban is, a gondolat „ősatyjának” személyét nem lehet, de talán nem is érdemes meghatározni, mivel általánosan vallott elvet öntött formába.¹⁰

¹⁰ Palackýt idézi Hanák Péter: Közép-Európa: az imaginárius régió. Világosság, 30. évf. 1989. 562.; a liberális osztrák-német Johann Perthaler egy 1848. március 23-i újságcikkében is hasonló gondolatokat fejt ki, azonban épp a „kicsinyes, szeparatistikus, szűkkeblű tartományosdivál” szemben: „A világtörténelem egyik legzsensziálisabb gondolata volt ezen a területen egy hatalmas császárság létrejötte.” Oesterreichische Weltstellung. Wiener Zeitung, Nr. 83. Jellačić báró már 1848-at megelőzően is hasonlóan nyilatkozott. Kořalka, Jiří: Fünf Tendenzen einer modernen Nationalentwicklung in Böhmen. Österreichische Osthefte, 22. Jg. 1980. 3. Heft 211–212. 1849 tavaszán egy kortárs e gondolatot kifejezetten Jellačić nevéhez kötötte. Baron Billot aláírással memorandum, Bécs, 1849. március 31-i keltezéssel. HHStA, Kab. Kanzl. Geheimakten. Schwarzenberg Nachlass. Karton 11. Fasc. V. No. 227.; további példák: Srbik, Heinrich von Ritter: Aus Österreichs Vergangenheit. Von Prinz Eugen zu Franz Joseph. O. Müller, Salzburg, 1949.; Wandruszka, Adam: Reformpläne und

Az 1848–49-ben meghirdetett programokat igen-igen nehéz csoportosítani, ehhez segítségül különféle szempontokat fogalmazhatunk meg. Természetesen lényegesen befolyásolta a terveket a liberális-demokrata-konzervatív nézetek megosztó hatása, mindenképp a magyar és osztrák-német programok esetében, hiszen ezek az irányzatok ezen nemzeti mozgalmakon belül igen élesen szétváltak. Formai tekintetben a centralizációpártiság vagy a decentralizációs koncepció megosztása is különbségeket teremtett. A központi kormányzat korábbi centralizációs törekvései ellenére is élénken éltek a birodalomban a tartományi lojalitás elemei. A tartományi föderalizmus gondolatának így a modern nacionalizmus politikai térhódításától függetlenül is akadtak hívei. Ráadásul 1848–49-cel, elsősorban a német és az olasz egység lehetséges útjait keresve megkezdődik a közgazgatási centralizációt alapelveként valló francia államjogi iskola tagadásaként a föderatív tervek virágkora Európában.¹¹ A programok három alaptípusát a birodalmi centralizmus, a történeti tartományokat vagy a nemzeti-etnikai elven szervezendő új államjogi-közgazgatási egységeket alapul vevő föderalizmus, illetve a hagyományos magyar dualizmus-perszonálunió koncepciója alkotta – természetesen számos alfajjal együtt. A birodalmi szinten hirdetett föderalizmus és a dualizmus programja azonban nagyon is jól megfér a tartományokon belüli szigorú centralizáció elképzelésével. A koncepciók további lényeges különbségeire deríthet fényt annak vizsgálata, hogy azok hajlandók voltak-e a nacionalizmus elveit az államok területi-szervezeti felépítését befolyásoló tényezőként elfogadni, s ha igen, milyen mértékben. Ezek a különféle szempontok egymást átmetsző koordináták mentén rendezik csoportokba a formálódó terveket. Nem lehet a szempontokat mechanikusan megfeleltetni egymásnak, éppen ezért nagyon nehéz olyan tipológiát felállítani, amely a különböző szempontokat ötvözi. Jiří Kořalka például konzervatív osztrákokról, demokratikus nagynémetekről és liberális ausztróslávokról beszél, de – véleményünk szerint – a centralizációpártiság nem azonosítható „a” konzervatív állásponttal avagy a liberális a föderáció pártisággal, és ez utóbbi sem jelentette feltétlenül a modern nacionalizmus doktrínáinak elfogadását az állam szervezeti felépítésében. A legtöbb tipológia

---

Untergansahnungen in der Habsburger Monarchie. In: Was weiter wirkt. Hrg. von Otmar Franz. Secwaid Verlag, Stuttgart, 1971. 38–54.

¹¹ Schlesinger, Rudolf: Federalism in Central and Eastern Europe. Kegan, Paul – Trench, Trubner & Co., Ltd., London, 1945.; Kühl, Joachim: Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa. R. Oldenbourg, München, 1958.; Wierer, Rudolf: Der Föderalismus im Donauraum. Verlag Hermann Böhlau Nachf., Graz-Köln, 1960. (a továbbiakban: Wierer); Kann, R. A.: Ein Beitrag zur Problematik des abendlandischen Föderalismus. – Bewegung und Gegenbewegung. In: Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag. Verlag Styria, Graz-Wien-Köln, 1965. 597–611.; Deuerlein, Ernst: Föderalismus. Die historischen und philosophischen Grundlagen des föderativen Prinzips. Paul List Verlag, München, 1972.; Haselsteiner, Horst: Föderationspläne in Südosteuropa. In: Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert. Hrg. von Christo Cholicev – Karlheinz Mack – Arnold Suppan. Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg, Wien-München, 1992. 123–133.; Mérei Gyula: Föderációs tervek Dél-Kelet-Európában és a Habsburg-monarchia 1840–1918. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965.

csak a föderatív – centralista koordináta mentén rendezzi a programokat – ezt teszi Josef Redlich is – arra hivatkozva, hogy ez volt és maradt Ausztriában 1848–49-ben, de később is az igazi elválasztó vonal a politikai erők között. Ezt az álláspontot képviseli Robert A. Kann is, aki „a nemzeti kiegyezés képviselőiről” és „a nemzetek feletti állameszmények képviselőiről”, „összállami autonóm” (gesamtstaatlich-autonome), „történeti alapú szövetségi állami” (bundesstaatlich-historische) és „etnikai alapú szövetségi állami” (bundesstaatlich-ethnische) elképzelésekről szól. Redlich a fent idézett megállapításához még azt is hozzáteszi, hogy ez a megoszlás nemzetiségbeli csoportosulást is jelentett, s centralizmust képviselő németekről és föderalista szlávokról beszél. Ugyanezt vallja Andreas Moritsch is, aki az ausztrószlávizmusról szólva az ausztrószlávizmus és az ausztróföderalizmus fogalmát mint szinonimát használja.¹² Hanák Péter fent idézett tipológiájában ennél árnyaltabban fogalmaz, kombinálva több szempontot. E csoportosítások egyike sem tűnik teljesen kielégítőnek. A programok bemutatásánál a legcélszerűbbnek inkább az tűnik, ha a nemzeti megoszlást vesszük alapul, mivel mindegyikük a feltételezett nemzeti érdeket tekinti kiindulópontnak (egyes esetekben összefonódva dinasztikus érzelmekkel).

Osztrák-német programok

A nagy német program

A hagyományos birodalmi patriotizmust háttérbe szorítva nagy erővel jelentkezett 1848 tavaszán a német egységtörckvések hatása. A frankfurti német

¹² Kořalka, Jiří: Prag – Frankfurt im Frühjahr 1848: Österreich zwischen Grossdeutschtum und Austroslawismus. In: Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert. Hrg. von Heinrich Lutz – Helmut Rumpler. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1982. 117–139. (a továbbiakban: Kořalka 1982.); Kann, R. A.: Die Habsburgermonarchie und das Problem des übernationalen Staates. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Hrg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. Band II. Verwaltung und Rechtswesen. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1975. 33.; Kann, R. A.: Nationalitätenproblem und Nationalitätenrecht. In: Spectrum Austriae. Hrg. von Otto Schulmeister. Verlag Herder, Wien, 1957. 213.; Redlich I. 244.; Moritsch, Andreas: Der Austroslavismus – ein verführtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas. In: Der Austroslavismus. Ein verführtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas. Hrg. von A. Moritsch. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 1996. 12. (a továbbiakban: Der Austroslavismus); Sugar, Peter F.: The Rise of Nationalism in the Habsburg Empire. In: The Nationality Problem in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century: a Critical Appraisal. Austrian History Yearbook. Vol. III, Pt. 1. 1967. 91–120.; Evans, R. J. W.: From Confederation to Compromise: The Austrian Experiment, 1849–1867. In: Proceedings of the British Academy, 87. 1995. 135–167. Az 1848–49-es román programok mindenekelőtt az uralkodóhoz benyújtott petíciók formájában nyertek kifejtést. A legfontosabb nemzeti célkitűzésük saját nemzeti koronataromány megteremtése volt, mely az etnikai alapú föderalizáló programok keretébe illeszkedett. Átfogó program körvonalazására azonban nem került sor, ezért a román nemzeti tervekre ez alkalommal nem térünk ki külön. E petíciókat megjelentette: [Laureani, August Treboniu]: Die Romanen der österreichischen Monarchie. Carl Gerold & Sohn, Wien, 1851.

nemzeti gyűlés összehívását követő hónapokban, 1848 tavaszán–nyarán Bécs a német egység lázában égett; fekete-vörös-arany trikolor lengett a középületeken, még a schönbrunni palota ormán is. Úgy tűnt, a kormányzati konzervatív körök is teljes egyetértésben támogatják a nagynémet egység programját. Október elején a Bécsben járó németországi utazó, Berthold Auerbach még azt jegyzi fel, hogy egy a későbbi belügyminiszter, Franz Stadion gróf köréhez tartozó diplomatától hallotta azt a tervet, hogy „Ferdinánd császárnak le kell mondania, a koronát unokaöccsének, Ferenc Józsefnek átadnia. Őt azután Németország császárává kell választani, a frankfurti parlamentet Bécsbe áthozni, s így összeolvasztani Németországot és Ausztriát.”¹³ A német nemzeti eszme ereje egyfelől és az ausztriai soknemzetiségű birodalom integritása megőrzésének programja másfelől azonban egymásnak számos tekintetben ellentmondó erők küzdelmét eredményezte, hiszen magától értetődően adódott a kérdés: mit keres a jövőbeli német nemzetállam keretei között a Habsburg Birodalom lakosságának több mint kétharmadát kitevő nem német népesség? Friedrich Hebbel naplójában igen szemléletesen írja le ezt a dilemmát: „Azok a kedves osztrákok! Most azon törik a fejüket, hogy hogyan tudnának Németországgal egyesülni úgy, hogy mégse egyesüljenek! Ez igen nehéz lesz, épp annyira, mint amikor két ember csókolózni akarna, de úgy, hogy eközben hátat is fordítsanak egymásnak!”¹⁴ De az utca embere is érezte a feszültséget a német nemzeti tudat és az osztrák alattvalói lojalitás között. Auerbach is megemlékezik egy kövér nyárspolgárral folytatott beszélgetésről. „Hogy német vagyok – mondja az egy kávéházi szegletben –, nem szükséges mondanom, olyannyira nem szükséges, mint azt bizonygatnom, hogy ember vagyok. Németként születtem s neveltetem, nem is értek más nyelvet, mint a németet, s mégis osztrák vagyok, igen, az vagyok.” A liberális publicista Franz Schuselka pedig egy Bécs környéki paraszt zavarodottságáról ír, aki az új, ismeretlen trikolort látva kérdezi: akkor ez most azt jelenti, hogy megszűntünk osztrákok lenni?¹⁵ A birodalom nem német népeinek, mindenekelőtt a szláv népek nemzeti mozgalmainak hirtelen megerősödése és kikerülhetetlen politikai tényezővé válása 1848-ban, valamint törekvésük – számbeli fölényük tudatában – arra, hogy a német dominanciájú birodalomból „szláv birodalmat” teremtsenek, megerősítette a nagynémet érzelmeket. „Ausztria, a német Ausztria halott Németország nélkül, egy felbomló tag, ha az egész testtől, tápláló elemétől elszakítjuk” – fogalmaz egy anonim röpirat 1848 áprilisában.¹⁶ Az osztrák-német liberálisok és demokraták számára majd az 1848. októberi bécsi forradalmat Windischgrätz

¹³ Auerbach, Berthold: *Tagebuch aus Wien. Von Latour bis auf Windischgrätz* (September bis November 1848). Verlag der Schletter'schen Buchhandlung, Breslau, 1849. 18., 73.

¹⁴ Hebbel, Friedrich: *Tagebücher*. Hrg. Felix Bamberg. Band 2. G. Grote'schen Verlagsbuchhandlung, Berlin, 1887. 299. Idézi: Rath, R. John: *The Viennese Liberals of 1848 and the Nationality Problem*. *Journal of Central European Affairs*, vol. XV. Oct, 1955. Nr. 3. 232.

¹⁵ Auerbach 26.; Schuselka, Franz: *Deutsche Fahrten*. 2 Bd. Jasper, Hügel & Manz, Wien, 1849. II. 67–68.

¹⁶ *Oesterreich und die Constitution*. Politische Fragmente von einem österreichischen Juristen. Verlag von Wilhelm Jurany, Leipzig, 1848. 53.

herceg csapataival együtt elfojtó, Jellačić bán által vezetett horvát csapatok megjelenése a német Bécs utcáin szimbolikus értelmet is kapott. „Német-Ausztria a szláv birodalom Elzásza lesz – jajdul fel a még mindig a városban tartózkodó Auerbach –, és Bécs a szláv Strassburg!”¹⁷

A birodalmi kormányzat és az udvar körei is tisztában voltak azzal, hogy a nagynémet gondolat milyen veszélyekkel járhat a birodalom integritására nézve – s válaszként az egység kívánatos formájaként laza német államszövetség tervét támogatták, melyben a Habsburg Birodalom egésze alkotott volna egy államjogi egységet. A német-nemzeti és a „schwarzgelb” birodalmi irányzat kötélhúzásának lényegében az vetett véget, hogy a frankfurti birodalmi parlamenten belül az elsőbbségért folytatott harcban Ausztria ellenében Poroszország kerekedett felül. A parlament 1848. október 20-án határozatot hozott arról, hogy a leendő német császárság egyetlen alkotó állama sem tarthat fenn perszónálunióval szorosabb államjogi viszonyt nem német dominanciájú országokkal. Ez az ausztriai birodalom integritásának teljes szétesésével járt volna együtt. Ez ellen számos Ausztriában megjelent röpirat tiltakozott, s az osztrák kormány is – teljes joggal – Ausztria-ellenes lépésnek minősítette a határozatot. A birodalom politikai vezetőinek gyanakvását a nagynémet koncepcióval szemben az is erősítette, hogy annak legelszántabb védelmezői a liberális táborból kivált demokraták voltak, akiket az októberi bécsi forradalom leverése után sikerült emigrációba kényszeríteni, politikai befolyásukat minimálisra szorítani. A frankfurti parlament egyébként is egyre inkább kétes, forradalmi legitimitású szerv lett a német uralkodók szemében. Bécs végleges szakítása a testülettel 1849. április végén következett be, amikor a poroszbarát párt által támogatott örökletes császárság koncepcióját fogadták el az egyesülés lazább formáit javasló ausztriai küldöttek ellenében. A bécsi kormány ezután visszahívta az ausztriai képviselőket. Lényegében azonban már a német egyesüléssel semmilyen formában nem számoló olmtüzi alkotmány kibocsátása is jelezte a szakítást. Az 1848. októberi határozat után az osztrák-német liberális tábor nagy része – példaként említhetjük Johann Perthalert, Viktor Freiherr von Andrian-Werburgot vagy Anton Schmerlinget – visszahátrált a birodalom létező kereteit alapul vevő nagyosztrák koncepcióhoz. Velük ellentétben a demokraták tábora lelkes nagynémet párti maradt továbbra is.

Az osztrák-német liberálisok számára kezdetben megkönnyítette az össznémet nemzeti program és a Habsburg Birodalom együtt tartása igényének az összekapcsolását az, hogy a nagynémet nemzettudat és a saját nemzetállam megteremtésére irányuló törekvések a nemzeti elhivatottság romantikus pátozásától fűtve már az 1840-es években nemzetállam feletti ambíciókkal is összekötődtek. A németországi liberálisok között általánosan elterjedt volt az az Oroszországgal szemben, amelyet mi is jól ismerünk a magyar liberálisok műveiből: Oroszország az évszázadok óta terjeszkedő, expanzív nagyhatalom, mely hódító ambícióival, abszolutista, a népeket elnyomó kormányzati rendszerével közvetlen veszélyt jelent a vele szemben a civilizációt, a kultúrát és szabadságot képviselő európai kultú-

---

¹⁷ Auerbach 211.

rára.¹⁸ Természetesen a hagyományos konzervatív felfogásban is jelen volt a franciailenség, azt a nemzeti buzgalom új hulláma még csak tovább élte. A német nemzeti küldetés liberális hívei a nemzetállami programot egy új nagy közép-európai államalakulat megteremtésének és annak hatalmának a Balkán felé való kiterjesztése programjával párosították. A keleti kérdés folyamatos nyugtalanító jelenléte, a hanyatló Törökország küszöbön állónak ítélt felbomlásának gondolata a tervezettségnek állandó táptalajt biztosított. Nyilvánvaló volt, hogy Oroszország nagy erővel pályázik a török birodalom Balkánt integráló szerepének átvételére, s ezzel szemben a német liberálisok az 1840-es évek elejétől a kultúra és humanitás jelszavával léptek fel, propagálva a német expanziós törekvéseket. Friedrich List például lelkesen hirdette egy nagy közép-európai gazdasági egység létrehozásának programját,¹⁹ az osztrák-német liberálisok közül Franz Schuselka propagálta nagy hangon a némettség kulturális misszióját s a kultúra keleti terjesztésének programját, a másik osztrák publicista, aki már 1848 előtt is lelkesen hirdette a nagy Mitteleuropa tervét, Karl Moering volt.²⁰ E programot az 1848–49-ben Ausztriában született röpiratok közül talán Johann Perthaler munkái fejtik ki a legplasztikusabban. Perthaler maga is a frankfurti német nemzeti gyűlés képviselője volt. *Das Erbkaiserthum Kleindeutschland* című röpiratában (1849) egy Frankfurtban elmondani szándékozott parlamenti beszédét jelentette meg. A középkor nagy germán időszaka után most – véleménye szerint – ismét

¹⁸ Az Oroszországról Európában élő képről lásd: Fischel, Alfred Dr.: *Der Panslavismus bis zum Weltkrieg. Ein geschichtlicher Überblick*. J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, Stuttgart–Berlin, 1919. 225–227., 247–248. (a továbbiakban: Fischel 1919.); Groh, Dieter: *Russland und das Selbstverständnis Europas. Ein Beitrag zur europäischen Geistesgeschichte*. Hermann Luchterhand Verlag, Neuwied, 1961.; Heppner, Harald: *Das Russlandbild in der öffentlichen Meinung Österreichs 1848–1856*. Historisches Institut der Universität Graz, 1975.; Pavlenko, Olga V.: *Rußland und die Donauslaven (1848 bis 1871)*. In: *Der Austroslavismus* 156–177.

¹⁹ List programjáról lásd: Görlich, E. J.: *Die mitteleuropäische Idee in Österreich 1849–1859*. Österreichische Osthefte, Jg. 11. 1969. 13–21.; a Mitteleuropa tervéről vö. Wagner, Otto: *Mitteleuropäische Gedanken und Bestrebungen in den vierziger Jahren (1841–1848)*. Heine. Pöppinghaus, O. H.–G. Bochum–Langendreer, Marburg, 1935.; Gergely András cikkei.

²⁰ Schuselka legfontosabb Vormärz kori röpiratai: *Ist Oesterreich deutsch? Eine statistische und glossirte Beantwortung dieser Frage*. Weidmann'sche Buchhandlung, Leipzig, 1843.; *Deutsche Worte eines Oesterreichers*. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1843.; *Oesterreich und Ungarn*. Weidmann'sche Buchhandlung, Leipzig, 1843.; *Die Orientalische das ist Russische Frage*. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1843.; *Mittelmeer, Ost- und Nordsee*. Weidmann'sche Buchhandlung, Leipzig, 1845.; *Oesterreichische Vor- und Rückschritte*. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1847.; Schuselkára vonatkozóan vö. S. Lengyel Márta: *Egy osztrák röpiratról a negyvennyolcas forradalom felé*. Századok, 1960. 5–6. sz. 750–793., 1961. 1. sz. 47–82.; Deák Ágnes: *Wesselényi Szózata a korabeli osztrák-német és szláv röpiratirodalom tengerében*. Kőlcsey Társaság Füzetei, 8. Fehérgyarmat, 1997. 17–38. (a továbbiakban: Deák); [Moering, Karl]: *Sibyllinische Bücher aus Oesterreich*. 2 Bd. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1848., uő.: *Der rechte Augenblick. An die Völker Deutschlands und Oesterreichs*. Von Cameo. Tendler et Comp., Wien, 1848. Vö. Wandruszka, Adam: *Karl Moering. Ein Soldat und Politiker*. Phil. Diss., Wien, 1936.

clérkezett a germánság ideje, megkezdődött a „második germán világkorszak”. Franciaország és Oroszország ellenében Európa közepén szükség van egy olyan nagy közép-európai ellensúlyozó tényezőre, amely mind Nyugat, mind Kelet felé egységesen lép fel. Ennek a nagy közép-európai hatalomnak a magva a nagynémet egység létrehozása kell legyen, melyből kiindulva megteremthető és megteremtendő a „Mitteleuropa”. Szerinte az ebben a térségben található kis népek, „a népvándorlás elveszett gyermekei”, melyek egyenként alkalmatlanok az önálló politikára, nemzeti-politikai életre csak a nagy német nép védőernyője alatt képesek. Természetes Perthaler számára, hogy a folyamatban az ausztriai németiségnek tulajdonítja a vezető szerepet. Földrajzi értelemben is kijelöli a hatalmi terjeszkedés irányát: a cél kijutás a Földközi-tengerre, amely „a világtörténet földrajzi fókusza”.²¹ A németországi demokrata, Julius Fröbel a „föderatív demokrácia” jelszavával 1849-ben felvázolja az Egyesült Államok modelljére hivatkozva egy bécsi központú közép-európai államszövetség tervét az egységes Németország, a helyreállítandó Lengyelország, Magyarország, a délszláv és a román államok részvételével. Hasonló programot fejt ki Adolph Lugano *Der Fortbestand Oesterreichs...* című röpirata is.²² Anton von Le Monier, majd néhány évvel később Lorenz von Stein már a skandináv államokat is magában foglaló nagy Közép-Európáról írt.²³

A német egység kérdésében való állásfoglalás közvetlenül befolyásolta a birodalom kívánatos szerkezetére vonatkozó programalkotást. Ha ugyanis Auszriának a létrehozandó Németországban való részvételével számolt a kor osztrák-német politikusa, elfogadva a frankfurti parlament által meghatározott feltételeket, akkor helyeselhette a birodalom politikai szerkezetének „magyar dualista” tervét, illetve Lombardia, Galícia függetlenedési törekvéseit, hiszen az magától értetődőnek tűnt, hogy azokat nem lehet a német egység kereteibe szorosan integrálni; ugyanilyen nyilvánvalónak tűnt azonban számukra, hogy az örökös tartományoknak teljes – tehát a szláv lakosságot is belefoglaló – népességükkel és területükkel kell részt venniük az egységben, márpedig ez ezeken a területeken az államjogi szuverenitás megosztásának bármely halvány változatát is kizárta, s ele-

²¹ Dr. Perthaler: *Das Erbkaiserthum Kleindeutschland*. Carl Horstmann, Frankfurt am Main, 1849.; Molisch, Paul: *Briefe des Abgeordneten Dr. Johann von Perthaler aus der Paulskirche. Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung*, Bd. XLVII. 1933. 309–317.; Perthaler koncepciójáról: Kuranda, Peter: *Großdeutschland und Großösterreich bei den Hauptvertretern der Deutsch-österreichischen Literatur 1830–1848*. Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, Wien–Leipzig, 1928. 76–120. (a továbbiakban: Kuranda); Hanák Péter idézett cikke.

²² Fröbel, Julius: *Wien, Deutschland und Europa*. Druck und Verlag von Joseph Reck & Sohn, Wien, 1848. 8–13. (a továbbiakban: Fröbel 1848.); Lugano, Adolph: *Der Fortbestand Oesterreichs bedingt durch einen innigen Anschluß an Deutschland als Herz eines central-europäischen Völkerbundes*. Carl Gerold, Wien, 1848.

²³ Lásd Görlich cikke; Kosáry Domokos: *Széchényi Döblingben*. Magvető, Budapest, 1981. 143–144.; Stein, Lorenz: *Oesterreich und der Frieden*. Wilhelm Braumüller, Wien, 1856.; Moering, K.: *Oesterreichs Lage und sein Weltberuf*. Von Camco. Tandler et Comp., Wien, 1848.

gendőnek tűnt, ha ünnepélyes nyilatkozatban garantálják e területek szláv lakosságának szabad nyelvi-kulturális fejlődését. „Németországnak *joga* van követelni Csehország belépését a német szövetségi államba. Jogosultsága Csehország és Németország évszázados szoros viszonyán, azon a döntő befolyáson alapszik, melyet műveltsége és irodalma Csehország műveltségére és irodalmára kifejt. Ha más is a nyelv, Csehország kultúrája teljes egészében német, s ez olyan tényező, mely a tartós szövetekezésnél sokkal inkább mérvadó, mint a nyelvi különbözőség” – fogalmaz a már idézett röpirat anonim szerzője 1848-ban.²⁴ Másrészt azzal érveltek, hogy e kis nemzetek teljes állami önállósága nem lehet alternatíva, s itt persze előszeretettel hivatkoztak e népek nemzeti mozgalmainak hasonló megállapításaira. A nagynémet osztrákok tehát elfogadhatták Magyarországot, Észak-Itália és Galícia külön államjogi egységként való létezését, ugyanakkor szigorú centralistáknak bizonyultak a birodalom többi részére vonatkozó tervekben, s a leghatározottabban ellenezték a szláv nemzetiségek föderatív szervezésre vonatkozó bármely javaslatát. Az igen népes röpirat-irodalomban csak elvétve akadhatunk ennek ellentmondó példára.²⁵

A következetesen nagynémet párti osztrák-német demokraták²⁶ programját egyik kiemelkedő személyiségük, Hans Kudlich így jellemzi emlékirataiban: „demokratikus monarchia, népszuverenitás és Németországgal a legszorosabb

²⁴ Oesterreich und die Constitution 43–44. Vö. még Tebeldi, Albrecht [Dr. Karl Beidtel]: Die Slawen im Kaiserthume Oestreich. Tendler et Comp., Wien, 1848.

²⁵ Az anonim, az előző tanúbizonyosága szerint 1849 szeptemberében készült *Der Centralstaat und der Föderativstaat Oesterreich* című röpirat szerzője például egyszerre érvel a német császári birodalom újrafelállítása és azzal párhuzamosan az ausztriai föderatív államberendezkedés megteremtése mellett, az egyes tartományoknak külön országgyűlést és minisztériumot biztosítva, s meglehetősen szűkre szabva a központi szervek hatáskörét. *Der Centralstaat und der Föderativstaat Oesterreich*. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1849.

²⁶ A feldolgozott röpiratok és emlékiratok a következők: Fröbel 1848.; [Jellinek, Hermann Dr.]: *Kritische Geschichte der Wiener Revolution vom 13. März bis zum constituirenden Reichstag*. L. Sommer, Wien, 1848.; [Violand, Ernst Ritter von]: *Enthüllungen aus Oesterreichs jüngster Vergangenheit*. Von einem Mitgliede der Linken des aufgelösten österreichischen Reichstages. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1849. (a továbbiakban: Violand); Springer, Anton Heinrich Dr.: *Oestreich nach der Revolution*. Verlag von Immanuel Müller, Leipzig, 1850. (a továbbiakban: Springer 1850.); Füstner, Anton Dr.: *Memoiren vom März 1848 bis Juli 1849*. Beitrag zur Geschichte der Wiener Revolution. Band. 1–2. Literarische Anstalt, Frankfurt am Main, 1850.; Fröbel, J.: *Ein Lebenslauf*. Aufzeichnungen, Erinnerungen und Bekenntnisse. Bd. 1–2. Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung Nachf. Stuttgart, 1861. (a továbbiakban: Fröbel 1861.); Kühne, Gustav: *Mein Tagebuch in bewegter Zeit*. Ludwig Denicke, Leipzig, 1863.; Meißner, Alfred: *Geschichte meines Lebens*. Band. 1–2. Verlag der k.k. Hofbuchhandlung Karl Prochaska, Wien–Teschen, 1884. (a továbbiakban: Meißner); Kudlich, Hans: *Rückblicke und Erinnerungen*. Band 1–3. Hartleben's Verlag, Wien–Pest–Leipzig, 1873. (a továbbiakban: Kudlich 1873.); Kudlich, H. Dr.: *Das Jahr 1848*. Dr. Karl Pickert, Leitmevit, 1913.; Hartmann, Moritz: *Revolutionäre Erinnerungen*. Hrsg. H.H. Houben. Verlag von Dr. Werner Klinkhardt, Leipzig, 1919. (a továbbiakban: Hartmann)

egyesülés, akár Ausztria szuverenitása egy részének feláldozása árán is.”²⁷ 1848 előtt a német liberálisok és a majdani demokraták mindannyian „a szabadság és egység kongruenciáját” vallották, s ezt a Nyugat fogalmával kötötték össze. A magyar liberálisokhoz hasonlóan őszintén hitték, hogy az egyén polgári szabadsága és a jogegyenlőség a nemzetek békéjét is meghozza majd, s a szabadság egységesítő ereje az önálló történelmi múlttal nem rendelkező, kis népeket az erős nemzetekhez való önkéntes csatlakozásra, jelen esetben a német kulturális körbe való integrálódásra ösztönzi majd. Így látszólag harmonikusan kapcsolódhatott össze gondolkodásukban a német nemzeti-kulturális hegemonia igénye és a nemzeti érzelmek ellenében a szabadság és egyenlőség primátusának elve. Franz Grillparzer 1843-ban még magabiztosan gondolhatta, hogy a kulturális főlny Németország erejére támaszkodva szappanbuborékként fogja majd a szláv és magyar törekvéseket elfújni,²⁸ 1848-ban azonban már a csehországi német demokrata költő, Alfred Meißner a következőképp írja le a cseh nemzeti mozgalom keltette döbbenetét: „Micsoda, gondoltam, a horvátot, a szlovákot, az oroszot, a montenegróit közelebb állónak tekintitek, mint a németeket, akikhez évszázadok óta rokoni szálak kötnek, akiknek műveltsége a tettekké is vált, akiknek a nyelve kultúrárok nyelve? A régi kötelékeket szétéptétek, és itt az elvadulás. Annak az embernek az érzésével néztem körül, aki ott, ahol pompás vetést remélt, csak vad gyomokat talált.”²⁹ A demokraták elméleti deklarációikban kifejtették, a modern kor történelmi fejlődésének iránya a nemzetiségek közeledése, egységesülése a szabadság és egyenlőség nemes jelszavainak égíse alatt, s nem az elkülönülés. A nemzetiségi konfliktusokat csak átmeneti negatív jelenségeknek minősítették, melyek csak időlegesen jelentenek konkurenciát e szabadságtörekvéseknek. Julius Fröbel – aki maga ugyan nem osztrák-német, de a frankfurti német parlament küldöttként részt vett az 1848. októberi bécsi forradalmi mozgalomban, s külön röpiratot is megjelentetett Ausztria és Németország kívánatos viszonyáról – így foglalja össze elveit: a nemzeti mozgalmak igazi célja „nem a nemzetiségek egymástól való elkülönítése..., hanem azoknak a szabad testvéri egyesülés útján való politikai egysítése” kell hogy legyen. Fröbel kategorikusan tagadja, hogy a nemzetiségi elv az államszerveződés alapelve lehet, mondván, a szuverenitás mindig egy adott területhez, s nem a népesség valamely csoportjához tartozó fogalom. „Rokonszenvet érzünk az elnyomott nemzetiségekkel szemben – írja –, de nem nemzetiségük, hanem jogtalan elnyomásuk miatt.” A nemzetiségeket – a magát erősnek érző magabiztosságával – nemes versenyre hívja a szabadság és egyenlőség elvének megvalósításában. A győztes – véleménye szerint – azonban elkerülhetetlenül vonzó hatást gyakorol majd a többire, s magához vonja azokat.³⁰ Hermann Jellinek 1848 májusában az Allgemeinc Öster-

²⁷ Kudlich 1873. II. 12. Vö. Prinz, Friedrich: Hans Kudlich (1823–1917). Versuch einer historisch-politischen Biographie. (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, 11.) Verlag Robert Lerche – Vormal's Calve'sche Universitätsbuchhandlung, München–Prag, 1962.

²⁸ Kuranda 27., 39.; Grillparzer, Franz: Tagebücher und literarische Skizzenhefte V. Hrg. August Sauer. Kunstverlag Anton Schroll & Co. Wien, 1924. 11.

²⁹ Meißner II. 49.

³⁰ Fröbel 1848. 8–9., 10., 29.

reichische Zeitung hasábjain még határozottabban fogalmaz: „A nemzeteknek korunkban csak akkor van jelentőségük, ha a politikai és társadalmi szabadságot meg tudják valósítani. Tehát nem a nemzetiségre kell a hangsúlyt helyezni, hanem a nemzetek *szabadságára*.³¹

Mindemellett a demokraták a nagynémet demokratikus egység leghevesebb szószólói voltak (az sem lehet véletlen, hogy közöttük oly sok a csehországi német, aki a csatlakozásban kívánt volna ellensúlyt találni a megerősödött cseh törekvésekkel szemben), s az örökös tartományokra vonatkozóan a szigorú centralizáció álláspontját vallották. Számukra a politikai küzdelem a következetesen liberális osztrák-német, olasz, magyar és lengyel tábor, illetve a konzervatív, az udvar abszolutisztikus törekvéseit támogató szláv nemzeti törekvések között folyt 1848–49-ben. A szláv mozgalmak vezetőit az udvarnak való szolgálai behódolással vádolták. Moritz Hartmann például emlékiratában azt állította Karel Havlíčekről, a cseh oroszellenes, de egyúttal persze németellenes ausztrószlávizmus kiemelkedő alakjáról, hogy egy alkalommal kijelentette előtte: „Igen, igen, mi inkább vagyunk orosz jobbak, mint szabad németek!”, amit persze – tette hozzá Hartmann – a nyilvánosság előtt határozottan tagadott.³²

Egy másik demokrata, Ernst Ritter von Violand röpirata is mutatja, hogy minden elméleti alapvetés mellett is az általános politikai értékviselés és a közvetlen politikai érdekek mennyire befolyásolták a demokraták álláspontját a nemzetiségi mozgalmak értékelését illetően. Violand természetesen védelmébe veszi a magyar törekvéseket, míg a szláv mozgalmakat megbélyegzi; a dél-tiroliak különválasztási törekvéseit támogatja, mint a szabadságszerető olaszok követelését, Galíciában viszont a művelt (és szintén szabadságszerető) lengyelekkel szemben követelésekkel fellépő ruténeket csak „kitalált” nemzetiségnek minősíti. Ez utóbbiakkal szembeni mély ellenérzését jól érzékelhetjük az alkotmányozó birodalmi gyűlés rutén képviselőinek jellemzéséből: „Utána jöttek a galíciai parasztek bő lenszövet ruhájukban, fehér ingben, a vállukon átvetett szőrmével, magas sapkával és vasveretes, leginkább egy elefántra illő csizmájukban. Egy szót sem értettek németül, minden műveltség idegen volt számukra; kezdetben keztek csókoltak a portásnak, s nem ismerték a zsebkendőt. Nyíltan bevallott ellenségei voltak a művelt lengyeleknek és tulajdonképpen a dinasztia képviselői. Csak azt akarták, amit a császár akart, őt tévedhetetlennek tartották épp úgy, mint minden oroszok cáriját. Hogy a műveltség milyen alacsony fokán állottak a galíciai parasztek, kitűnik abból, hogy sok választóközletben a császárt akarták képviselőnek megválasztani, s amikor felvilágosították őket, hogy ez nem lehetséges, egyáltalán nem jelentek meg a választáson.”³³

³¹ Idézi: Häusler, W.: Die österreichische Publizistik und ihre Probleme im Vormärz und im Revolutionsjahr 1848. In: Öffentliche Meinung in der Geschichte Österreichs. Hrsg. von Erich Zöllner. Österreichischer Bundesverlag, Wien, 1979. 75.

³² Hartmann 17.; vö. Wittner, Otto Dr.: Moritz Hartmanns Leben und Werke. Ein Beitrag zur politischen und literarischen Geschichte Deutschlands im XIX. Jahrhundert. J. G. Calvesche Buchhandlung, Prag, 1906.

³³ Violand 54.; Hattinger, Maria: Ernst von Violand. Leben und Wirken. Diss. Wien, 1949. A galíciai rutén nemzeti mozgalomról vö. Kozik, Jan: The Ukrainian National Movement in

1848–49 után majd a csoport egy másik tagja, Anton Heinrich Springer – igaz, 1850-ben, a német egyesítési tervek szemmel látható sikertelensége után – vetette alá igen józan elmezsnek a birodalom népeinek nemzetiségi törekvéseit. A magyar és osztrák-német célkitűzéseket sem kímélte: „Bécs német akart lenni, de a többi népnek osztráknak kellett volna szerinte maradni, a magyarok magyarok akartak maradni, de a románoknak és a magyarországi szlávoknak fel kellett volna adniuk nemzeti jogait.” Springer immáron Ausztria önálló államként való fennmaradása mellett foglal állást, s erről a platformról kiindulva mérlegelte az osztrák-németek érdekeit. Elméleti szinten is éles szemmel szólt a modern demokrata többségi elv és a nemzetiségi különjogosultságok teóriája között meghúzódó ellentmondásról, a válasza azonban nem a nemzetiségi elv figyelmen kívül hagyása, hanem annak beépítése a birodalom szerkezetébe. „Az olasz, a szláv, a német stb. egyéntől azt várni – írja az egységsítő birodalmi centralizmus bírálataként –, hogy önmagát csak »osztráknak« érezze, az őt egyfajta cölibátusra kényszerítene – s ugyanolyan gyakorisággal a bűnre csábítaná.” Épp ezért ő a birodalom föderatív átalakításának hívévé vált, sőt annak radikálisabb, a történeti tartományi határokat az etnikai-nemzetiségi viszonyok alapján átszabdalni kívánó változatát hirdette.³⁴

A nagyosztrák programok

Azok az osztrák-német politikusok, akik számára az Osztrák Császársághoz kötődő lojalitás fontosabb volt, mint a német nemzeti összetartozástudat, s ennek megfelelően a birodalom egységét tekintették kiindulópontnak, élesen szemben kellett, hogy álljanak a magyarok, az olaszok önállósulási törekvéseivel, viszont megértőbbek lehettek a szlávok igényeivel szemben. Politikai alapértékeit tekintve igen sokszínű ez a csoport, hiszen a különböző árnyalatú konzervatívok mellett 1848 ősztől kezdve ide hátráltak vissza a liberálisok is. Voltak közöttük a birodalmi centralizáció szószólói, akik az osztrák birodalmi eszmében egy egységes, a nemzetiségeken felülálló politikai összetartozástudat, egyfajta birodalmi patriotizmus csíráját szerették volna látni a nemzetiségi lojalítások centrifugális crejével szemben; de voltak köztük a birodalom föderatív átalakulásának támogatói is.

I. Az osztrák-németek között bizonyos erővel tovább élt az 1848 előtti metternichi hagyományokat tovább vivő konzervatív birodalmi identitástudat. Ez az irányzat a birodalom feladatát a korábbi elvek alapján határozta meg – a liberális-romantikus küldetéstudat, a keleti terjeszkedés koncepciója távol állt tő-

---

Galicia: 1815–1849. Ed. Lawrence D. Orton. Canadian Institute of Ukrainian Studies – University of Alberta, Edmonton, 1986. 175–386.

³⁴ Springer 1850. 63., 47., 94.; Springer emlékiratában háromszoros renegetáknak nevezi magát: osztráknak született s jó német vált belőle, katolikus vallásról áttért evangélikus hitre, s szláv anyanyelvének indíttatásait a német tudományosságban nevelkedve a német nemzetiségre cserélte fel. Springer, A.: Aus meinem Leben. G. Grote'schen Verlagsbuchhandlung, Berlin, 1892. 1.

lük. Az európai erőviszonyokat továbbra is egy kétpólusú rendszerben látták, némileg átszínezve a Szent Szövetségi rendszer politikai jelszókészletét. Karl Ludwig Ficquelmont gróf például, aki 1848-ban néhány hónapig külügyminiszter is volt, 1851-ben kifejtette, hogy „Németország”-nak, Ausztriának, Poroszországnak és Oroszországnak mint „központi hatalmaknak” szövetséget kell alkotniuk a tengeri hatalmak túlsúlyával szemben. Metternich is úgy nyilatkozik 1858-ban, hogy a birodalom funkciója továbbra is a reform vagy a felforgatás képében jelentkező forradalmi törekvések akadályozása, de ezt a feladatot csak addig töltheti be, míg Európa közepén helyezkedik el. Azok az erők, melyek Ausztria politikai ambícióit kelet felé igyekeznek terelni – írja –, lényegében Nyugatról akarják eltávolítani őr.³⁵

Metternich magánleveleiben, memorandumaiban igen határozottan állást foglalt a népszuverenitás és az alkotmányos elvek ellenében – hívti a nyilvánosság előtt megjelent röpirataikban 1848–49-ben még alkalmazkodnak az alkotmányosság gondolatához, de 1850-től kezdve már nyíltan előbb csak a márciusi alkotmány életképtelenségéről, később azonban magának az alkotmányosság elvének a birodalomban való megvalósíthatatlanságáról szólnak. Az alkotmányosság elleni támadás egyik fő érve náluk épp az lesz, hogy az egy soknemzetiségű birodalomban az államot a nemzetiségek marakodásának színterévé teszi, s azzal szemben az állam semleges pozíciójának egyetlen garanciája az uralkodó, az ő akaratának korlátok nélküli érvényesülése lehet. Ezen irányzat a modern nacionalizmust – persze joggal – a birodalom legfőbb dezintegráló tényezőjének tekintette, s elutasította, hogy annak a politika szférájában bármiféle szerepet is adjanak. Számukra az osztrák-német nemzeti felbuzdulás ugyanolyan gyanús és veszélyes „Deutschthümleci”-nak számított – ahogy Franz Hartig írja korábbiakban már említett röpiratában –, mint a halálos ellenség „Magyarismus”.³⁶ Elvi okok miatt vetették el a nemzeti eszmének az állami legitimitáció elvei közé való felvételét, támadták az olmtüzi alkotmánynak a nemzetek egyenjogúságát mint alapvető kimondó tételét. Hartig például 1851 elején „az alkotmány hatályba nem lépésének második évfordulója” alkalmából írt *Nachtgedanken* című röpiratában kifejti, hogy az alkotmánynak nem szabad nemzeti csoportoknak külön jogokat biztosítania, mint ahogy az nem biztosíthat külön jogosultságokat a „szőkék, feketék vagy vörös hajúak” számára sem az állampolgári egyenlőség elvének rögzítésén túl. Az államnak semleges pozíciót kell elfoglalnia valamennyi általa igazgatott nemzet irányában, mégpedig „fegyveres semlegességet”. Metternich megfogalmazása szerint pedig a nemzetiségek egyenjogúsága helyett azok

³⁵ Ficquelmont, L. Graf: Deutschland, Oesterreich und Preussen. Wilhelm Braumüller, Wien, 1851. 71–72.; Metternich: Die Hinweisung Oesterreichs nach dem Orient. (1858) In: Aus Metternich's nachgelassenen Papieren. Hrg. Fürst Richard Metternich-Winneburg. Bd. 8. Wilhelm Braumüller, Wien, 1884. 585–586. (a továbbiakban: Metternich); A liberálisok Oroszország-képet bíráló röpirat: Sporschil, Johann: Die Weltstellung Rußlands in der Gegenwart. Ignaz Jackowitz, Leipzig, 1849., Sporschil, Johann: Bündige Widerlegung der Deklamationen des Grafen Ladislaus Teleki ... gegen Oesterreich und Rußland. Ignaz Jackowitz, Leipzig, 1849.

³⁶ Metternich 288., 397., 464–465., 520–526.; Hartig 1850. 227.

egyenlő figyelembevételét („Berechtigung” – „Berücksichtigung”) kellett volna deklarálni.³⁷

Ezt az irányzatot képviselte a katolikus politikai teológia is. Az egyházi hierarchia felső rétege felemelte szavát a birodalom népességét megosztó nemzeti-ségi harcok ellen. A keresztény univerzalizmus elvéből kiindulva ugyanolyan me-reven utasították el a nacionalizmus bármiféle beépülését az állami szervezetet meghatározó alapelvek közé, ahogyan azt a demokraták tették a szabadság és egyenlőség nevében. 1849 nyarán a Bécsben összegyűlt érsekek és püspökök pástorlevelet bocsátottak ki híveikhez, amelyben minden, a kor emberét foglalkoztató politikai kérdésben állást foglaltak. Éles szavakkal ítélték el a nacionaliz-must: „Így lett a népek egészséges szeretete történelmük, nyelvük és beléjük rögzült szokásaik iránt napjaink Istentől elfordult elcsábítatása által, mely az isteni és emberi rend felforgatására tör, mesterségesen felkorbácsolt beteg lázörülte, mely minden más nyelvet beszélő szomszédban halálos ellenséget fedez fel, saját házát is lángokba borítja, csakhogy a szomszédét is megsemmisítse. Ez egyáltalán nem előrhaladás a fejlődésben, ahogy pedig ezt nevezik; siratandó visszalépés a kereszténység igazi, nemes kifinomultságától a pogányság sötét barbársága felé; a nemzetiség aranyborjúvá vált, imádása a zabolátlan szenvedélyek tüzeiben pedig gyakran vadállati fajharc, az emberiség szégyene, borzasztó bűn Isten előtt.”³⁸ A katolikus politikai filozófia egyik vezető alakja, Karl Ernst Jarcke 1854-ben megjelent munkájában elméleti megalapozását is nyújtja ezen álláspontnak. Az osztrák birodalom – állítja – igazi keresztény birodalom, melyben különböző népek élnek együtt békében, elnyomás nélkül. Aki ezt a békés együttélést akarja felbontani, a birodalom hivatását ássa alá. A „nép” nem azonosítható a „faj”-jal, a nép mindig történeti-politikai fejlődés eredményeként létrejött egység, valamely állam lakosságának összessége. Egyetlen fajnak sincs joga a fennálló államot szétörni annak érdekében, hogy a maga számára önálló, különálló államot hozzon létre. A nemzetiségi harc felidézésével ugyanis az isteni felebaráti szeretet parancsát sérti meg. Az államélet szférájában tehát nem érvényesíthetők nemzeti-ségi követelések, ugyanakkor – hangsúlyozza – minden nemzeti-ségi, nyelvi, kulturális elnyomást meg kell szüntetni, a kulturális, társadalmi szférában biztosítani kell a nemzetiségek szabad kifejlődését.³⁹

³⁷ [Hartig, F.]: *Nachtgedanken des Publicisten*. Gotthelf zurecht im Februar 1851. Friedrich Fleischer, Leipzig, 1851. 130–134.; Metternich levele Kübeck báróhoz, Schloß Johannisberg, 1851. július 3. In: *Metternich und Kübeck. Ein Briefwechsel*. Supplementband der *Tagebücher Carl Friedrich Freiherrn Kübeck von Kübau*. Hrg. von Max Freiherr von Kübeck. Verlag von Carl Gerold Co., Wien, 1910. 158.

³⁸ *Hirtenbrief der in Wien versammelten Erzbischöfe und Bischöfe Österreichs an den Gläubigen ihrer Diöcesen*. Wien, Juni 1849. 2.; e pástorlevelet ismerteti és értékeli: *Die österreichische Zentralverwaltung*. III. Abteilung, Band 1. von Friedrich Walter. Adolf Holzhausens Nachf, Wien, 1964. 412–413.; vö. Wolfsgruber, Cölestin Dr.: *Joseph Othmar Cardinal Rauscher, Fürsterzbischof von Wien. Sein Leben und sein Wirken*. Freiburg im Breisgau, 1888.; Loibl, Christine: *Formen des Patriotismusverständnisses der katholischen Kirche in der Habsburgermonarchie im Zeitraum von 1851 bis 1867*. Diss. Wien, 1985.

³⁹ Jarcke, Carl Ernst: *Prinzipienfragen. Politische Briefe an einen deutschen Edelmann nebst gesammelten Schriften*. Verlag von Ferdinand Schöningh, Paderborn, 1854. 432–533.

A Metternich-iskola folytatói a birodalom fennmaradása szempontjából az 1848 előtti birodalmi szervezet fennmaradását ítélték a legkedvezőbbnek. Egyetértettek abban a birodalom új vezetőivel, hogy a forradalmak leverése kedvező történeti szituációt teremt a szorosabb birodalmi egység megteremtésére, Magyarország autonómiájának megnyesegtetésére. Ugyanakkor a birodalmi egyközpontú centralizációt történelmi távlatokban ugyanúgy a birodalom fennállását veszélyeztető tényezőnek tartották, mivel az a dinasztikus birodalom addigi fő legitimáló tényezőjének, a történeti jognak a nyílt semmibevételét jelentette, s egyébként is kivihetetlen, meddő próbálkozásnak ítélték. „Egység a kormányzásban s különbözőség az igazgatásban” – hirdeti Metternich még az 1850-es években is a Heinrich von Srbik által „decentralizált egységállam”-ként jellemzett programját.⁴⁰ Ennek megfelelően természetesen nem kívánták restaurálni például a magyarországi országgyűlést teljes hatáskörében, de nem helyeselték az önálló magyar kormányzati szervek megszüntetését s a birodalomba való teljes beolvasztást sem.

A politikai szférán kívül ugyanakkor ez az irányzat 1848 előtt sem zárkózott el a nemzeti nyelvek, kultúrák fejlődésének támogatásától, s ez jellemzi álláspontjukat az 1850-es években is.⁴¹

Ugyanakkor a német egység kérdése az egyház szempontjából sem lehetett közömbös, hiszen a kisméretű porosz dominancia egyúttal protestáns dominanciát is jelentett volna. Ezért a németországi katolikusok a nagynémet egység szilárd hívei voltak. Az ennek propagálására alakult „Der Katholische Verein Deutschlands” szervezetnek Ausztriában is akadtak lelkes pártolói az egyházi hierarchia magasabb szintjein is. Másfelől azt is meg kell jegyezni, hogy egyes koronatarományok alsópaptsága egyáltalán nem maradt érintetlen a nemzeti eszme hatásától. Lill, Rudolf: Die deutschen Katholiken und Bismarcks Reichsgründung. In: Reichsgründung 1870/71. Tatsachen, Kontroversen, Interpretationen. Hrg. von Theodor Schieder und Ernst Deuerlein. Seewald Verlag, Stuttgart, 1970. 345–365.; Langner, Albrecht: Katholizismus und nationaler Gedanke in Deutschland. In: Volk-Nation-Vaterland. Der deutsche Protestantismus und der Nationalismus. Hrg. von Horst Zillifsen. Gütersloher Verlagshaus, Gerd Mohn, 1970. 239–269.; Birke, Adolf M.: German Catholics and the Quest for National Unity. In: Nation-Building in Central-Europe. Ed. Hagen Schulze. Berg, Leamington Spa–Hamburg–New York, 1987.

⁴⁰ Srbik, H. Ritter von: Metternich der Staatsmann und der Mensch. Bd. 1. Verlag F. Bruckmann A.-G., München, 1925. 434. (a továbbiakban: Srbik 1925.); Hartig 1850. 385–388. Megjegyzendő, hogy Hartig 1852 után némileg közelített a birodalmi centralizáció eszményeihez. 1852-ben megjelent *Zwei brennende Fragen* című röpiratában például már „össz-osztrák eszmé”-ről beszél. [Hartig, F.]: *Zwei brennende Fragen in Oesterreich*. März 1852. Verlag von Fr. Manz, Wien, 1852. 16.

⁴¹ Metternichnek a szláv nemzetiségek kulturális törekvéseit rokonszenvvel figyelő álláspontjáról lásd: Fischel 1919. 64–65.; Hantsch, Hugo: Metternich und das Nationalitätenproblem. *Der Donauraum*. Jg. 11. 1966. 51–61.; Haas, Arthur G.: Metternich and the Slavs. *Austrian History Yearbook*. Vol. IV–V. 1968–1969. 120–149., németül: Metternich und die Slaven. In: *Gedenkschrift Martin Göhring. Studien zur europäischen Geschichte*. Hrg. Ernst Schulz. Steiner, Wiesbaden, 1968. 146–161.; Srbik 1925. 429–436.; *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*. Szerkesztette Szeckfű Gyula. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1926. 511–516., 533–536.

II. A neoabszolutizmus időszakában a kormányzat az arisztokrácia hagyományos korábbi politikai befolyásával szemben a birodalmi bürokrácia, a hadsereg és az értelmiség egyes csoportjaira támaszkodott. A nemzetek feletti összbirodalom gondolata körükben a felvilágosodott eszmékör kései speciális változataként a Vormärz időszakában is fontos szerepet játszott, kiegészülve a német kulturális orientációval. E tábor magától értetődően nagyosztrák nézeteket vallott, elkülönítve álláspontját a német nemzetiségi buzgalomtól éppúgy, mint a szlávok törekvéseitől, nem is beszélve a magyarok liberális nacionalizmusáról.

Az azonban, hogy a kormányzat 1848 őszén határozottan elfordult a nagy-német koncepció 1848-ban körvonalazott variációjától, nem jelentette, hogy végleg lemondtak volna arról, hiszen lényegében az 1866-os porosz–osztrák háborúig remény volt arra, hogy a német nemzetállam megteremtése Ausztria vezetésével, a Habsburg birodalmi érdekek figyelembevételével történjen. Maga Felix zu Schwarzenberg miniszterelnök s kormányának meghatározó egyéniségei, mint például Karl Ludwig Bruck ipar- és kereskedelemügyi miniszter is az osztrák dominanciájú Közép-Európa gondolat elszánt hívei voltak.⁴² A krími háború kapcsán pedig az Oroszországgal szembeni politikai-diplomáciai fellépés kormányzati szintre emelte és megerősítette a balkáni ambíciókat, a keleti orientációt, mely a különféle színecetű nagyosztrák tervekben is tovább élt 1848–49-től kezdve, sőt bizonyos tekintetben a német egységre tekintő nyugati orientáció ellenében mintegy alternatívaként jelent meg. (A németországi liberálisok egy része is ezt propagálta.) Franz Schuselka például 1849-ben megjelent – immáron „nagyosztrák” keretekben mozgó – *Deutsch oder Russisch?* című röpiratában is kifejtette, hogy Ausztria a műveltség és szabadság határőre s egyben apostola is, aki a szabadság evangéliumát az idegen népek között hirdeti, s kiadta a jelszót: „Ausztria egészen a Balkánig! Ez kell az osztrák politika választási jelszavának lennie.” Fr. von Sommaruga 1848-ban megjelent röpirata is terjeszkedési programot jelöl ki, meg is nevezi, hogy a román fejedelemségeknek a birodalomba való integrációjára gondol. A mérsékelt liberálisokhoz tartozó von Kleyle is arról szól, hogy a Duna-medence kis népei önmagukban a Kelet és a Dél barbárjainak zsákmányaivá válnának.⁴³

Az új kormányzó konzervatív elit programadó prominens személyisége kezdetben a Schwarzenberg-kormány belügyminisztere, Franz Stadion gróf volt. Stadion az 1840-es években Dalmácia kormányzójaként – valószínűleg az olasz elit gyengítésének céljából is – kitartóan támogatta a falusi szláv lakosság nyelv-

⁴² Lásd Wierer műve; Charmatz, Richard: Minister Freiherr von Bruck. Der Vorkämpfer Mitteleuropas. G. Hirzel, Leipzig, 1916.; Friedjung, Heinrich: Mitteleuropäische Zollunion-spläne 1849–1853. In: Historische Aufsätze. J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachf., Stuttgart–Berlin, 1919. 64–89.; Kizling, Rudolf: Fürst Felix zu Schwarzenberg. Der politische Lehrmeister Kaiser Franz Josephs. Böhlau, Graz–Köln, 1952.; Kann 1964.; Kosáry Domokos: Széchenyi Döblingben. Magvető, Budapest, 1981. 11–15. (a továbbiakban: Kosáry)

⁴³ Schuselka, F.: Deutsch oder Russisch? Die Lebensfrage Oesterreichs. Jasper, Hügel Manz, Wien, 1849. 49., 58.; Sommaruga, Fr. von: Oesterreichs Zukunft und dessen Stellung zu Deutschland. J. G. Cotta'sche Buchhandlung, Stuttgart, 1848. 21. (a továbbiakban: Sommaruga); von Kleylé idézi Redlich I. 129.

használati és iskoláztatási törekvéseit. Ezt folytatta Galíciában is, ahova 1847-ben szintén kormányzónak áthelyezték. A szláv nemzeti mozgalmak ellenfelei egyenesen azzal vádolták – ahogy ezt már Violandnál láttuk –, hogy ő „találta ki” a rutén nemzetiséget a lengyel nemzeti mozgalom lendületének megtörésére. 1848 őszétől 1849 kora nyári megbetegedéséig ő számított a szláv nemzeti mozgalmak legfőbb támogatójának a kormányzaton belül. Stadion nem zárkózott el a nemzeti elvnek az államszervezetben való megjelenítése előtt, de a föderatív terveket nem támogatta. A történeti tartományi keretek megtartásával, de azok jelentőségének csökkentésével a tartományokon belüli kisebb közigazgatási egységek önkormányzati jogainak biztosításával vélte megoldhatónak a nemzetiségi követelések teljesítését. Az autonóm közigazgatási egységek rendszerét mint az államélet alapját jelölte meg. Véleménye szerint az önkormányzati területi egységek, mindenekelőtt a tartományi szint alatt álló kerületek (Kreis) határait kellett volna az etnikai viszonyok szerint meghúzni, s azon belül a községi önkormányzati jogok égisze alatt a hivatali nyelvhasználatban, iskoláztatásban, stb. érvényre juttatni az adott nemzetiség nyelvhasználati jogát. Az államélet más területein, a „nagypolitika” intézményeiben viszont Stadion a határozott centralizáció elvét képviselte a tartományok sokszínűségével szemben. Így kapcsolódott nála szerves egységbe a politikai centralizáció és a területi önkormányzat gondolata – s a nemzeti törekvések bizonyos mértékű respektálása az államéletben éppen annak érdekében, hogy azok ne jelentsenek veszélyt a nemzetek feletti egységes birodalom programjára nézve: az egyes kerületek a birodalmi kormányzattal szemben túlságosan gyengék ahhoz, hogy komoly politikai kihívást jelentsenek az össz-birodalom számára, ugyanakkor létük önmagában csökkenti a tartományi szint jelentőségét, mely magában rejti az efféle kihívás veszélyét, s azt is megakadályozza, hogy a birodalmat alkotó nemzetiségek nagyobb politikai-közigazgatási egységekben (például egy nagy délszláv koronartartomány) egyesüljenek.⁴⁴ Lényegében ennek a koncepciónak felelt meg az 1849. március 4-én kibocsátott oktrojált alkotmány is. A birodalmi gyűlés és az uralkodó hatáskörébe utalt birodalmi ügyek körét igen szélessen határozta meg: az uralkodóház ügyei, a külügyek, az állam és egyház viszonya, a felsőoktatás, a hadügy, a birodalmi háztartás ügyei, minden ipari és kereskedelmi ügy, a közlekedés, a hírközlés és a belső rendfenntartás. A birodalmi gyűlés alsóházának tagjait közvetlen választások útján választották volna meg, míg a felsőházban a tartományi gyűlések által delegált tagok kaptak volna helyet, ami viszont a föderatív elv bizonyos mértékű elismerését jelentette volna. Előírta az alkotmány tartománygyűlések létrehozását is, de igen korlátozott hatáskörrel. A végrehajtás a birodalmi kormányzat kezében

⁴⁴ Stadionról lásd: Hirsch, R.: Franz Graf Stadion. Verlag von Eduard Hügel, Wien, 1861.; Springer, A.: Geschichte Oesterreich seit dem Wiener Frieden 1809. Verlag von S. Hirzel, Leipzig, 1865. II. 768–769.; Redlich, J.: Das Wesen der österreichischen Kommunal-Verfassung. Duncker, Leipzig, 1910. 19.; Mattausch, Rudolf: Franz Graf Stadion. Ein Staatsmann und Reformier Alt-Österreichs. In: Stifter-Jahrbuch, Edmund Gans Verlag, V. Gräffling bei München, 1957. 61–71.; Rogge, Walter: Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart. Brockhaus, Leipzig–Wien, 1872. I. 63–87.

összpontosult, a tartományi szinteken csak a birodalmi vezetés által kinevezett hivatalnokok működtek. Emellett az alkotmány tartalmazta a nemzetiségek egyenjogúságának elvét, s a nemzeti kerületek elképzelése is nyomon követhető soraiban.⁴⁵ Az alkotmányt kiegészíteni volt hivatott a községi autonómiáról hozott – szintén később életbe nem léptetett – uralkodói rendelkezés 1849 márciusában. A neoabszolutizmus első éveiben valóban történtek tétova kísérletek a nemzeti kerületek koncepciójának megvalósítására, ezek azonban teljesen megszüntek a centralizáció általános irányának sodrában.⁴⁶

Lényegében ugyanezt a koncepciót képviseli Leo Thun-Hohenstein gróf, vallás- és közoktatásiügyi miniszter is. Már az 1840-es években – a Csehországban működő német származású teológus, Bolzano nyomdokain haladva – a csehországi cseh kultúra és nyelv fejlesztésének közismert támogatója volt, éles szavakkal ítélte el a magyarországi szlovákok „magyarosításának” szándékát. Célja az volt, hogy a tradicionális csehországi patriotizmus modernizálása útján a birodalom szláv népeinek lojalitását biztosítsa az uralkodóház számára, s valóban hatást gyakorolt Csehországban az ausztrioszláv irányzat megerősödésére. Csehország kormányzójaként 1848–49-ben egyfelől bizonyos mértékig támogatta még a központi kormánnyal szemben is a cseh nemzeti mozgalom törekvéseit, másfelől a nacionalizmus politikai doktrínája ellenzőjének szerepében lépett fel. A csehországi nyelvharcról írott munkájában kifejtette, hogy a nemzetiségi eszme nem lehet államalkotó tényező; az állam feladata a nemzetiségi egyenjogúság elvének kimondása, azontúl nemzeti szempontból az államhatalomnak semlegesnek kell maradnia. Az állampolgárnak – írja – joga van saját anyanyelvének használatára a hivatalokban, oktatásban, ugyanakkor a föderatív eszmét kifejezetten károsnak minősíti.⁴⁷

⁴⁵ Birodalmi alkotmány az Ausztriai Császárság számára. In: Gyűjtemény a Magyarország számára kibocsátott Legfelsőbb Manifestumok és Szózatoknak... 1. füzet. Buda, 1849. 44–67.

⁴⁶ Bach is a nemzeti kerületek hívének vallotta magát. Vö. Programm zur Durchführung der nationalen Autonomie in Oesterreich. (Von einem Slaven) Separat-Abdruck aus dem „Parlamentär”, Wien, 1885.; Rumpler, Helmut: Zentralistische Reichspolitik oder Germanisierung? In: Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941. Hrg. von H. Rumpler – A. Suppan. Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg, Wien–München, 1988. 73–74.

⁴⁷ Thun röpiratai: Über den gegenwärtigen Zustand der böhmischen Literatur und ihre Bedeutung. Kronberger und Riwnac, Prag, 1842.; Die Stellung der Slowaken in Ungarn. Calve’schen Buchhandlung, Prag, 1843.; Betrachtungen über die Zeitverhältnisse, insbesondere im Hinblick auf Böhmen. Verlag der J. G. Calve’schen Buchhandlung, Prag, 1849.; Nachtrag zu dem offenen Schreiben an Herrn Johann Slawik, in Betreff der Ereignisse in der Pfingstwoche 1848. F. U. Credner & Kleinbub, Prag, 1849.; Thun és a szláv nemzeti törekvések 1848-beli viszonyáról: Josef Koží: Der Austroslawismus und seine Rolle in der tschechischen Politik. In: L’udovít Stúr und die slawische Wechselseitigkeit. Hrg. von L’udovít Holotík. Verlag der Slowakischen Akademie der Wissenschaften – Verlag Hermann Böhlau Nachf. Bratislava–Wien–Köln–Graz, 1969. 103.; Orton, Lawrence D.: The Prague Slav Congress of 1848. East European Quarterly, Boulder, Distributed by Co-

Josef Alexander von Helfert, a Schwarzenberg-kormány oktatási ügyekkel foglalkozó államtitkára is részt vett a kormányzati program kidolgozásában. Csehországi német származású lévén, Thunhoz hasonlóan, a csehországi nemzetiségi konfliktusok közvetlenül is érintették. Az osztrák-német demokraták és a csehországi németek egyenesen a cseh érdekek képviselőivel vádolták.⁴⁸ A nyelvharcról megjelentetett 1850-es röpiratában az olműtzi alkotmányt nevezte meg kiindulópontként, a centralizmus és a föderatív elemek együttes alkalmazásának szükségességét hangsúlyozta. Későbbi visszaemlékezése szerint 1848–49-ben ő is – mint mindenki, írja – föderatív terveket meglegetett. Az általa leírt program azonban leginkább Stadionéhoz áll közel, a tartományok – kerületek – szabad községek hármast elvét hangsúlyozza, s a nemzetiségi kérdés megoldását a két utóbbi egységben keresi. Tervének bizonyos elemei mindazonáltal közelebb állnak a föderatív gondolathoz, mint Stadion elvei: egyrészt például nem határozza meg a Reichstag számára hivatalos nyelvet, hanem időről időre a képviselők állapotodnának meg a közvetítő nyelv használatáról, másrészt az egyes tartománygyűlésekben is több nyelv használatát engedélyezné, sőt egyes ügyekben nemzetiségi kuriális szavazást biztosítana a nemzetiségi érdekek képviselőire. A politikai színtéren tehát nem zárna ki bizonyos csoportok nemzetiségi alapon való szerveződésének lehetőségét, s nem szorítaná vissza a nemzetiségi elvet a közigazgatás, a kultúra és az oktatás területére. Az persze nehezen eldönthető, hogy évtizedekkel később papírra vetett visszaemlékezései mennyire hitelesen rekonstruálják 1848–49-es nézeteit, hiszen Helfert a merev birodalmi centralizáció politikájának hűségese végrehajtójává vált, sőt a történetírás feladatairól 1853-ban készített munkájában már az „össz-osztrák tudat” megteremtésének programját, „osztrák nemzeti történetírás” gyakorlását tűzte ki célként.⁴⁹

---

lumbia University Press, New York, 1978. 41.; Thunról lásd: Frankfurter, S. Dr.: Graf Leo Thun-Hohenstein, Franz Exner und Hermann Bonitz. Alfred Hölder, Wien, 1893.; Graf Leo Thun. In: Sudetendeutsche Lebensbilder. Hrg. von Erich Gierah. Verlag Gebrüder Stiepel Gesellschaft m. b. H. Reichenberg, 1934.; Winter, Eduard: Der böhmische Vormärz in Briefen B. Bolzanos an F. Prihonsky (1824–1848). Beiträge zur Deutsch-Slawischen Wechselseitigkeit. Akademie-Verlag, Berlin, 1956. 58., 67–68.; Thienen-Adlerflycht, Christoph: Graf Leo Thun im Vormärz. Grundlagen des böhmischen Konservatismus im Kaisertum Österreich. Hermann Böhlau Nachf. Graz–Wien–Köln, 1967.; Žáček, Václav: Die Rolle des Austroslavismus in der Politik der österreichischen Slawen. In: Ludovít Stúr und die slawische Wechselseitigkeit 127–146.; Bled, Jean-Paul: Les Fondements du conservatisme Autrichien 1859–1879. Série internationale – 32. Université Paris IV. Publications de la Sorbonne, 1988. 247.; Wozniak, Peter: Count Leo Thun: A Conservative Savior of Educational Reform in the Decade of Neoabsolutism. Austrian History Yearbook, Vol. XXVI. 1995. 61–81.; Šesták, Miroslav: Der tschechische Austroslavismus bis zum österreichisch-ungarischen Ausgleich in der tschechischen Historiographie. In: Der Austroslavismus 24–35.

⁴⁸ Kudlich 1873. II. 39., 41.

⁴⁹ Helfert, J. A.: Oesterreich und die Nationalitäten. Ein offenes Wort an Herrn Franz Palacký. Carl Gerold & Sohn, Wien, 1850.; Helfert, J. A.: Erlebnisse und Erinnerungen. Weihnachten 1848. Neujahr 1849. Sonderabdruck aus der Zeitschrift „Die Kultur” 1903. Heft 4.; Helfert, J. A.: Über Nationalgeschichte und den gegenwärtigen Stand ihrer Pflege in Oes-

Az államrezon érdekei azonban a konzervatív centralistákat is arra készítet-
hették, hogy támogassák a nemzetiségi alapú területi újrafelosztási terveket, ha
azok egybevágtak centralizációs törekvéseikkel. Példa erre az az elszántság,
amellyel Stadion a Schwarzenberg-kormány Magyarország feldarabolására vo-
natkozó terveit szervezi és ösztönzi 1848–1849 fordulóján. Már ekkor megindult
a színpalak mögött a Magyarország jövőbeli berendezkedéséről szóló tervek ki-
dolgozása, melyek alap gondolata Magyarország etnikai-nemzetiségi elvek szerinti
politikai-közigazgatási felosztása volt. Több javaslat is született, ezek közül
a legfontosabb Rosenfeld udvari tanácsosé volt, melyet 1848. december 27-én
a minisztertanács is megvitatott. Rosenfeld „etnográfiai és részben topográfiai”
elvek alapján Fényes Elek statisztikai adataira hivatkozva a következő egységeket
különítette volna el: az Ausztriával határos területekből egy német tartományt,
egy felső-magyarországi szlovák kerületet, egy román tartományt, szerb tarto-
mányt (de a szerbek által igényeltnél lényegesen kisebb kiterjedésben), horvát
tartományt, rutének esetében nyitva hagyta a kérdést, hogy önálló koronatar-
ományt alkossanak-e, vagy egyesítsék őket a Galíciában lakó ruténnel. Mindezen
túl is külön figyelemben kívánta részesíteni a német nyelvszigetek lakosságát.
Terve által – fejti ki – az egyes területek az eddiginél sokkal szorosabban kapoco-
lódhatnak a birodalom centrumához, ami elősegítené a centralizációt. Javaslát-
tát a minisztertanács támogatta, s majd csak Windischgrätz herceg ellenzése
nyomán, a január 6-i kormányülésen kezdődött meg az elhatárolódás az efféle
tervektől.⁵⁰ De mutatja ezt a szemléletet a Franz Schuselka *Deutsch oder Russisch?*
című röpiratára válaszként írt *Oesterreichs Lebensfrage* című röpirat is, melynek
szerzője Joseph-Maximilian von Winiwarter volt. Ő is az önálló osztrák egység-
állam eszméjéből indul ki, s „az egyesített haza” („gesammt Vaterland”) szerc-
tétérre hív fel a pusztá nemzeti érzelmek mellett. Ennek ellenére Magyarországot

---

terreich. Verlag der J. G. Calve'schen Buchhandlung, Prag, 1853. 2.; Vö. Friedjung, H.:
Josef Alexander Freiherr v. Helfert. In: Historische Aufsätze. J. G. Cotta'sche Buchhandlung
Nachfolger, Stuttgart–Berlin, 1919. 224–238.

⁵⁰ A kormányzat Magyarországot érintő terveit 1848. december és 1849. március között rész-
letesen ismerteti: Lades idézett műve; Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyar-
országon. I. kötet. Franklin, Budapest, 1922. 57–58.; Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmus-
kori levéltár. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 17–58.; Sashegyi Oszkár: Magyarország
beolvasztása az ausztriai császárságba. Levéltári Közlemények, 39. 1968. 63–69.; Oskar
Sashegyi: Ungarns politische Verwaltung in der Ara Bach 1849–1860. Institut für
Geschichte der Universität Graz, Graz, 1979. 8–19.; Rosenfeld memoranduma: ÖStA
HHStA, Kab. Kanzl. Ministerratsprotokollen, MR 3054/1848., Ministerrakten MRZ
3159/1848., közli: Helfert, J. A.: Geschichte Oesterreichs vom Ausgange des Wiener
October Aufstandes 1848. Band V. Verlag von F. Tempsky, Prag 1872. 41–44. és Lades,
Hans: Die Nationalitätenfrage im Karpatenraum. Der österreichische Ordnungsversuch
1848/49. Wiener Verlagsgesellschaft, 1941. 80–84. Ismerteti és elemzi a fent említett mun-
kákön kívül: Walter, Friedrich: Von Windischgrätz über Welden zu Haynau. Wiener
Regierung und Armeec-Oberkommando in Ungarn 1849/50. In: Friedrich Walter – Harold
Steinacker: Die Nationalitätenfrage im alten Ungarn und die Südostpolitik Wiens. Verlag R.
Oldenbourg, München, 1959. 85–87.

illetően a nemzetiségi elvre hivatkozva helyesli a területi felosztási tervet, ám világossá teszi, hogy ezt csak „az államrczon” („Staatsklugheit”) szempontjai indokolhatják, a sikeres „divide et impera” elv alkalmazása.⁵¹

Az új kormányzati elit tehát hatalomra jutásakor a birodalmi centralizáció célkitűzését a nemzeti alapú helyi közigazgatás és a különböző nemzetiségek nyelvi és kulturális támogatásának programjával kötötte össze (kezdetben formailag kiegészítve a tartományi belső önállóság föderatív típusú elemével). A neoabszolutizmus politikai gyakorlatának mindennapjaiban azonban erről lassan minden elfoszlott, csak a merev centralizáció bizonyult maradandónak.

III. Az osztrák-német liberálisok által 1848–49-ben kínált modellek nem sokban különböznek az 1849 elején körvonalazott kormányzati programoktól. (Ennek oka persze részben az volt, hogy a kormányzat sokat merített az alkotmányozó birodalmi gyűlés alkotmányvitáiból és a Reichstag többsége által támogatott, ún. kremsicri alkotmánytervből.) A liberálisok alapélménye 1848–49-ben – a demokratákhoz hasonlóan – a szabadság eszményének egyesítő erejében való csalódás volt. Az ismert író és politikus, Anastasius Grün már említett röpiratában értetlenkedve így szól a frankfurti német nemzetgyűlésbe való követküldés ellen agitáló szlovén „testvéreihez”: „Milyen más, milyen jobb garanciát akartok és akarhattok nemzetiségetek fejlődésére nézve, mint a szabadság! Csatlakozásunk a német Bundhoz a kölcsönösség és testvériség szövetségéhez, az egyenjogúság, a humanitás és a szabadság szövetségéhez való csatlakozás. Nem a német nemzetiség *alatt*, hanem azzal egyenjogúsítva, amellel áll saját nemzetiségetek. A német nép minden alapjogát és követelését ugyanolyan mértékben rátok is kiterjesztjük.”⁵² Ez a csalódottság hatja át az általuk körvonalazott programokat.

A mérsékelt liberálisok közé szokás sorolni az 1848 előtti időszakban egyértelműen ellenzékinek számító Franz Grillparzert, a kor ünnepektől elvonult költőt. Grillparzer a nemzetiségi mozgalmakban az emberi önzés, kicsinyesség megnyilvánulását látta, míg a birodalmi patriotizmust a műveltség és kultúra letétemenyeként akarta elfogadtatni. A birodalmon belül magától értetődően a német kultúra és nyelv elsőbbségét vallotta, ugyanakkor a magyar nyelv és kultúra fejletlenségére hivatkozva elítélte a magyarországi nyelvharcot, s az 1840-es évek elején fellépett a szlovákok nyelvhasználati igényei mellett. Sokat idézett, 1848 márciusában keletkezett epigrammája szerint az újabb műveltség útja a humanitástól a nemzetiségen keresztül a bestialitáshoz vezet. Egy évtizeddel később

⁵¹ Oesterreichs Lebensfrage. Als Entgegnung auf Schuselka's „Deutsch oder Russisch?” Von M. F. v. R. Wilhelm Braumüller, Wien, 1849.

⁵² Auersperg, A. Graf von [Anastasius Grün]: An meine slovenischen Brüder! Ein Wort zu Verständigung gelegentlich des vom Vereine «Slovenja» in Wien ergangenen Aufrufes. Joseph Blasnik, Laibach, 1848. 4., Auersperg, A. Graf von [Anastasius Grün]: Antwort auf das Öffene Sendschreiben des Vereines „Slovenja” in Wien, o. J. o. O. [1848.]; Grünről lásd: Kuranda 19–37.; Karwath, Hermine: Anton Alexander Graf Auersperg (Anastasius Grün) und die nationale Bewegung seiner Zeit. Phil. Diss., Wien, 1940.

egyik levelében a következőképp fejtette ki álláspontját: „Valóban elválaszt bennünket a nemzetiség? Gyűlölöm ezt a divatos szót, mely nem annyira az összetartozókat egyesíti, mint inkább különválasztja, ami egybetartozik. Az ember legjobb valója az, hogy ember, s amiben a nemzetek különböznek egymástól, sokkal inkább a hibáik, mint erényeik közé sorolható.” Nem véletlen, hogy negyven évvel ezelőtti szabadelvűsége ellenére a neoabszolutizmus korában ő lesz mintegy a „hivatalos költő”, Radetzkyhez írt költeménye és néphimnusza a hivatalos kurzus kelléktárának nélkülözhetetlen darabjává vált. A jozefinista ihletésű egységes birodalom eszményének és a kicsinyes, önző, a haladás nagy folyamatát partikularitással akadályozó nemzeti törekvéseknek a szembeállítása áthatotta a birodalmat összefogó bürokrácia, a katonai és politikai elit gondolkodását is.⁵³

Franz Schuselka 1848 előtt is a formálódó osztrák-német liberális erők igen aktív publicistája volt. Az ebben az időben született röpiratait a határozott német orientáció és a birodalmi centralizáció propagálása jellemezte. „A világot minde nélkülött németek uralják” – írja röpiratainak egyikében. Így az ausztriai birodalmon belül is a németiség kulturális és politikai meghatározó szerepét tekintette a birodalom fő integrációs tényezőjének. Véleménye szerint a németek relatív többséget alkottak, kulturális fejlettségüket a birodalom egyetlen másik népcé sem közelíthette meg, ráadásul mind a szlávoknál, mind a magyaroknál hiányzott az a polgári elem, amely egy effajta kultúrának a hordozója lehetett volna. Programja szerint a más népcék elitjének elkerülhetetlenül a német kultúrát kell magukba szívniuk, míg a nemzetiségi tömegek megőrizhetik nemzeti kultúrájukat (épp ezért bírálta a magyarosítási törekvéseket és helyeselte Thun ez irányú fellépését, bár furcsállta azt egy német részéről). Csak Lombardia tekintetében

⁵³ Grillparzer, F.: Briefe und Dokumente. Viertel Teil. Hrg. von August Sauer. Verlag von Anton Schroll & Co. – Deutscher Verlag für Jugend und Volk, Wien, 1933. 45.; Prosa-schriften. I. F. G. Samtliche Werke I. Abteilung 13. Band. Hrg. von August Sauer – Reinhold Backmann. Verlag von Anton Schroll & Co. – Deutscher Verlag für Jugend und Volk, Wien, 1930.; Grillparzer, F.: Meine Erinnerungen aus dem Revolutionsjahre 1848. In: Autobiographische Studien. Hrg. von Reinhold Backmann. Bergland Verlag, Wien, 1961.; Weber, Ottokar: Grillparzer und sein Österreich. In: Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft. Hrg. von Karl Glossy. Jg. 16. Verlag von Carl Konegen, Wien, 1906. 1–20.; Kuranda 121–169.; Kainz, Friedrich: Grillparzers Stellung im österreichischen Sprachen- und Nationalitätenkampf. Historische Zeitschrift, Bd. 161. 1939. 498–531.; Leinwather, Ilse: Franz Grillparzer und die österreichische Geschichte. Diss. Wien, 1948.; Winter, Eduard: Revolution, Neoabsolutismus und Liberalismus in der Donaumonarchie. Europa Verlag, Wien, 1969.; Hanák Péter: Österreichischer Staatspatriotismus im Zeitalter des aufsteigenden Nationalismus. In: Wien und Europa zwischen den Revolutionen (1789–1848). Wiener Europa-gespräch 1977. (Wiener Schriften Heft 39.) Jugend und Volk, Wien–München, 1978. 315–322., magyarul: Osztrák állampatriotizmus a hódító nacionalizmus korában. Világosság, 19. 1978. 151–157.; Heindl, Waltraud: Die österreichische Bürokratie. Zwischen deutscher Vorherrschaft und österreichischer Staatsidee (Vormärz und Neoabsolutismus). In: Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert. 73–91.; Fried István: Grillparzers Monarchieerlebnis. In: Ostmitteleuropäische Studien. (Ungarisch-slawisch-österreichische literarische Beziehungen). Institut für Vergleichende Literaturwissenschaft an der Attila-József Universität, Szeged, 1994. 145–150.

tett kivételt, hiszen itt kulturális fölényre nem hivatkozhatott, ebben az esetben viszont Ausztriának az Itália és Németország közötti közvetítés misszióját tulajdonította. 1848-49 után született röpiratai c program számos elemét megőrizték, ugyanakkor át is súlyozták azokat. Kettős harcot folytat egyrészt a „nagynémet” demokratákkal szemben, akik, véleménye szerint, megszűntek osztrákok lenni, s a birodalom orientációját egyoldalúan nyugatra helyezik. Velük szemben adja ki az „Ausztria a Balkánig!” jelszót. Ugyanakkor élesen bírálja a hivatalos irányvonalat is, amely a német egység ügyének hátat fordított. Ausztriának meg kell tartania önállóságát, de Németországgal szoros szövetségre kell lépnie Oroszország ellenében. Röpirataiban Schuselka élesen bírálja a hivatalos „oktrojált birodalmi patriotizmust”, ami nem létezik, s nem is lehet „megcsinálni”, „elrendelni”, ahogy azt a kormány szeretné. A kormány törekvéseire jellemző anekdota-ként leírja: a kérdésre, hol alkotják meg az új Ausztriát, a válasz: majd kinyomtatják az udvari nyomdában. Felfogása azonban magától értetődően szemben áll a magyarok perszonáluniós elképzeléseivel is, hiszen az a birodalom egységét veszélyeztetné. Korábbi szlávellenessége sem csökkent, nem tévovázik elítélni „terrorisztikus” követeléseiket, törekvésüket a birodalom szláv birodalommal való alakítására. E négyes oppozícióval szemben saját programját a föderalizmus és centralizmus egyensúlyában jelöli meg. A föderatív elemeket a fennálló tartományok intézményére alapozná, és határozottan elzárkózik az etnikai alapú újrafelosztási tervektől. Véleménye szerint a nemzeti egyenjogúság elve politikai-területi szerveződési elvként nem érvényesíthető. Programjában túlsúlyosak a centralizációra utaló jelek, ami kétségtelenül a Stadion-féle javaslatokkal rokonítja elképzeléseit. Ugyanakkor a kormányzat politikai gyakorlatában érvényesülő abszolutista elemeket határozottan bírálja, s az alkotmányos centralizáció elveit vallja. A kormánybírálat hangja nála az idő előrehaladtával egyre erősödik. Nem véletlen, hogy 1850-ben megjelentetett *Das provisorische Oesterreich* című röpiratának terjesztését a kormány még nem akadályozta, míg egy évvel később a *Völker-Einigung* megjelenésére már Schuselka Bécsből való kiutasításával felelt. Ezután viszont Schuselka közeledett a kormányzathoz, 1852 tavaszán emlékiratban fejtette ki elképzeléseit Bach számára, melyben Helfferthhez hasonlóan ő is immáron valamiféle „ausztriai politikai patriotizmus” kialakítását jelölte meg feladatként, amelynek azonban véleménye szerint a különböző népek nemzeti érzésének sértetlenül hagyásával kellett volna létrejönnie.⁵⁴

⁵⁴ Schuselka röpiratai: *Oesterreich über Alles, wenn es nur will!* Hoffmann und Campe, Hamburg, 1848.; *Deutsch oder Russisch? Die Lebensfrage Oesterreichs.* Jasper, Hügel & Manz, Wien, 1849.; *Das Revolutionsjahr. März 1848 – März 1849.* Jasper, Hügel & Manz, Wien, 1850.; *Deutsche Fahrten.* 2 Bd. Jasper, Hügel & Manz, Wien, 1849.; *Das provisorische Oesterreich.* F. W. Grunow & Comp. Leipzig, 1850.; *Völker-Einigung. Ein Beitrag zur Versöhnung der Nationalitäten Oesterreichs.* F. W. Grunow & Comp. Leipzig, 1851.; memorandum: *Österreich ein Werk und Werkzeug der Geschichte.* 1851. tavasz. AVA Nachlass Bach. Karton 21. *Politische Betrachtungen 1849–1852.*; Schuselkáról lásd Charmatz, R.: *Franz Schuselka. Zu seinem hundersten Geburtstage. Österreichische Rundschau,* Bd. 28. 1911. 264–275.; Hugelmann, Karl Dr.: *Franz Schuselka.* In: *Historisch-*

Ugyancsak a centralizáció híve volt 1848–49-ben Adolf Fischhof (aki a ki-egyzés utáni időkben majd a föderatív államszervezet legkövetkezetesebb híve-ként vált ismertté), mondván, minél kisebb a tartományok jogköre, annál kisebb köztük az ütközési felület, s annál stabilabb lehet az új politikai intézményrend-szer. Hasonló programot vallott a már említett von Kleyle is.⁵⁵

Az előbbi személyiségeknél sokkal megértőbb a nemzetiségi mozgalmak kö-veteléseivel szemben az 1840-es évek ausztriai rendi ellenzékének prominens személyisége, Viktor Franz von Andrian-Werburg báró, aki Metternich gondo-lataival egybecsengően az „egység a sokszínűségben” gondolatot jelöli meg ki-indulópontként. A történeti jog, a birodalom tartományainak történetileg kiala-kult különállása, jogrendszerükben, intézményrendszerükben tetet öltő sajátos-ságaik számára respektálandó adottságok. A nacionalizmus doktrínáinak állam-alkotó tényezőként való elfogadását ő is elutasítja, de a centralizált egységállam helyett a történeti tartományokra épülő kiterjedt föderatív rendszerben keresi a konfliktusok megoldásának lehetőségét. A birodalom egységét őrző kormány-zati szint és a tartományok között egyfajta egyensúlyt kíván kialakítani a birodal-m egysége és az adminisztratív decentralizáció kettős jelszavával. Nem tagadja a közigazgatásban a nemzetiségi elv szerepét, a nemzetiségi kerületek gondolatát is támogatja, de nem a tartományok ellensúlyaként.⁵⁶ Javaslataihoz igen közel áll-nak a reformkori csehországi rendi mozgalom egyik vezetőjének, Friedrich Deym grófnak az elképzelései és az ismert ellenzéki publicista, F. E. Pipitz prog-ramja. Pipitz három fő birodalmi részt különített el: osztrák-német részt, Ma-gyarországot és Galíciát, melyek külön alkotmánnyal, külön tartománygyűléssel rendelkeznének, a közös ügyeket viszont egy közös birodalmi gyűlés intézné (en-nek felsőházába az amerikai szenátus mintájára mind a három ország azonos számú képviselőt delegálna). A tartományok elkülönítésének alapelve számára is a történeti jog, a tartományokon belüli rendezésnél sem kívánja a nemzetiségi el-vet semmilyen formában figyelembe venni, sőt kifejezetten hangsúlyozza, hogy a tartománygyűléseken nem folyhat semmiféle nemzetiségi propaganda.⁵⁷ Fr. von

---

politische Studien. Josef Rotler & Co., Wien, 1915. 419–437.; Fellner, Fritz: Franz Schuselka. Ein Lebensbild. Phil. Diss. Wien, 1948.

⁵⁵ Idézi: Charmatz, R.: Adolf Fischhof. Das Lebensbild eines österreichischen Politikers. J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachf., Stuttgart–Berlin, 1910. 96–97.; von Kleyle javaslatáról: Redlich I. 253–255.

⁵⁶ A szakirodalom nem egységes annak megítélésében, hogy Andrian-Werburg rendi politikai intézmény- és értérendszer elemeivel átszótt nézeteit mennyire lehet a korabeli liberális áramlat egy típusaként értelmezni. E tekintetben nem kívánunk állást foglalni, hanem az ál-talánosan elfogadott gyakorlatnak megfelelően a liberálisok között foglalkozunk vele. Fellner, F.: Die Tagebücher des Viktor Franz von Andrian-Werburg. Mitteilungen des Öster-reichischen Staatsarchivs, Bd. 26. 1973. 328–341.; Andrian-Werburg röpiratai: Centralisa-tion und Decentralisation in Oesterreich. Jasper, Hüger & Manz, Wien, 1850.; Denkschrift über die Verfassungs- und Verwaltungsfrage in Oesterreich. H. Haessel, Leipzig, 1859.; Vö. Glanner, Friderik: Viktor Franz von Andrian-Werburg. Ein Lebensbild. Diss. Wien, 1961.

⁵⁷ Deym, Friedrich Graf: Drei Denkschriften. Geb. Franieck, Karlsbad, 1848.; Pipitz, F. C.: Verfall und Verjüngung. Studien über Oesterreich in den Jahren 1838–1848. Druck und Verlag von Friedrich Schultheß. Zürich, 1848.

Sommaruga az előbbiekben már érintett röpiratában ugyancsak a föderatív berendezkedés mellett érvelt, szövetségi állam, Bundesstaat megteremtését tűzte ki célul. Osztrák-német nemzeti érdekeknek is tekintette, hogy ne centralizált rendszer, hanem föderatív jöjjön létre – ezzel az osztrák-német liberálisok egyik fő dilemmájára világít rá –, hiszen, mint írja, 1848 éppen azt bizonyította, hogy az alkotmányos centralizáció a birodalomban számarányuknál fogva a szlovokat erősíti meg. Véleménye szerint a föderatív berendezkedés biztosítókat adhat az osztrák-németek számára politikai súlyuk megőrzéséhez. Röpiratából nagyon világosan körvonalazódnak szláv – köztük is különösen erős lengyelelles és magyarelles érzelmei. A birodalom nemzetiségi problémáit igen szelektív módon kezeli, mivel Magyarországon kívül igazán csak egyetlen nemzetiségi probléma létét ismeri el, a lengyelek és rutének közötti feszültséget Galíciában. Ennek megfelelően terve különféle szerveződési elvek igen furcsa keveréke. Az örökös tartományokat mint a föderáció alapegységeit kezeli, nyíltan ki is mondva, hogy ezt az ott lakó, egyes területeken kisebbségben lévő osztrák-németek érdekei követelik meg. Ugyanakkor felveti, hogy máshol az etnikai elvnek megfelelően lehetne a föderatív alapegységeket meghatározni. Egy példát nevez meg: a délszlávokét – azt azonban kikötve, hogy a szlovéneket ez nem érintheti, csak a horvátok és a magyarországi szerbek egy külön koronartományba való szervezését javasolja. Nem irányozza elő ugyanakkor Magyarország teljes feldarabolását nemzeti elvek szerint: elutasító a szlovákok önállósulási törekvéscivel szemben (feltehetően nem kívánná a csehekét ezáltal sem erősíteni); a románok számára pedig biztosítaná a lehetőséget, hogy válasszanak, „Illíriához” vagy Magyarországhoz kapcsolódnak-e, de önálló koronartomány szervezését nem tartaná megengedhetőnek számukra sem. Föderatív terve tehát egyáltalán nem jelentené a politikában a nemzetiségi elv általános szervező elvként való elfogadását, javaslatait az osztrák-német tábor konkrét politikai érdekei motiválták.⁵⁸

A különféle programok áttekintése után megállapítható, hogy az osztrák-német tervek mind a centralizáció-föderalizmus egyensúlyát hirdették, különbözőképpen határozva meg azonban ennek az egyensúlynak a lényegét. A centralizációs elemek túlsúlyban voltak programjukban, s koncepcióikban a föderalizmus értelmezése igen körülhatárolt. Amint arra Redlich rámutat, az osztrák-németek, illetve a különféle szláv föderációs tervek közötti különbségek mindenneklőtt abban állnak, hogy míg az utóbbiak az egyes részegységeket, tartományokat az állami szuverenitás lehető legtöbb jegyével fel kívánják ruházni, s a központi, birodalmi szintre csak a feltétlenül szükségeseket kívánják meghagyni, addig az osztrák-német felfogás szerint az államélet politikai szférája a birodalmi centralizmus terepe, ennek letéteményesei az alkotmányos elvek szerint az uralkodó, a birodalmi parlament és a birodalmi minisztérium, a neoabszolutizmus ideológiája szerint az uralkodó és az őt képviselő birodalmi végrehajtó szervek. Az államélet minden lényeges ügyének ide kell összpontosulnia. Ezzel szemben a közigazgatás az a terep, ahol a decentralizáció érvényesülhet a tartományi, kerületi és a helyi szinten. A leginkább centralizáló modell azonban igyekszik a tartományi szintet

---

⁵⁸ Sommaruga 4–17.

gyengíteni, s azzal szemben a kerületi és a helyi szinteket erősíteni, ezért is lehett a meghirdetett jelszavak szintjén a községi autonómia oly általánosan elfogadott elv ebben az időszakban. Az „egység a kormányzásban, s különbözőség az igazgatásban” elv minden meghirdetett programra rányomta bélyegét.⁵⁹

IV. A már említett Anton Springer röpirata mellett az osztrák-németek részéről egyetlen olyan programot ismerünk, mely a birodalom szerkezetét a modern nacionalizmus eszméinek megfelelően kívánta volna újjászervezni, az etnikai-nemzetiségi népcsoportokat alapul véve föderatív szervezetet létrehozni. Ez a csehországi német, Ludwig Löhner programja, akit Springer „a német érdekek legbuzgóbb védelmezőjének” nevez (s nem véletlenül, ő volt a birodalmi gyűlés képviselői között a magyar liberálisok egyik leghatározottabb támogatója).⁶⁰ Löhner 1848 novemberében a Brüner Zeitung hasábjain jelentette meg tervét. A terv Magyarországra nem terjedt ki, azonkívül őt, a föderációban egyesülő nemzetállam („Nations-Staat”) megteremtését irányozta elő: osztrák-német Ausztria, Csehország cseh lakta része Morvaországgal és Szilézia egy részével együtt, a szlovénok lakta területek, az olaszok által lakott területek (Lombardia, Dél-Tirol, Dalmácia és Isztria), valamint a lengyelek által lakott területek. Programja nemcsak a birodalmi centralizmusnak (bár terve a szláv politikusok által megfogalmazott tervekénél erősebb birodalmi központtal számol), hanem mindenekelőtt a Csehország történeti egységére hivatkozó cseh nemzeti törekvéseknek az ellensúlyozását is célozta volna. Löhner lelkes híve volt a későbbiekben a nemzetiségi kerületek programjának is – felvetve, ha azok közvetlenül a birodalmi központhoz, s nem a tartományi igazgatáshoz kapcsolódjanak – ez viszont a Stadion-félc centralizációs elképzelések irányába vágott.⁶¹

A birodalom többi népei

A birodalom többi népei Európában elfoglalt pozíciójukat az osztrák-német liberálisok felfogásához hasonlóan szintén egy háromtényezős rendszerben értelmezték, ők azonban saját közties helyzetüket Németország és Oroszország erőterébe szorulva látták. Önmagukat mindannyian az európai kultúra letéteményeseinek tekintették. A magyar liberálisok őszinte hittel hirdették, hogy ahogy

⁵⁹ Redlich I. 253–255., 261., 267.

⁶⁰ Springer, A.: Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809. Bd. 2. Verlag von S. Hirzel, Leipzig, 1865. 407.

⁶¹ [Löhner, Ludwig Dr.]: Programm einiger Reichstags Deputirten zur Constituirung des österreichischen Staates. Brüner Zeitung, 1848. november 18. Nr. 329.; Löhner, L. Dr.: Reden gehalten am Oesterreich. Konstituierenden Reichstage. Jasper, Hüger & Manz, Wien, 1850.; Fischel 1919. 299–300.; Molisch, Paul Dr.: Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Oesterreich. Gustav Fischer, Jena, 1926. 47.; Hamza, Ignaz: Franz Palacký und die Probleme des österreichischen Staates. Diss. Wien, 1948. 90. (a továbbiakban: Hamza); Sieber, Ernst Karl: Ludwig von Löhner. Ein Vorkämpfer des Deutschtums in Böhmen, Mähren und Schlesien im Jahre 1848/1849. Verlag Robert Lerche, München, 1965.

a török időkben Magyarország volt az európai civilizáció védőbástyája, most ők tartóztatják fel a pánszlávizmus előretörését, s hogy a magyarság beékelődve a szláv néptömbbe megakadályozza az északi és déli szlávok egyesülését, ezzel mérhetetlen szolgálatokat téve az európai kultúrának. Ezen értelmezés szerint a szláv elem megerősödése a birodalom politikai színterén közvetlenül fenyegette az európai civilizációt.⁶² A szlávok viszont úgy érezték, most jött el az ő idejük. „Egy új korszak új népet kíván! Amikor a világszellem egy nagy lépést tesz meg előre, új erőket, új anyagot, még fel nem használt, nyers fát, fecsestet, rugalmast, erőst és keménycet kíván!” Az emberiség történetében eddig a görögök, majd a rómaiak s azután a germán fajok domináltak. A mostani időszak új népe a szláv nép lesz – írta a nemzeti eszme egyik szláv apostola 1848-ban.⁶³ A szláv mozgalmak – átvéve a megelőző időszak osztrák-német publicisztikájának retorikáját – a magyarok képviselte barbárság elleni harc jelszavával igyekeztek szövetségeket keresni. Milan Hodža, a szlovák nemzeti mozgalom vezetője például *Der Slowak* című, 1848 szeptemberében írott röpiratában „az egész európai hármas román-germán-szláv testvércsalád”, az „európaiság” védelmét helyezi a középpontba „a nem európai magyar- finn faj”, „az idegen ázsiai uráli sziberializmus” ellenében. „Hallod, Magyar – írja –, vendég vagy te nálunk Európában ... Viselkedj szépen, nyugodtan, vagy menj haza.” Néhány évvel korábban a román Bariț is arról értekezik, hogy Oroszország és a pánszlávizmus ellenében a románok védőfalat képezhetnek, mivel kapcsolatban állnak a többi neolatin néppel, s a múltban is védték Európát és a kereszténységet a külső támadók ellen. Oroszországgal szembeállni a magyarok nem elegendők, az egész birodalom fennállására van ahhoz szükség.⁶⁴

Mind a magyar, mind a különféle szláv mozgalmak visszautasították a nagy, átfogó német Mitteleuropa-terveket, ahogy visszautasították az orosz birodalomba való integráció lehetőségét is. Azonban a nemzetállami eszmény erős vonzó hatása ellenére sem tűnt még számukra reális és kívánatos alternatívának a nemzetállamiság, épp ezért a programok kiindulópontja a Habsburg Birodalom, de nem valamiféle „szuper” közép-európai német államalakulat volt. Az ausztrószlávizmus mellett ebben az értelemben beszélhetünk ausztróhungarizmusról is.⁶⁵

⁶² Sz[okolay] I[stván]: Szláv törekvések és a magyar elem. Kozma Vazul, Pest, 1850.; Boldényi, J.: Das Magyarenthum oder der Krieg der Nationalitäten in Ungarn. Aus dem Französischen von ***. Costenoble und Remmelmann, Leipzig, 1851.; [Grobtschmid, Gabriel]: Oesterreich, Ungarn und die Woiwodina. Von einem Saxo-Magyarern. Verlag von Salmayer & Comp. Wien, 1850.; Kemény Zsigmond: Még egy szó a forradalom után. Heckenast, Pest, 1851.

⁶³ Jordan 9.

⁶⁴ Hodža, V. D. M.: Der Slowak. Beiträge zur Beleuchtung der slawischen Frage in Ungarn. Expedition der Slawischen Centralblätter, Prag, 1848. III–VI.; Bariț: Români și maghiarizmul című cikkét ismerteti: Köpeczi Béla: Egy román kortárs a reformkori magyar politikai gondolkodásról. Régió, 1993/2. 124–125.

⁶⁵ Heiszler Vilmos: Ausztrószlávizmus – ausztróhungarizmus (A cseh föderalista elképzelések fogadtatása Pesten 1860–61-ben). Századok, 1985/3. sz. 750–771., illetve In: Forradalom

Nem véletlen, hogy a nagynémet eszmények által felerősödött nyugati irányultság ellensúlyozására az ő körükben is jelentkezett a birodalom keleti orientációjának a gondolata, de jól kitapintható módon minden esetben saját nemzeti érdekekhez idomítva. A magyarok támogatták ugyan 1848–49-ben a nagynémet tervet, de csak azért, mert kimaradásukat remélték abból, s a perszonáluniós program szempontjából előnyösnek ítélték ezt. A szabadságharc leverése új politikai helyzetet teremtett. A politikai sajtóban ugyan akadtak hangok, melyek népszerűsíteni kívánták a „70 millióból álló közép-európai birodalmat”, s az alkotmányosság birodalombeli elfogadottságára hivatkozva a magyarság múltbeli hivatását („az alkotmányos elvet megőrizni s hű keblében ápolni Kelet számára”) befejezttnek nyilvánították.⁶⁶ De ebben a helyzetben a keleti orientáció hirdetése mindenekelőtt arra teremtett alkalmat a magyar publicisztika számára, hogy – a reformkori oroszellenes liberális tradíciók folytatásaként – bizonyítsák Magyarország fontosságát a birodalmon belül, s hogy a magyar nemzetiség támogatása „politikai szükségesség az éjszaki özönvíz ellen. Azon Ararat, melyen a szabadság bárkája kiköthet”.⁶⁷ Jól mutatja ezt az irányt Kemény Zsigmond *Még egy szó a forradalom után* című röpirata (1851), illetve a konzervatív nézeteket képviselő publicista, Török János írásai. A krími háború kitörése új, kedvező helyzetet teremtett, hiszen az oroszellenesség mintegy a kormányzati politika szintjére emelkedett, s ez új lendületet adott Magyarországon is az oroszellenes propagandának.⁶⁸

A keleti orientáció propagálása a szláv mozgalmaknál is jelentkezett, de csak óvatosan, hiszen a keleti bővítés a nemzetiségi, illetve vallási összekötő kapcsok következtében a szláv elemet erősítette volna a birodalmon belül, épp ezért ennek nyílt propagandája könnyen kitétte volna őket a pánszlávizmus vádjának. Azonban Andrej Einspieler például a Slovenija című lap 1848. augusztus 24-i számában a következőket írja: „Ausztria, kedves Ausztria! Ismerd fel végre Hivatásod és Lényeged: irányozd tekinteted a hegyek mögé, melyeken túl hajnalban felkel a Nap ... Ausztria, előre a Balkánig!” Majd így folytatja: „Előbb vagy utóbb, de létre kell jönnie az egyesült szláv országok Ausztriájának...” Az ausztrószláv irányultságú Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft folyóirat is lelkesen népszerűsítette a németországi, nyugati orientáció alternatívájaként a Balkán felé fordulást.⁶⁹ Azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy azon nemzetiségek (mindenekelőtt a szerbek és románok) esetében, ahol a nemzet kul-

---

után – kiegészítés előtt. Szerkesztette Németh G. Béla. Gondolat Kiadó, Budapest, 1988. 464–495.

⁶⁶ Pester Zeitung, 1850. május 29., idézi: Reggeli lapok szemléje, Pesti Napló, 1850. május 29. 66. sz.; Pesti Napló vezércikke, Pesti Napló, 1850. március 12. 3. sz.

⁶⁷ April 5. Pesti Napló, 1850. április 8. 24. sz.; vö. Kosáry 37–58., 133–146.

⁶⁸ A korabeli oroszellenes propaganda reprezentatív példája: Oroszhon, mi volt és mivé lett! Magyarította: Magyar Károly. Hartleben, Pest, 1855.

⁶⁹ Idézi: Cvirn, Jencz: Der Austroslavismus und die Slovenen. In: Der Austroslavismus 79.; Oesterreichs Zukunft ist nicht deutsch. Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft, 1848. Nr. 17. 129–132.

turális és politikai egysítésének programja természetesen átnyúlt a birodalom határain, a birodalom keleti terjeszkedésénél kedvezőbb alternatívának tűnhetett a független nemzetállami intézmények megteremtése.⁷⁰

Az ausztrószlávizmus

Az ausztrószlávizmus az 1820-as években kialakult kulturális, majd egyre inkább határozott politikai formát öltő irányzat volt a birodalmat lakó szláv népek körében, mely a Ján Kollár nevével fémjelvezhető szláv kölcsönösségi tan s a kezdetől fogva leginkább a lengyel emigrációra korlátozódó messianisztikus szlávizmus irányzatával szemben az 1840-es évek végére domináns áramlattá vált a Habsburg Birodalom szláv nemzetiségűek politikai elitjének körében. Első klasszikus alakjai között a szlovén Bartholomäus Kopitárt, a lengyel József Dobrovskyt, a cseh František Palackýt, a szlovák Pavel Josef Šafarikot szokás számon tartani. Kopitár elképzelései szerint Ausztriát kell Oroszország ellenében a szláv kultúra és nemzetiség központjává tenni, csak ez biztosíthatja az európai civilizációhoz kapcsolódva kultúrája fejlődését.⁷¹ A szláv kölcsönösségi tan egykori hívének, a lelkes oroszbarátból következetes ausztrószláv vá vált cseh Karel

⁷⁰ Behschnitt, Wolf Dietrich: Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie. R. Oldenbourg Verlag, München, 1980.; Haselsteiner, H.: Die Serben und der Ausgleich. Zur politischen und staatsrechtlichen Stellung der Serben Südungarns in den Jahren 1860–1867. Böhlau Nachf. Wien–Köln–Graz, 1976.; Roksandić, Drago: Austroslavistische Tendenzen bei den Serben. In: Der Austroslavismus 138–146.; Brode, Eugene: Die rumänische Frage in Siebenbürgen und Ungarn. Puttkammer & Mühlbrecht, Berlin, 1895.; Hitchins, Keith: The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780–1849. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1968.; Hitchins, Keith: Die Idee der Nation bei den Rumänen in Transilvanien (1691–1849). Editura Stiintifica si Enciclopedica, Bucuresti, 1989.; Jancsó Benedek: A román nemzeti törekvések története és jelenlegi állapota. 1–2. kötet. Budapest, 1899.; Spira idézett műve; Erdély története. 3. kötet. Szerkesztette Szász Zoltán. 2. kiad. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.; Trócsányi Zsolt–Miskolczy Ambrus: A fanariótáktól a Hohenzollernekig. ELTE BTK Román Filológia Tanszék, Budapest, 1992.

⁷¹ Az ausztrószlávizmusról: Winter, E.: Eine grundlegende Urkunde des Austroslavismus. Der Brief B. Kopitars an Metternich vom 7. April 1827 mit bibliothekarischen Bericht. Zeitschrift für Slavistik. Bd. III. 1958. 107–124.; Matl, Josef: Der Panslawismus als politische Idee in Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert. In: Wirtschaft und Gesellschaft Südosteuropas. Gedenkschrift für Wilhelm Gülich. Südosteuropa-Verlagsgesellschaft m. b. H. München, 1961. 296–320.; Hafner, Stanislaus: Das Austro-Slawische Kulturpolitische Konzept in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Österreichische Osthefte 5. Jg. 1963. 435–444.; Hafner, Stanislaus: Sprache und Volkstum bei den Slawen im Vormärz. In: Südost Forschungen XXIV. Bd. 1965. 138–165.; Brock, P. – Skilling, H. G. (ed.): The Czech Renaissance of the nineteenth Century. Essays presented to Otakar Odložilík in Honour of his 70. Birthday. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo, 1970.; Lawrence idézett műve; Brock, P.: The Slovak National Awakening: an Essay in the Intellectual History of East Central Europe. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo, 1976.; Kořalka 1982.; Der Austroslavismus kötet tanulmányai.

Havlíčeknek a példája mutatja talán a legszemléletesebben az ausztróslávizmus térhódítását a birodalombeli szláv politikusok és publicisták között. Ő hosszú oroszországi tartózkodása végén a következőket írta 1844-ben: „Tudna csak Kollár helyetttem Oroszországba jönni! Csalódott lenne, mert maga is ennek a szlávságnak segített. S ha a csehekkel valaki jót akarna tenni, saját költségén Moszkvába kellene őket küldenie.” 1846-ban megjelent *Slovan a čech* (A szláv és a cseh) című tanulmányában még kategorikusabban fogalmaz: „Milyen nevetséges, milyen célszerűtlen volna, ha titkos ellenségünkkel testvériesülnénk, aki birtoklási vágyát a barátság köntösébe bújtatja!!! Bevallom, hogy a szememben a magyarok, kik a csehek és az illírcék nyílt ellenségei, kedvesebbek, mint az oroszok, kik Júdásként csókolnak bennünket, hogy zsebre tegyenek minket. ... Az osztrák monarchia saját és az illír nemzetiség fenntartásának legjobb garanciája, s minél nagyobb lesz az osztrák császárság hatalma, annál szilárdabbá válik nemzetiségünk.”⁷² Az ausztróslávizmus politikai érvkészlete teljes vértezettségben jelent meg az 1843-ban kiadott *Slawen, Russen, Germanen* című anonim röpiratban. A szerző szembeállítja a nyugati kultúra részét képező nyugati szlávokat és a keleti szlávokat, mondván, az orosz fenyegetés az előbbieket ugyanúgy érinti, mint Európa többi népét. Csakis Ausztria mentheti meg e veszélytől őket, s Ausztriának kötelessége is a nyugati szlávok érdekeinek képviselése.⁷³

A birodalom szláv népei 1848-ban kezdettől fogva és következetesen ellenségesen fogadták a nagynémet egység gondolatát, hiszen joggal attól tartottak, hogy az így létrejövő, jelentős német túlsúllyal rendelkező államban semmiféle lehetőségük nem lenne nemzetiségük érvényesítésére. Elutasító álláspontjukat öntötte plasztikus formába František Palacký a frankfurti német nemzeti gyűlés tevékenységében való részvételt visszautasító híres nyílt levelében 1848 áprilisában. 1848–1849 politikai fordulatai között viszont a szláv politikusok lehetőséget láttak arra, hogy a német és osztrák lojalitás között ingadozó osztrák-németek és a rebellis magyarok rovására mint a Habsburg birodalmi gondolat és dinasztiahűség egyedüli támogatói lépjenek a politikai porondra. Joggal írhatta Havlíček egyik cikkében: „Ó! A sors iróniája! A csehek osztrákabb szelleműek, mint maguk az osztrákok!”⁷⁴ Számbeli relatív többségük tudatában természetes volt számukra, hogy ennek nyomán s pusztán a többségi elvre épülő modern parlamentarizmus ausztriai meghonosítása következtében is a birodalom politikájára is majd ők nyomják rá meghatározó bélyegüket. Ebben az értelemben kétségtelenül indokolt volt az osztrák-németek és a magyarok velük szemben hangoztatott vádja, miszerint ők a birodalmat „szláv birodalommá” akarják átalakítani. Vezetők igen magabiztos és önbizalomtól duzzadó kijelentéseket tettek, a cseh

⁷² Idézi: Vlk, Georg J. [Morava]: Der k.k. Dissident Karel Havlíček 1821–1856. Sein Leben, Werk und Exil in Tirol. Diss. Wien, 1982. 84., 104., 106.; Reinfeld, Barbara K.: Karel Havlíček (1821–1856). A National Liberation Leader of the Czech Renaissance. (East European Monographs, Boulder, No. LCVIII.) Columbia University Press, New York, 1982.

⁷³ Slawen, Russen, Germanen. Ihre gegenseitigen Verhältnisse in der Gegenwart und Zukunft. Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1843. Vö. bővebben Deák idézett cikkét.

⁷⁴ Idézi: Vlk 170.

František Rieger például – német visszaemlékezők szerint – kijelentette, hogy „az osztrák állam csak addig áll fenn, míg a szlávok akarják azt”, s röpirataikban is Ausztriáról „mint a tizennyolc millió szláv egységének megtestesüléséről” beszélték.⁷⁵ Német ellenlábasaik azzal is vádolták őket, hogy német területek felé törnek. Julius Fröbel emlékiratai szerint például 1848 szeptemberében Palacký azt állította, hogy Németország keleti felének egy részét is a kialakuló „szláv birodalomba” kellene integrálni, példaként említve Drezdát és Lipcsét, mint olyan szláv városokat, amelybe a németek befészkelték magukat.⁷⁶ Az osztrák-németek már abban a tényben, hogy az 1848. októberi bécsi forradalom elől az udvar Morvaországba menekült, a szlávok súlyának növekedését látták. A birodalom „szlavizálásának” fő cszköze a birodalom föderalizálásának programja lehetett volna; a szláv politikusok kivétel nélkül a föderatív gondolat táborába tartoztak, s ők, ahogy arra már Redlich nyomán kitértünk, az egyes egységeknek az állami szuverenitás lehető legtöbb kellékét biztosítani akarták.

A szláv nemzetiségi mozgalmak vezetői nagy erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy egységesen lépjenek fel, s egymással megértésre jutva, közös programot tudjanak kidolgozni. Ezt a célt szolgálta az 1848 júniusában összeülő prágai szláv kongresszus, amely mintegy a frankfurti német parlament ellensúlya kívánt lenni. A szláv mozgalmak helyzete azonban nagyon különböző volt. Soraikban az integrációra törekvés mellett a nemzetállamiság felé húzó tendenciák is erősek voltak. Mindenekelőtt az erős történeti tradíciókra és a történeti jogokra támaszkodni tudó nemzeti mozgalmak, a horvát és cseh mozgalom igyekezett nagyobb integrációs egységeket megjelölni a föderáció alapjaként. A horvátok lelkesen támogatták egy délszláv egység (Horvátország, a magyarországi szerbek és az örökös tartományokban élő szlovének részvételével történő) megteremtését a birodalmon belül, amelynek létrehozásában természetesen maguknak szánták a vezető szerepet; a csehek pedig a történeti jogra hivatkozva maguknak vindikálták a történeti Csehországot (annak német lakosaival együtt), Morvaországot és Sziléziát is – mindezt etnikai elvek alapján kiegészítve a magyarországi szlovákokkal (a szlovákokat még a szláv rokonságot illuzórikusnak nevező Havlíček is a csehekkel szoros rokonságban álló testvérnépnek tartotta, a Ján Kollár által képviselt iskola pedig a szlovák nyelvet a cseh nyelv egyik dialektusának tekintette). Ezzel szemben a magyarországi szerbek saját nemzeti koronatarományt kívántak, Morvaország is önállósága megtartását követelte (bár prágai s nem közvetlen bécsi irányítással), s a szlovákok is inkább saját nemzeti koronatarományt szerettek volna. A galíciai lengyelek viszont Magyarország mintájára a perszonal-unióhoz közelítő státust kívántak volna elérni, s közvetíteni igyekeztek a magyarok és a szláv mozgalmak között. A kidolgozott tervek ennek megfelelően ingadoztak a történeti és az etnikai-nemzetiségi alapelv között.

⁷⁵ Riegert idézi: Auerbach 15.; Ignjatijewitsch, E. I. [Tkalac]: Croaten, Serben und Magyaren, ihre Verhältnisse zu einander und zu Deutschland. Sendschreiben an Arnold Ruge. Schmidt & Lco, Wien, 1848.

⁷⁶ Fröbel 1861. I. 192.

A legtekintélyesebb szláv politikus a történész František Palacký volt, aki az 1848–49-es politikai küzdelmek során a cseh nemzeti mozgalom vezető teoretikusává vált. Míg a nemzeti eszme ellenfelei a modern fejlődés egységesítő erejével érveltek, Palacký kifejtette, hogy épp ezen egységesülési és centralizációs tendencia ellensúlyaként van szükség a nemzeti eszmére, ami egyáltalán nem átmeneti jelenség, csúcspontját – írja – majd csak az elkövetkező században fogja elérni. Annak alapelveit be kell építeni a birodalom politikai felépítésébe, csak ez vezethet politikai konszolidációra. Ő is Bundesstaat-ról, azaz egységes szuverenitással rendelkező szövetségi államról s nem államszövetségről szól, de programjának súlypontja félreérthetetlenül nem a birodalmi, hanem a tartományi szinten található. A birodalmi szervek hatáskörét a külügyekre, a hadügyre, a birodalmi pénzügyekre, a kereskedelemügyre és a birodalmi hírközlésre kívánja korlátozni. A tekintetben, hogy a tartományok határait milyen elv határozza meg, bizonyos ingadozás figyelhető meg nála. 1848 szeptemberében vázolt programjában (mely Magyarországra még nem terjed ki) felhasználja az etnikai elvet, például a délszlávokat (Krajna, Karinthia, a tenger mellék és Dalmácia szláv lakosságát) tömörítő „illír” tartomány létrehozása szükségességének indoklására. Ugyanakkor a cseh történelmi jog vonzását ő sem kerülheti el, hiszen Csehország–Morvaország–Szilécia újragyűjtését, ezeknek osztrák–német lakosságára is igényt tartva, történelmi érvek alapján igyekszik alátámasztani. Más tekintetben viszont a politikai praktikum szempontjait állítja előtérbe, például Galícia–Bukovina igazgatási egységnek fenntartása melletti érvelésében. Nem következetes azonban programja, hiszen egyrészt a birodalmi szinten a birodalmi képviselőtestület összetételénél nem nemzetek-tartományok képviselőtét, hanem közvetlen, a pusztán számarányokat tekintetbe vevő választást javasolt; másrészt pedig a tartományi szinten belül semmiféle kisebbségi-nemzetiségi szerveződési elvet nem irányoz elő, sőt kategorikusan tiltja, hogy a tartományi gyűléseken belül rendek, korporációk, illetve bármiféle külön érdekek képviselőtete testületek jöjjenek létre. Halvány utalások találhatók programjában arra, hogy a nemzetiségi kisebbségek védelmére a helyi közigazgatási autonómia keretei között elképzelhetőnek tartotta, de ez az elem programjában semmiképpen sem hangsúlyos.

Palacký nézetei a politikai harcok éleződésével s a magyar kérdés égetően aktuálissá válásával bizonyos értelemben következetesebbé és radikálisabbá váltak, ezt tükrözi 1849 januárjában kidolgozott terve. A kremsieri parlament feloszlatása ellen tiltakozó nyilatkozatban is már csak népekről beszél, a tartományokat mint alapegységeket meg sem jelöli, s januári tervét még kidolgozottabb formában kifejtő, 1849 decemberében megjelent *Unió – nem centralizáció, s nem föderáció* (Union – nicht Centralisation, noch Föderation) című, nagy vihart kavart cikke pedig következetesen „etnográfiai országsoportokról” beszél, tudatosan kerülve a tartomány megjelölést, ezzel is hangsúlyozva, hogy az etnikai alapú újrafelosztás programját vallja. Eszerint osztrák–német, cseh–szlovák, délszláv (szlovén, horvát, szerb), magyar, román, lengyel–rutén államegységet kívánt volna felállítani az előző tervével megegyező széles hatáskörben.⁷⁷ Cikke nagy felháboro-

⁷⁷ Palacký írásai: Österreichs Staatsidee. J. L. Kober, Prag, 1866.; Palacký's politisches Ver-mächtniss. Theodor Mourek, Prag, 1872.; Gedenkblätter. Auswahl von Denkschriften,

dást keltett azonban a cseh nemzeti mozgalmon belül is, hiszen az a történeti Csehország területét is megbontotta volna, s a csehországi németeket az osztrák-német egységbe sorolta volna be. De más oldalról sem hiányoztak a kritikai megjegyzések. Eduard Clam-Gallas prágai városparancsnok Palackýt 1852-ben „az osztrák birodalom szegényfoltjának” nevezi; Grillparzer pedig 1849 végén feljegyzi: „Palacký professzor úr megőrült.”⁷⁸ Magyarországon is jó néhány újságcikk, illetve röpirat tűzte ki céljává Palacký tervének kritikáját.⁷⁹ Nem ő volt azonban az etnikai-nemzeti egységekre épített föderáció programjának egyedüli szláv képviselője. A horvátországi szerb, Ognjeslav Ostrožinski (Utješenić) is bírálta a birodalmi centralizációs törekvéseket, melyek a birodalom eddig még szerves egységbe össze nem állt elemeit „egy merev, szellem nélküli konglome-

---

Aufsätzen und Briefen. Verlag von F. Tempsky, Prag, 1874.; Schopf, F. J.: Wahre und ausführliche Darstellung ... in der königlichen Hauptstadt Prag begonnenen Volks-Bewegung und der hierauf gefolgtten Ereignisse. 6 Heft. C. W. Medau, Leitmeritz, o. J. [1848]; Palackýról lásd: Hamza disszertációja; Plaschka, Richard Georg: Von Palacký bis Pekař. Geschichtswissenschaft und Nationalbewußtsein bei den Tschechen. Böhlau, Graz-Köln, 1955.; Zacek, Joseph Frederick: Palacký. The Historian as Scholar and Nationalist. Mouton, The Hague-Paris, 1970.; Bradley, John F. N.: Czech Nationalism in the Nineteenth Century (East European Monographs, Boulder, No. CLVII) Columbia University Press, New York, 1984. 10–19.; Plaschka, R. G.: Nationalismus, Staatsgewalt, Widerstand. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1985.; Kořalka, J.: Palacký und Österreich als Vielvölkerstaat. In: Nationale Vielfalt und gemeinsames Erbe in Mitteleuropa. Hrg. von Erhard Busek – Gerald Stourzh. Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg, Wien-München, 1990. 81–92.; Morava, G. J.: Franz Palacký. Eine frühe Vision von Mitteleuropa. Österreichischer Bundesverlag Gesellschaft, Wien, 1990.; Zsilinszky Mihály: Palaczký Ferenc emlékezete. MTA, Budapest, 1880.; Sárkány Oszkár: A fiatal Palacký. Apollo, III. évf. 2. sz. 149–152.; Sárkány Oszkár: A magyar irodalmi romantika cseh viszhangja. Apollo, IV. évf. 1–2. sz. 67–81.; Heiszler Vilmos: A cseh és magyar nacionalizmus programjai a XIX. század közepén. Tiszatáj, 1983/7. sz. 33–39.; Benedek Gábor: Történelem és politika Palacký életművében. In: Palacký, František: A huszitzizmus története. Fejzetek a cseh nemzet történetéből. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984. 675–689.; Havránck, Jan: Nemzeti és birodalmi eszmények vonzásában (František Palacký – a politikus és kora). In: Csehország a Habsburg-monarchiában, 1618–1918. Szerkesztette Szarka László. Gondolat, Budapest, 1989. 103–131.; Niederhauser Emil: František Palacký helye a kelet-európai történetírásban. Tiszatáj, 1996. 12. sz. 61–63.; Richard Prazák: František Palacký és a magyar reformmozgalom. Uo. 64–68.; Fried István: František Palacký és a magyar irodalom. Uo. 69–76.

⁷⁸ Clam-Gallast idézi: Havránck 124.; F. Grillparzer feljegyzése, in: Prosaschriften I. 217–219.; Palacký cikkét bírálja többek között: Helfert: Oesterreich und die Nationalitäten, Schuselka: Das provisorische Oesterreich; ismerteti a bíráló véleményeket: Hamza.

⁷⁹ Pauler Tivadar már 1849. december 30-án feljegyzi naplójában az újságokra hivatkozva: „Palaczkai a foederatio mellett.” Pauler Tivadar: Napi jegyzetek. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2611.; a röpiratok közül érinti Palacký tervét Szokolay István már idézett írása 77., Eötvös József: Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich. C. A. Hartleben, Leipzig, 1850.; a sajtóban: Nemzeti egyenjogúság (Pesti Napló, 1850. április 6–17.), Birodalmi lapokból (Pesti Napló, 1850. május 4.), a Pesti Napló 1850. július 8-i vezércikke, Az Osztrák Birodalom és Magyarország III. (Pesti Napló, 1850. augusztus 27. 139. sz.); a Pester Zeitung 1850. szeptemberi számaiban közölt Palacký javaslatait bíráló cikksorozatot.

rátumba” akarják összeolvasztani. Az egyes elemek organikus, saját önelvű fejlődésének elvét hangsúlyozva, felhasználva a keresztény „ne cselekedd másnak azt, amit magadnak nem kívánsz” elvet is, megkérdőjelezhetetlen dinasztiahűséggel és a konzervatív értékek talaján ugyan, de az e korban született föderatív tervek leg-radikálisabbjainak egyikét vázolja fel: a birodalom teljes átszervezését etnikai elvek alapján. Programja szerint hét birodalmi területi egységet lehetne létrehozni: egy németet, egy cseh-morva-sziléziai-szlovák tartományt, egy magyart, egy délszlávot a szerbek, horvátok és szlovének részvételével, egy lengyel-ruszt, egy román és egy olaszt. A tartományok az ott többségben lévő nemzet jellegét vennék magukra, a kisebbség védelmét pedig Ostrožinski is a kerületi-helyi önkormányzati rendszerben látja megoldhatónak.⁸⁰ A szerb Svetozar Miletič az Amerikai Egyesült Államok mintájára felállítandó „szövetség vagy konföderáció” tervét vázolta fel osztrák-német, cseh, szlovák, lengyel, szlovén, olasz, rutén, román, szerb, horvát, magyar állami egységgel számolva. A szlovén Kavčič Magyarországra ki nem terjedő programja pedig tizennégy kis koronartartomány létrehozását irányozta elő, s bírálta Palacký tervét a nemzeti kisebbségek védelmének elhanyagolása miatt.⁸¹

Születtek azonban egészében vagy részben a meglévő tartományi keretekre építő föderatív programok is szláv szerzők tollából. A cseh Jakub Malý például a cseh korona országaiából, Magyarországból, Galíciából, a német-osztrák tartományokból és Szlovéniából álló föderatív államalakulat tervét vázolta fel. A létező tartományokra épülő föderatív tervek híve volt a cseh Adolph Maria Pinkas is, ő azonban biztosítani kívánta volna a tartományi nemzeti kisebbségek védelmét is. A tartományi föderatív terveket a területi autonómia programjával kiegészítőkkel szemben ő nemzeti kúriák szervezését javasolta. Megítélése szerint ugyanis a nemzeti kerületekre építő terv csak fokozta volna a nemzetiségek egymástól való elidegenedését, lehetőséget teremtett volna a kormánynak a centralizációra, s a helyi szintű kisebbségek védelmét nem valósította volna meg. Javasata értelmében a tartománygyűléseken a különböző nemzetiségeket képviselők kúriákat alakíthattak volna, s az oktatást, az egészségügyet, a jótekonysági intézményeket, az agrár-szabályozást érintő kérdésekben az egyes kúriák mint egység léphettek volna fel, a nemzetiségük érdekeit sértő határozatok ellen óvást nyújthattak volna be.⁸²

⁸⁰ Ostrožinski, Og. [Utješnović]: Programm zur Konstituierung des österreichischen Kaiserstaates nach dem Principe der konstitutionellen Freiheit und der nationalen Gleichberechtigung. In: Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848. Hrg. von Stephan Pejaković. Mechitharisten-Buchdruckerei, Wien, 1861., megjelent különnyomatban is; vö. Stimmeder, Hans: Die Auffassung Oesterreichs als Vielvölkerstaat von 1848 bis 1918. Phil. Diss., Wien, 1948. 16–24.

⁸¹ Miletič programját ismerteti: Beschnitt 87., Kavčič tervéről lásd: Redlich I. 273–274., Fischel 1919. 302., Apih, Joseph: Die Slovenen und das österreichische Verfassungswerk von 1848/9. Österreichisches Jahrbuch, Jg. 20. 1896. 133–134., Stimmeder 29–30.

⁸² Malý javaslatát ismerteti: Žáček idézett cikke; Pinkasnak az alkotmányozó birodalmi gyűlésben elhangzott javaslatát idézi: Protokolle des Verfassungs-Ausschusses im oesterreichischen Reichstage 1848–1849. 273–275.; ismerteti és értékeli: Gottsmann disszertációja 159–165.

A kremsicri alkotmányozó birodalmi gyűlés, melynek tagjai között a szláv nemzetiségű képviselők voltak többségben, végül az etnikai-nemzetiségi avagy a történeti tartományi elv körüli kötélhúzás eredményeként a morvaországi német Kajetan Mayer kompromisszumos javaslatát fogadta el, mely a történeti tartományok kereteit vette alapul, a birodalmi centralizáció elemével szemben a tartományi szintre helyezte a hangsúlyt, s föderatív államberendezkedést vázolt fel, kiegészítve a nemzeti kerületek programjával.

1849 után, amikor a kormány politikai gyakorlata egyre nyilvánvalóbban az abszolutista centralizáció felé vette az irányt, és fokozatosan egyre kevesebb remény maradt arra, hogy a nemzeti és alkotmányos elvet érvényesíteni lehessen a birodalom szervező elvei között, felerősödtek – bár általánosan jellemzővé nem váltak – a birodalom alternatíváit kereső programok. Az osztrák-német demokraták emigrációba kényszerült csoportjából Ernst von Violand volt az, aki már idézett röpiratában 1849-ben Ausztria felbomlásával számolt a távoli jövőben. 1848–49 kudarca megrendítette – egyelőre még csak átmenetileg – az ausztrószlávizmus pozícióit is. Havlíček például egyik 1850-ben íródott cikkében már különbséget tesz az orosz nép és az orosz kormány között, az előbbit rokonszenvvel említve. A krími háborúban bekövetkező szembenállás Ausztria és Oroszország között további szakítópróbát jelentett a birodalom ortodox vallású, illetve szláv identitású lakossága számára. Főképp a délszláv nemzetiségi vezetők között (példaként említhetjük I. I. Tkalacot vagy Josip Juraj Strossmayer vukovári püspököt) erősödött meg az orosz orientáció gondolata. 1855-ben született a 19. századi politikai pánszlávizmus egyik reprezentáns röpirata, L'udovit Štúr *Das Slawenthum und die Welt der Zukunft* című munkája, mely nyílt szakítást hirdet az ausztrószlávizmus tradícióival, s az ausztriai szlávok Oroszországhoz való csatlakozását propagálja, igen közel kerülve az orosz szlavofilok eszméhez.⁸³

⁸³ Havlíčeket idézi: Vlk 328–329.; Tkalacról vö. Šidak, Jaroslav: Gab es bei den Südslawen eine «Wendung zur eigenen Nationalität»? In: *Holotík* 252–255., Šidak, Jaroslav: Grundsätzliches zur Frage Austroslawismus und die Südslawen. In: *Holotík* 409–414., Tkalac, E. I. von Dr.: Jugenderinnerungen aus Kroatien (1749–1823., 1824–1843.). Otto Wigand, Leipzig, 1894.; Strossmayer nézeteiről vö. Zöller, Martin: Anfänge der Beziehungen Josip Juraj Strossmayers zu Rußland. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe*, Jg. XVII. 1968. 235–242.; Štúr, L.: *Das Slawenthum und die Welt der Zukunft*. Slovanstvo a Svět Budoucnosti. Hrg. von Dr. Josef. Jirásek. Nákladem Učené Společnosti Šafarikovy v Bratislavě. Vytiskla Státní Tiskárna v Praze. Bratislava, 1931.; vö. Petrovich, Michael B.: L'udovit Štúr and Russian Panslavism. *Journal of Central European Affairs*, vol. XII. 1952. 1–19.; Walicki, Andrzej: Die Beziehungen L.' Štúrs zu den russischen Slawophilen. In: *Holotík* 406–408.; Orton 119., 154.; Ivantýšynová, Tatiana: Die slawische Idee bei den Slowaken in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: *Die slawische Idee*. Hrg. von Andreas Moritsch. Slovak Academic Press, Bratislava, 1992. 24–36.; Czövek, István: Der slawische Kongreß 1867 und die Nationalitäten des Habsburgerreiches. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 103. Bd. 1995. 101–108.; Ivantýšynová, T.: Die slowakische Politik und der Austroföderalismus. In: *Der Austroslawismus* 44–54.

Ebben az igen sokszínű birodalmi politikai programözönben kell értelmeznünk az 1848–49-es perszonáluniós programot, melyet a magyar politikai elit az 1848. áprilisi törvények elfogadása után – a háttérbe vonuló konzervatív pártot leszámítva – egységesen és következetesen képviselt, majd a birodalmi kormányzat 1848 őszétől kibontakozó politikai és katonai ellenoffenzívája nyomán a kompromisszumokat kereső, leginkább a történeti jogra építő föderatív tervek alapeszméit elfogadó programokat. A magyar liberális elit csak igen vékonyka támaszra számíthatott a birodalom másik felének politikai tényezői között, s ez széles manőverezési terepet biztosított a birodalmi kormányzat számára, amit igen hatékonyan ki is használt. 1849 után a magyar politikai elitnek mind az országon belül maradt, mind az emigrációba kényszerült része nagy erőfeszítéseket tett 1848–49 tanulságainak alapján – az alapeszményekhez való hűség jegyében – a nemzeti célkitűzések részleges felülvizsgálatára. Hogy milyen irányban indultak el, természetesen függött az őket körül vevő politikai közegtől és politikai létfeltételeiktől, a birodalom másik felén 1848–49-ben körvonalazott programok azonban fontos orientáló – némely tekintetben stimuláló, de mindenképp vitára serkentő – tényezőket jelentettek valamennyiük számára.

ÁGNES DEÁK

*The Habsburg Empire amid the challenges of nationalism.
Plans and conceptions for remodelling the Empire
(1848-1849)*

The Habsburg Empire before 1848 was an exemplar of old-type, dynastic empires. While the nation-state was becoming the increasingly accepted organizing principle of states, the Empire remained a conglomerate of peoples. The revolutionary and national movements of 1848-1849, in addition to triggering a crisis of the imperial government, threatened the very existence of the Empire since they erupted with unprecedented force, striving, in the name of modern nationalism, to make the principle of nationality the basis, or at least one of the decisive tenets, of political organization, and demanding the reform of the organization of the Empire. The paper surveys the programs drawn up in Austria in 1848-1849 and attempts to present the Hungarian revolution and war of independence of 1848-49 not only as a duel between the imperial government and the Habsburg court on the one hand, and the Hungarian liberal political elite on the other, but as embedded in the complicated matrix of the programs of the nations that made up the Empire. Savage pamphlets were written, still in the name of constitutionality in 1848-1849, by proponents of imperial centralism, the adherents of assorted types of federal reorganization, and the representatives of the plan of a Hungarian personal union against each other; the real emphasis for these pamphlets was of course provided by the actual battles fought against Hungary. The paper offers a summary of these polemics.

VÖLGYESI ORSOLYA

A kormányzat álláspontja az operátumok napirendre tűzésének kérdéséről (1830–1832)

Az 1830. évi VI. tc. az 1831. október 2-ra összehívandó magyar országgyűlés feladatát a rendszeres bizottsági munkálatok megtárgyalásában jelölte meg. Az 1827. évi VIII. tc. által kirendelt országos bizottság munkálatairól, az operátumok megyei vitáiról és az ennek során kialakuló reformellenzékéről több-kevesebb részletességgel olvashatunk a nagy történeti összefoglalásokban, bár azok eltérően ítélik meg a jelentőségüket.¹ A korszak központi problémájává Barta István – teljes terjedelmében máig kiadatlan – disszertációja emelte ezt a kérdést.² Ennek megírása után – fontos részletkérdéseket tisztázva – több tanulmány is foglalkozott a témával.³ Mindezek a megközelítések azonban elsősorban azt vizsgálták, hogy az operátumok s annak vitái mennyiben járultak hozzá a polgári reformmozgalom kialakulásához. Nem kívántak viszont számot vetni azzal, hogy milyen várakozással tekintett a kormányzat a rendszeres bizottsági munkálatok napirendre tűzésére.

Az operátumok megtárgyalására végül – az eredeti időponthoz képest egy évvel később – csak az 1832. december 16-ra összehívott diétán került sor.

¹ Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. 2. kiad. I. kötet. Pest, 1868. 270–272. (a továbbiakban: Horváth); Ballagi Géza: A nemzeti államalkotás kora 1815–1847. Bp., 1897. (A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. IX.) 185–187. (a továbbiakban: Ballagi); Hóman Bálint–Szekfü Gyula: Magyar történet. V. kötet. Bp., 1936. 286–288.; Magyarország története III. 1790–1848. Szerk. Mérei Gyula – Spira György. Bp., 1961. 210–218.; Magyarország története II. Egyetemi tankönyv. Szerk. Molnár Erik–Pamlényi Ervin–Szőkely György. Bp., 1967. 446–447.; Magyarország története 1790–1848. Főszerk. Mérei Gyula. Szerk. Vörös Károly. Bp., 1980. 639–663., 690–696. Fontos kiemelni a témával foglalkozó korszaktanulmányok közül Mállyusz Elemér cikkét: A reformkor nemzedéke. Századok, 1923. 17–75.

² Barta István: A fiatal Kossuth és kora. Akadémiai doktori értekezés. Bp., 1964. Egyetemi Könyvtár Kézirattára.; Megjelent részlete: A fiatal Kossuth. Bp., 1966. 107–182. (a továbbiakban: Barta 1966.)

³ Gergely András: A rendszeres bizottsági munkálatok szerepe a magyar polgári reformmozgalom kibontakozásában. Tiszatáj, 1974. 6. sz. 37–41.; Tengelyi László: A rendszeres bizottságok urbéri munkálatainak egybevetése. In: Nyolc tanulmány a XIX. századi magyar történet köréből. Szerk. Csorba Csilla–Gerő András. Bp., 1978. 13–49.; Fónagy Zoltán: Az urbéri operátum megyei tárgyalása (1831–32). Agrártörténeti Szemle, 1988. 1–2. sz. 20–46. (a továbbiakban: Fónagy)

A kortársak sokat vártak ettől az országgyűléstől, amit Horváth Mihály így summáz: „Az országgyűléshez, mely egyelőre alkotónak, szervezőnek tartaték, mindenik párt a maga legképecebb egyénét ügykeczett megválasztatni képviselőül...”⁴ Horváth hangsúlyozza továbbá, hogy a megyék már 1831 őszére elkészültek a munkálatok véleményezésével, az uralkodó azonban több mint egy évig halogatta az országgyűlés összehívását. A történetíró egyetlenegy mozzanattal magyarázza a halasztást, mégpedig az 1831 nyarán kitört kolcrajárvánnyal és annak következményeivel: „A megyék követutasításai, daczára azon általános izgatottságnak, melyet a lengyel felkelés iránti részvét –, s ama rémületnek és zavaroknak, melyeket a cholera okozott, a nyár végeig jobbára elkészültek: mert az országgyűlés határnapját a törvény october 2-ra tűzte ki. A kormány mindazáltal e körülmények közt, kivált mivel a járvány még nem szűnt meg mindenütt az országban, egy, september 16-kán kelt kir. leiratban tanácsosnak tartá a törvényhozás egybehívását a következő évre halasztani.”⁵ Horváth Mihály ezen állításával nem vitakozott ugyan a szakirodalom, de a kutatások, elsősorban Barta István credményi, két ponton is cáfolják ezt a kijelentést. A törvényhatóságok az említett időpontra ugyanis nem fejezték még be az operátumok felülvizsgálatát, sőt a munkálatok a megyék többségében csak 1832 nyarán–őszén kerültek a közgyűlések napirendjére, s a kormányzat éppen ezért szabhatta meg a diéta összehívásának feltételeként, hogy a munkálatok véleményezése befejeződjön.⁶ A történetírás mindazonáltal eddig nem vizsgálta meg részletesen, hogy a kormányzat miért ragaszkodott e feltételhez, és a rendelkezésére álló idő alatt hogyan készült föl az országgyűlési tanácskozásokra. A kormányzat legfőbb törekvése – a szakirodalom eddigi megállapításai szerint – egyrészt a diéta halogatása, másrészt pedig az operátumok tárgyalási sorrendjének meghatározása, azaz az úrbéri munkálat elsőként való napirendre tűzése lett volna.⁷ Úgy véljük azonban, hogy a kormányzat álláspontja több figyelmet és részletesebb vizsgálódást igényel czeknél a sommás megállapításoknál abban a több mint kétéves időszakban, amely az országos bizottság munkálatainak befejezésétől az operátumokat napirendre tűző országgyűlésig rendelkezésre állt.

*

Már a regnicolaris deputáció működése során nyilvánvalóvá vált, hogy mind a megyék, mind a kormányzat nagy figyelemmel kíséri az operátumok tárgyalását. A törvényhatóságok 1830 tavaszától feliratban sürgették az országos bizottság munkálatainak kinyomatását, abból a célból, hogy a megyék maguk is véleményezzék az immár átdolgozott operátumokat.⁸ A kormányzatnak titkos jelentések útján pontos képe volt a bizottsági üléseken lezajlott vitákról és a kialakult álláspontokról. Reviczky Ádám kancellár felterjesztéseiben rendszeresen kifejtette

⁴ Horváth 288.

⁵ Horváth 271–272.

⁶ Vö. Fónagy 23.

⁷ Vö. Trócsányi Zsolt: Wessclényi Miklós. Bp., 1965. 160. (a továbbiakban: Trócsányi 1965.)

⁸ Barta 1966. 152.

nézeteit a tárgyalások menetéről.⁹ Az ő megnyilatkozásai is világossá teszik, hogy mit tekintett a kormányzat legfontosabb törekvésének. Célja volt, hogy rögtön a tárgyalások elején magához ragadja a kezdeményezést, és azt mindvégig szilárdan meg is tartsa. A főméltóságok – mint látni fogjuk – részletkérdésekben különbözőképpen foglaltak állást, de valamennyien hangsúlyozták, kerülni kell minden olyan helyzetet és eseményt, amely megzavarhatja a munkálatok vitáját és a kormányzat törekvéseit. Véleményünk szerint az „uralkodói iniciativa” érvényesítésének szempontja határozta meg a kormánykörök döntéseit, és ennek rendelő-dött alá az országgyűlés időpontjának kiválasztása is. Ugyancsak a célkitűzést szolgálta az operátumok sorrendjének meghatározása, valamint az a kísérlet is, hogy megpróbáljanak beavatkozni az országgyűlések már kialakult ügymenetébe.

A regnicolaris deputatio munkálatait – úgy tűnik – az uralkodó már 1830 folyamán fel kívánta venni a diéta tárgysorozatába. Legalábbis erről tanúskodik I. Ferencnek a nádorhoz intézett legfelsőbb kézírata, amely az országos bizottság tevékenységéről kér tudósítást:¹⁰ a király ebben az iránt érdeklődött, mikorra tudják befejezni a tárgyalásokat. József nádor a leiratra részletes előterjesztésben válaszolt. Ismertette, hogy az egyes operátumok megvitatása és kidolgozása milyen stádiumban van. Véleménye szerint a regnicolaris deputatio 1830 májusára, míg az előző országgyűlésen kinevezett egyéb bizottságok szeptemberre teljesítik megbízatásukat.¹¹ A nádor, Mércy Sándor personalissal és Cziráky Antal országbíróval egyeztetve, 1830 novemberére javasolja a diéta összehívását; továbbá célszerűnek látja, hogy a regnicolaris deputatio az országgyűlés határnapja előtt néhány héttel újra üljön össze és végezze el az operátumokon és a hozzájuk kapcsolódó törvénycikkeken a végső igazításokat.¹² Ennek a javaslatnak a kapcsán bontakozik ki a kancellár és a nádor között az a polémia, amely a következő országgyűlésen követendő kormányzati politika legfontosabb dilemmáit vetíti előre. Reviczky véleménye szerint az uralkodónak a diétát a törvényes határidőn belül, azaz még 1830 szeptemberében össze kell hívnia.¹³ A kancellár hangsúlyozta, hogy a kormányzatnak kerülnie kell annak látszatát, mintha el akarná halasztani az operátumok napirendre tűzését. Úgy vélte, a törvényes formák betartásával a közvéleményt meg lehet győzni a kormányzati szándékok komolyságáról, ugyanakkor elkerülendőnek tartotta, hogy a törvényhatóságok időt és

⁹ MOL Magyar Kancelláriai Levéltár. Elnöki iratok. Acta praesidialia elaborata deputationum regnicolarium concernentia 1828–1830. (A 48) (a továbbiakban: OL MKanc. Acta praes. deput.)

¹⁰ Az OL MKanc. Acta praes. deput. 7. csomó 247. számú iratából, amely a nádor válaszát tartalmazza, meghatározható a kézirat dátuma: 1830. január 6.

¹¹ Ilyen bizottságok voltak például: a.) az 1825–27. évi VII. tc. által kinevezett deputatio. A törvénycikk címe: „A porták megigazítására szolgáló országos összejárási” b.) az 1825–27. évi XXX. tc. által kinevezett deputatio, amely a görög nem-egyesült vallásúak és az evangélikusok között kötött vegyesházasságokból eredő válóperekkel foglalkoztak; c.) az 1825–27. évi XVI. tc. új tagokat delegált a határjáró bizottságokba, amelyeket az 1807: XXVIII. és XXXI. tc. hozott létre.

¹² OL MKanc. Acta praes. deput. 7. csomó 247. szám, 1830. február 9.

¹³ OL MKanc. Acta praes. deput. 7. csomó 247.

lehetőséget kapjanak arra, hogy bizonyos sérelmek ügyében, így például az 1829-i sóár- és vámtarifa-cmelés kapcsán, egységesen léphessenek fel az országgyűlésen. Reviczky elképzelése szerint a bizottsági munkálatok nyilvánosságra hozatala, az operátumok kinyomtatása csak azután történhet meg, miután az országos deputáció a diétán már beszámolt a rendeknek tevékenységéről. A nádor viszont úgy látta, a munkálatok egészének vagy legalábbis egy részüknek a kinyomtatása elengedhetetlen már az országgyűlés előtt, mivel ezek ismeretében a főispánok és adminisztrátorok megfelelő követutasítások elfogadtatásán munkálkodhatnának; másrészt pedig ezáltal azonnal rá lehetne térni az érdemi vitára, és elkerülhető lenne, hogy a rendek, pótutasításaikra várva, kellemetlen kérdéseket vessenek fel az üléseken. Az országgyűlés szeptemberi összehívása miatt azonban kétségesnek tartotta, hogy a követválasztó közgyűléseken a főispánok, illetve az országos deputatio tagjai személyesen részt tudjanak venni, hiszen addigra a legnagyobb igyekezettel sem tudnák befejezni az operátumokkal kapcsolatos végső munkálatokat. Azt pedig rendkívül fontosnak ítélte, hogy a bizottságokban közreműködők közül minél többen legyenek követek¹⁴ – ez utóbbi megállapítást egyébként Reviczky sem vitatta. A nádor ismételten kérte, hogy a diétát novemberre vagy leghamarabb októberre hívja össze az uralkodó.

Mindezekből érzékelhető a kormányzati politika fő vonala: a törvényes formák betartása, az indítványozási jog megragadása és a rendekkel való konfliktus kerülése. Nyilvánvaló volt azonban, hogy ezek együttes megvalósulása az adott körülmények között lehetetlen. Az 1830. szeptember 8-ra összehívott országgyűlés nem is tűzte napirendjére az operátumok tárgyalását, azok megvitatását az uralkodói meghívólevél 1831. október 2-ra halasztotta. Kérdéses, hogy ebben a döntésben csak az európai eseményeknek volt-e szerepük.¹⁵ Valószínűleg már korábban, a nemzetközi helyzetből függetlenül felvetődött az a gondolat, hogy a következő országgyűlésen nem vennék napirendre a rendszeres bizottsági munkálatokat, hanem csak az azt követő diétán fognának bele az érdemi vitába. Reviczky 1830 februárjában visszautal az egyik államkonferencián elhangzott tervzetre, amely a halasztást javasolta.¹⁶ A kormánynak ugyanis mindenképpen időre volt szüksége ahhoz, hogy egy jelentősnek ígérkező országgyűlésre felkészüljön, s elképzeléseit sikeresen valósítsa meg. József nádor 1830 februárjában, márciusában még úgy gondolta, hogy az operátumokat az év őszén napirendjére tűzheti a diéta. Ebből is fakad, hogy az ő véleménye több ponton eltért Reviczky álláspontjától, amely ekkor a halogatásra és a konfliktusok elodázására

¹⁴ OL MKanc. Acta praes. deput. 7. csomó 249. Ezt az iratot – bizonyos vonatkozásokban – ismertette: Ballagi 204.

¹⁵ Horváth Mihály még úgy vélte, hogy a halasztás oka kizárólag az 1830-as év európai forradalmi eseményeiben rejlett: Horváth 227–228.

¹⁶ „...als nach meinem zur Conferenz geleiteten Programm, bey dem nächsten Landtage ohnehin die bereits fertigen Operate den Ständen referirt, und ihre Drucklegung dekretirt werden soll, um sodann bey dem darauf folgenden System Landtage in der Ordnung, und Reihenfolge aufgenommen zu werden, welche Eure Majestät allergnädigst zu bestimmen geruhen werden, wodurch ich für die Zukunft die dem Könige gebührende Initiative zu ergreifen gedenke.” OL MKanc. Acta praes. deput. 7. csomó 247.

épült.¹⁷ Reviczky egy olyan taktikát akart alkalmazni, amelyet később az erdélyi problémák kezelésekor is követendőnek vélt: a lényegi kérdések törvényes megvitatása helyett egy rövid, bevezető országgyűléssel oldani föl a feszültségeket. Az 1830-as magyar országgyűlés időpontjának kijelölése – amelyben végül a kancellár szándéka érvényesült – tehát teljesítette ugyan a törvényes előírásokat, de egyébként csak kormányzati célokat kívánt megvalósítani.¹⁸

A regnicolaris deputatio munkálatainak kinyomtatása az 1830. évi országgyűlés alatt elkérülhetetlenné vált. 1831 januárjában megalakultak a megyei felülvizsgáló bizottságok, amelyek feladatát abban határozták meg a közgyűlésnek, hogy a következő diétára részletes utasítást dolgozzanak ki a kilenc operátummal kapcsolatban. Az a lehetőség, hogy a bizottsági munkálatok majdani országgyűlési vitájára a követek részletes instrukciókkal érkeznek, merőben új helyzetet jelentett a kormányzat számára. Különösen veszélyesnek tartották a megyéknek azt az elképzelését, hogy a munkálatok felülvizsgálatát abban a sorrendben kívánták elvégezni, amelyet az 1826. január 20-án megfogalmazott feliratukban rögzítettek.¹⁹ Ez a törekvés oda vezetett volna, hogy a megyék a tárgysorozat kérdésében magukhoz ragadják a kezdeményezést, s ezzel meghiúsítják a kormányzat legfontosabb célkitűzését. Ugyanakkor így lehetővé vált volna, hogy az első helyeken szereplő operátumok (a kereskedési, úrbéri és adóbiztosági tárgy) megyei felülvizsgálata után a diéta rögtön megkezdődhetett volna. A törvényhatóságok tehát az országgyűlési tárgyalások alatt és mellett folytatták volna a hátramaradt munkálatok megvitatását.²⁰

¹⁷ Valószínű, hogy bizonyos elképzelések léteztek ekkor is az operátumok sorrendjéről. József nádor 1830. február 28-án (OL MKanc. Acta praes. deput. 7. csomó 249.) az urbárium, majd a iuridicum elsőként való tárgyalását javasolta, azzal az indokkal, hogy e kettő adná a legkevesebb alkalmat a vitás kérdésekre a rendek és az uralkodó között. Reviczky, a nádor felterjesztésére reagálva, március 8-án (OL MKanc. Acta praes. deput. 8. csomó 253.) utal arra, hogy neki is van elképzelése a munkálatok sorrendjéről, amely, úgy tűnik, hasonló volt, a nádor álláspontjához. Valószínű azonban, hogy Reviczky terveit a nádor ekkor még nem ismerte.

¹⁸ Az egyik cél Ferdinánd főherceg megkoronázása, a másik az újoncok számának megszüntetése volt: Horváth 228–230.

¹⁹ A felirat szövegét I. Felséges Első Ferentz Austriai Császár, Magyar és Cseh Ország Koronás Királyától Po'sony Szabad Királyi Városában, 1825-dik Esztendőben, Szent Mihály Havának 11-dik napjára rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének Írásai. Po'sonyban, Weber S. Lajos betűivel, 1825–27. 137. skk. (a továbbiakban: Az 1825–27-es országgyűlés iratai) Ismertré vált a megyéknek az a törekvés, amely szerint magának József nádornak a közbenjárását kérték, hogy valamennyi megye a kereskedési, úrbéri és adóbiztosági tárggyal kezdje a felülvizsgálatot. Minderről az uralkodó is tudomást szerzett; kabinetlevelében azonban minden ilyen jellegű intézkedést megtiltott a nádornak. Ezenkívül az iránt tudakozódott, hogy mely megyék fordultak ilyen kéréssel Józsefhez. OL Regnicolaris Levéltár. Archivum palatinalis secretum archiducis Josephi. Praeparatoria ad diactam. (N 22). (a továbbiakban: OL Regn. Lt. József n. Titk. Pracp.) 16. csomó 1831. júl.14.)

²⁰ Ezt a koncepciót részletesen megfogalmazza Békés vármegye 1831 októberében kinyomtatott felirata (OSZK Aprónyomtatványok Tára 1831-es évkör).

A kormányzat 1831 őszén a kolerajárvány csillapulta ellenére arra az álláspontra helyezkedett, hogy az országgyűlést október 2-án, a korábban kijelölt időpontban nem hívja össze. Az 1831. szeptember 16-án kibocsátott királyi leirat a diéta összehívását arra az időre napolta el, amikor valamennyi törvényhatóság valamennyi operátum felülvizsgálatával elkészül.²¹ Ezzel a minden bizonnyal Reviczkytól származó lépéssel²² a kormányzat elsősorban időt nyert. A törvényhatóságok ugyanis a kolerajárvány okozta nehézségek miatt alig-alig haladtak a munkálatok véleményezéssel. De már az is súlyos problémát jelentett, hogy a helyi deputációk ülési mellett a megyei ügyintézés és adminisztráció zökkenőmentesen működjön.²³ A kormányzat tehát megpróbált az országgyűlés elnapolásával olyan hivatkozási alapot teremteni, amellyel a törvényesség látszatát fenntarthatja. Ugyanakkor kísérletet tett arra, hogy a kialakult helyzetet saját javára fordítsa. Ám mint a későbbiekben látni fogjuk, a főméltóságok úgy vélték, hogy a követutasítások ismeretében a kormányzat könnyebben alakíthatja ki álláspontját az országgyűlésen megteendő lépésekről. Ez rendkívül jelentős volt a kormányzat számára, ennek érdekében konfliktusokat is vállaltak az országgyűlés elhalasztása miatt tiltakozó megyékkel. A törvényhatóságok egy része ugyanis vitatta a halasztás törvényességét, és azt, hogy az országgyűlés összehívását feltételhez lehetne kötni. Számos megye az adómegtagadást is kilátásba helyezve, feliratokkal fordult az uralkodóhoz.²⁴ Éppen emiatt az államkonferencia – Reviczky felterjesztésével egyetértve – a törvényhatóságok véleménynyilvánítását korlátozó intézkedéseket sürgetett.²⁵ Ezzel összefüggésben a testület – ismételten a kancellár kezdeményezésére – felhívta a figyelmet arra, hogy az ilyen feliratok és az alkotmánnyal ellentétes közgyűlési végzések megakadályozása a főispánok, adminisztrátorok feladata; gyakorlatilag megrótták azokat a megyei elöljárókat, akiknek a megyéjében ezek a végzések megszülethettek.²⁶ Mindazonáltal ezek az in-

²¹ OL Magyar Kancelláriai Levéltár. Elnöki Iratok. Acta praesidialia secretiora. (A 49). 1831: 144. (a továbbiakban: OL MKanc. Acta praes. secret.)

²² OL. MKanc. Acta praes. secret. 1831: 144.: Reviczky ezt a kormányzati magatartást 1832 őszéig szilárdan képviselte. Az 1832. október 11-én összehívott államkonferencián ezt a következetes politikát eredményesnek értékelte: OL Filmtár W 4448; HHStA 1832:1231

²³ József nádor 1832. szeptember 17-i, Reviczkyhez intézett levelében az ebben a kérdésben képviselt merev kormányzati álláspontot kifogásolta; próbálta érzékeltetni, hogy például egy olyan nagy megyében, mint amilyen Pest, milyen nehézséggel jár a megyei adminisztrációnak és a deputáció üléseinek összehangolása: OL MKanc. Acta praes. secret. 1832: 157. Általában megjegyzendő, hogy a megyei kiküldöttségek résztvevői nagyrészt a tisztikar tagjai voltak.

²⁴ Számos megye felirata még az államkonferencia elé is elkerült: Heves (OL Filmtár W 4448; HHStA 1831: 2025); Bihar (OL Filmtár W 4448; HHStA 1831: 2049 1/2); Szatmár (OL Filmtár W 4448; HHStA 1831: 2054 1/2); Temes (OL Filmtár W 4448; HHStA 1831: 2065 1/2); Békés (OL Filmtár W 4448; HHStA 1831: 2227); Somogy (OL Filmtár W 4448; HHStA 1831: 2247); Tolna (OL Filmtár 1254; HHStA 1831: 1996)

²⁵ OL Filmtár W 4448; HHStA 1831: 2222

²⁶ Különleges figyelmet kapott Pozsony representatioja, melynek kapcsán a konferencia megrovólag említi a megye főispánját (OL Filmtár W 4448; HHStA 1831: 2224). I. Ferenc ugyanakkor – az e tárgyban Reviczkyhoz intézett leiratában – elismerőleg szól József nádorról, aki Pest megyében főispánként a szeptember 16-i rescriptum kihirdetésekor meg tudta akadályozni egy ilyen tartalmú felirat megfogalmazását. A főispánok megyei befolyásának

tézkedések is azt mutatják, hogy a kormányzat 1831 őszén még nem állt készen az országgyűlés megkezdésére;²⁷ e mulasztás mögött egy súlyos dilemma állt: az uralkodónak mindenek előtt azt kellett eldöntenie, hogy a 21 év óta nem ülésző erdélyi diétát vagy a bizottsági munkálatokkal foglalkozó s akár évekig is eltartó magyar országgyűlést hívja-e össze előbb. E kérdés megválaszolására csak 1832 áprilisában került sor.

Az 1832. április 24-én összehívott államkonferenciának kellett abban döntenie, hogy a magyar vagy az erdélyi országgyűlést tűzze-e ki előbb az uralkodó.²⁸ Már a tanácskozás előtt, április 14-én elkészült Reviczky kancellár, Majláth György és Norbert Purkhart államtanácsosok előzetes véleménye. Álláspontjukat írásba adva, már a konferencia előtt megismertették a tanácskozás résztvevőivel, majd azt az értekezleten szóban is előadták.²⁹

Reviczky – szemben a két államtanácsossal – az erdélyi diéta mielőbbi összehívása mellett foglalt állást. Erdélyben ekkor huszonegy év óta nem volt országgyűlés, bár a Diploma Leopoldinum és az 1790: X. tc. értelmében évenként kellett volna üléseznie. Reviczky felhívja a figyelmet arra, hogy ezek következtében a kialakult állapotokat provizorikusnak tekintik a rendek Erdélyben. Maguknak a kormányzéseknek a működése is nélkülözi a törvényes alapot, ugyanis a tisztségviselőket a rendek kandidálási jogát figyelembe véve kellene betölteni. Mivel azonban 1811 óta ezt a jogot nem gyakorolják, a guberniumban ekkor már csak egyetlen választott tanácsos működik.³⁰ A kancellár szerint a rendek összehívásával a kialakult ideiglenes állapotokat kellene felszámolni. Figyelmet arra, hogy amennyiben Magyarországon tartanak előbb országgyűlést, úgy az erdélyi rendek éppúgy a magyar diétához fordulnának, mint 1790-ben.³¹ Értcsülési szerint az erdélyi törvényhatóságok már ez idő tájt is a nádort kívánták közvetítőnek megnyerni. Egy ilyen lépést azonban a kancellár mindenképpen elkerülendőnek vélt. Reviczky szerint az 1832 júniusában megtartandó erdélyi országgyűlésen a következő tárgyak szereplnének: az uralkodó által már az előző diétán jóváhagyott törvényeket cikkelyezni be; egy új regnicolaris deputatio neveznének ki az 1790: LXIV. tc. által meghatározott bizottsági munkálatok újbóli elővételére; megoldandónak tartotta ugyanakkor az urbárium ideiglenes szabályozását³², amelynek végső kidolgozására szintén egy bizottságot kívánt felállí-

---

crősítése tehát fontos téma volt az államkonferencián: OL Filmtár W 4448; HHStA 1831: 2223.

²⁷ Reviczky 1831 októberében még arról ír, hogy a munkálatok nincsenek előkészítve abban a sorrendben, ahogy ezek majd az országgyűlési tárgyaláson szereplnének (OL MKanc. Acta pracs. secret. 1831: 144.)

²⁸ A tanácskozás anyaga: OL Filmtár 1254; HHStA 1832: 505

²⁹ A konferencián jelen voltak: herceg Clemens Wenzel Lothar Metternich-Winneburg, gróf Franz Anton Kolowrat-Liebsteinsky, gróf Nádasdy Mihály, gróf Reviczky Ádám, gróf Joseph Sedlnitzky, Majláth György, Gervay Sebestyén.

³⁰ Vö. Trócsányi 1965. 209.

³¹ Erről a lépésről részletesebben: Asztalos Miklós dr.: Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés. Bp., 1928. 16–17.

³² A deputatio munkálatai közül csupán a juridicumot és a publico-politicumot tűzték 1811-ben az erdélyi országgyűlés napirendjére, a többit a későbbiekben sem tárgyalták meg. Az erdélyi

tani, majd az újoncozás kérdését említette, végül a sérelmek összcsezdésére szintén egy regnicolaris deputatiot küldtetett volna ki. Mindenek előtt azonban úgy vélte, hogy már az országgyűlés elején lehetőséget kell adni a rendeknek, hogy éljenek kandidálási jogukkal. Feltűnő azonban, hogy Reviczky néhány igen fontos kérdés napirendre tűzését nem javasolja, így a tartományi pénztár ügyét (Exactoratus Provincialis) és az adóviszonyok megtárgyalását sem.³³ Elképzelése szerint ugyanis a júniusban összehívandó erdélyi diéta csupán egy rövid – mindössze két hónapig tartó – bevezető országgyűlés („ein kurzer Einleitungslandtag”) lenne. Ezek a lépések elegendők lennének a kedélyek lecsillapításához, és fel lehetne számolni a provizorikus viszonyokat. Ugyanakkor az erdélyi diéta megfelelő kifogás lenne a magyar országgyűlés további elhalasztásához. A magyarországi rendszeres bizottsági munkálatok majdani napirendre tűzése miatt pedig nyolc–tíz hét után be lehetne rekeszteni az erdélyi tanácskozásokat.

Majláth és Purkhart szerint a magyar országgyűlésre a kormányzatnak fokozott figyelmet kell fordítania, hiszen annak jelentősége várhatóan jóval nagyobb lesz az erdélyinél. A magyar diétát pedig már 1831 októberére kitűzték, s annak elhalasztása a kolera elmúltával és az operátumok felülvizsgálatának előrhaladtával egyre inkább tarthatatlanná válik. Ezt bizonyítja az országban uralkodó általános izgatottság, a törvényhatóságok feliratai, az oppozíció folyamatos tevékenysége. Véleményük szerint tehát mindez sürgetővé teszi az országgyűlés mielőbbi összehívását. Mivel az erdélyi rendek számára nem jelöltek meg konkrét időpontot a diéta megtartására, ennek további elnapolása nem járna súlyos következményekkel. Különösen akkor nem, ha az uralkodó a guberniumhoz elküldendő leiratában kifejezné szándékát a rendek majdani összehívására. Mindketten úgy vélik, hogy a provinciális pénztár és az adókérdés napirendre tűzése elkerülhetetlen lenne egy esetleges erdélyi diétán, s fontos tárgyak előkészítésével azonban júniusig nem végeznének. A két diéta egymásra való hatását mérlegelve egyetértettek abban, hogy egy kedvezőtlen kimenetű erdélyi tanácskozás igen megnehezítené a magyarországi országgyűlés levezetését. A magyar rendek ugyanis megkísérelnék a teljesítetlen erdélyi követelések képviselőtét, s ez eltérítené a tanácskozásokat az eredeti céltől. A két államtanácsos tehát nem fogadta el Reviczky érveit. Majláth ki is fejtette, hogy a kancellár javaslata az erdélyi problémákat nem oldaná meg, a magyarországiakat pedig csak egy rövid időre halasztaná el. Az a gondolat, hogy a két országgyűlést egy időben hívják össze, ekkor fel sem merült, illetve Purkhart fogalmazása szerint ez a megoldás megengedhetetlen lenne.³⁴

---

regnicolaris deputatio munkálatairól újabban: Trócsányi Zsolt: Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez. Bp., 1978. (itt az egyházügyi és tanügyi bizottságokkal foglalkozik a szerző); lásd még: Trócsányi Zsolt: Az erdélyi úrbérrendezési kísérletek történetéhez. Történelmi Szemle, 1966. 270–297.

³³ Erről, valamint Erdély korabeli helyzetéről bővebben: Trócsányi 1965. 208–210.

³⁴ József nádor volt az, aki 1832 szeptemberében Reviczkynek felvetette az egyidejűség lehetőségét: OL MKanc. Acta praes. secret. 1832:157. Végülis azonban ez a változat valósult meg, hiszen az erdélyi országgyűlés 1834 májusától 1835 februárjáig ülésezett, párhuzamosan a magyarországiával.

Az előzetesen kidolgozott vélemények elhangzása után Reviczky kért szót. A két államtanácsossal szemben új nézőpontból kívánta megvilágítani a problémát. Véleménye szerint a kérdés az, hogy melyik országban őrzi a kormányzat szilárdan a törvényességet, s melyik az, ahol a törvényességet csorbítja, esetleg kifejezetten megsérti. A kancellár úgy véli, az országgyűlés elhalasztásának felüljárása Magyarországon kizárólag a törvényhatóságokat terheli. Az 1831. szeptember 16-án kiadott rescriptum értelmében ugyanis a diéta összehívásának feltétele az, hogy a megyék befejezzék az operátumok felülvizsgálatát. Reviczky értesülése szerint azonban a megyék többségében egyetlen operátumot sem fejeztek be teljesen. A tárgyalás alá pedig azok a munkálatok kerültek általában, amelyek elsőként való napirendre tűzését egyetlen bölcs kormányzat sem tartaná kívánatosnak. Úgy vélte, a dolgok állása szerint december előtt nem kerülhet sor a magyar országgyűlés megkezdésére. Számításai szerint pedig ez a diéta legalább két csztendeig tartana. Mindezeket figyelembe véve, megengedhetetlen lenne, hogy az erdélyi diétát ilyen hosszú időre levegyék a napirendről. A kormányzat törvénysértése s a kialakult provizorikus állapotok ürügyén már a megyék tényleges ellenszegülésére lehet számítani.³⁵ A kancellár szerint az erdélyi országgyűlés az általa javasolt tárgyakkal is hozzájárulna a törvényes állapotok visszaállításához, a kedélyek lecsillapításához: „Dieser Zustand der allgemeinen Aufregung, wozu die nicht gesetzliche Stellung der Regierung Deckmantel leihet wird durch schnelle Abhaltung eines Landtages gedämpft werden...” Attól pedig, hogy a napirendre nem kerülő követeléseket a magyarországi rendek felkarolnák, nem kell tartani. Reviczky meggyőződése szerint ugyanis a kormányzat a királyi proposíciók által mederben tudja tartani a tanácskozást. Sokkal aggasztóbb lenne, ha az erdélyi törvényhatóságok a kialakult állapotok miatt a magyar rendekhez fordulnának, és ezáltal az oppozíció védelmezné a törvényességet a kormánnyal szemben.³⁶

A konferencia többi tagja azonban úgy foglalt állást: sem az idő, sem a körülmények nem teszik lehetővé az erdélyi országgyűlést. Reviczky a konferencia végén azonban ismét szót kért, újból összefoglalta érveit. Szerinte az általa javasolt megoldás a kormányzatot a törvények morális erejével ruházná fel. Ezt annál fontosabbnak vélte, mivel értesülése szerint a legutóbbi barsi közgyűlésen szóba került az Erdéllyel való unió kérdése. Ha tehát a kormányzat nem tesz semmit, előre látható, hogy a magyar országgyűlésen a tanácskozások elején szóba kerül-

³⁵ Reviczky ekkor külön kitért Wesselényi Miklós szerepére; tevékenységét úgy jellemezte mint jcladást a megyék ellenszegülésére az újoncállítást kérdésében. Nem véletlen, hogy a kancellár ilyen részletesen szól Wesselényiről, hiszen április 26-án, vagyis két nappal később ült össze az a – Reviczky vezette – vegyesbizottság, amely a báró percbefogásáról tanácskozott. Vö. Trócsányi 1965. 105.

³⁶ 1790-ben is az unió megteremtése kapcsán fordultak az erdélyi törvényhatóságok a magyar országgyűléshez, annál is inkább, mivel ekkor még II. Lipót nem hozta nyilvánosságra valódi szándékait. Az erdélyi és magyar kancellária ismételt szétválasztásával a kormányzat gyakorlatilag lehetetlenné tette az uniót. Az 1830-as évek elején ismét felvetődött a két ország egyesítésének gondolata. Szatmár megye és több más törvényhatóság fellépése jelezte, hogy ez a kérdés a rendek szándéka szerint szerepelni fog a magyar diétán.

nek az erdélyi állapotok. Ez pedig mindenképpen elkerülendő, mert a bizottsági munkálatok napirendre tűzésével Reviczky nem kevesebbet kívánt elérni, mint „a királyi jogok megerősítését”. Végezetül a kancellár előadta, hogy a magyar megyék országgyűlést sürgető feliratai is megszűnnének, ha a konferencia jóváhagyná egy udvari dekrétum kibocsátását. Ezzel felszólítanak az összes törvényhatóságot, hogy szorgalmasan végezzék a bizottsági munkálatok felülvizsgálatát, s amennyiben elkészültek, jelentsék. A konferencia egyhangúlag elfogadta Reviczkynek az e tárgyban 1832. április 16-ról keltezett előterjesztését, és a dekrétum szövegét. A végső elhatározást az 1832. április 27-én, I. Ferenc elnökletével tartott konferencia hozta meg. Az uralkodó a tanácskozás után az erdélyi országgyűlés elhalasztása mellett döntött.

A kormányzat czután azonnal hozzálátott a magyar diéta előkészítéséhez. A legfontosabb kérdés az volt, hogy mit tartalmazzon a tanácskozások tárgysorozatát megjelölő királyi propositio. Ehhez pedig meg kellett határozni, hogy milyen sorrendben tűzzék napirendre a kilenc bizottsági munkálatot. I. Ferenc 1832. április 28-án legfelsőbb kézirattal fordult a nádorhoz. Két tárgyban kérte ki véleményét. Az első kérdés az operátumok sorrendjére vonatkozott, a második az országgyűlési tanácskozások „megrendszabályozására”. Az utóbbi kapcsán az uralkodó az egyre növekvő hatáskörrel bíró kerületi ülésekre és az országgyűlésen megjelenő ifjúságra célzott. Felszólította a nádort, hogy tegyen javaslatot az ezekkel összefüggő kellemtlenségek és visszaélések megszüntetésére. Hangsúlyozta azonban, hogy minden intézkedés csak az alkotmányos formák betartásával léptethető életbe.³⁷ Ugyanczecket a kérdéseket tette föl Reviczky Mércy personalisnak. Az 1832. április 25-i dátummal ellátott elnöki levél a legszigorúbb titoktartásra szólította fel a személynököt.³⁸ József nádor rögtön másnap, azaz április 29-én válaszolt az uralkodói leiratra. Felterjesztésében csak a bizottsági munkálatok sorrendjéről nyilatkozott, a második részt illetően a válasszal ekkor még adós maradt.³⁹ Az uralkodó május 12-én közölte a nádor választ Reviczkyvel. Egyúttal felszólította a kancellárt, hogy a nádor és a personalis javaslatáról együttesen készítsen felterjesztést.⁴⁰ Reviczky május 13-ról keltezett felterjesztésének csak fogalmazványa ismert – ebben az olvasható, hogy Mércy választát még nem kapta meg. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy szüksége lenne az uralkodó második kérdésére adandó nádori feleletre is.⁴¹ Mércy választát a kancellár végülis június 25-én kapta meg. Reviczky a personalis véleményéről november 10-én, a nádor álláspontjáról november 14-én készített felterjesztést.⁴²

³⁷ A kézirat megtalálható: OL Regn. Lt. József n. Titk. Praep. 16. csomó

³⁸ OL MKanc. Acta praes. secret. 1832: 70

³⁹ A kézirat fogalmazványa: OL Regn. Lt. József n. Titk. Praep. 16. csomó; a tisztázat: OL MKanc. Acta praes. secret. 1832: 258

⁴⁰ OL MKanc. Acta praes. secret. 1832: 258

⁴¹ OL MKanc. Acta praes. secret. 1832: 87

⁴² Reviczkynek a Mércyről készített felterjesztését l.: OL MKanc. Acta praes. secret. 1832: 262 (fogalmazványát l. OL MKanc. Acta praes. secret. 1832: 118); a nádor véleményéről készült előterjesztés: OL MKanc. Acta praes. secret. 1832: 258. (fogalmazványát l. OL MKanc. Acta praes. secret. 1832: 87)

Ugyancsak november 14-i az a legfelsőbb kézirat, amelyet I. Ferenc intézett a nádorhoz. Az uralkodó, visszautalva április 28-i kabinetlevelére, felszólítja Józsefet, válaszoljon az abban fölített második kérdésre is.⁴³ A nádor végülis november 20-án Bécsben fogalmazza meg az országgyűlés szabályozásával kapcsolatos elképzeléseit.⁴⁴

Az április 28-án keletkezett legfelsőbb kézirat első kérdésére a nádor részletesen válaszolt. Véleménye szerint az operátumokat a következő sorrendben kellene napirendre tűzni: urbariale, contributionale-comissariaticum, juridicum, publico-politico, commerciale, banderiale, ecclesiasticum, litterarium. Azt javasolta, hogy a királyi proposíciókban csupán az első két tárgyat kellene megjelölni, a többit a körülményektől függően, utólagos uralkodói előterjesztés útján lehetne proponálni. A nádor hangsúlyozta, hogy a következő országgyűlésen lényegesen könnyíteni kell az adózók terheit: „...unumgänglich nöthig, daß der künftige Reichstag nicht ohne wesentliche Erleichterung des letzteren [Contribuenten – V. O.] verstreiche.” Ezt azzal indokolta, hogy az adózók körében több, mint egy éve rendkívüli izgatottság uralkodik, és a diéta összehívásával még inkább növekedni fognak várakozásaik. Az uralkodónak tehát – elődei gyakorlatához („väterliche Regierungssysteme”) hasonlóan – méltányos segítséget kell nyújtania. Máskülönben az adózók önmaguk próbálnának megoldást találni, amint ezt az 1831-es felső-magyarországi csemények (azaz a koleralázadás) bizonyítják. A nádor szerint ugyanis az ott történeteket nem a járvány, hanem jóval inkább az adózókra nehezedő terhek idézték elő. Az alattvalók mindeddig úgy tekintettek az uralkodóra és a kormányzatra, mint arra az erőre, amely megvédi őket a törvénytelen földesúri elnyomástól. Amennyiben tehát az urbariáléval és a contributionaléval kezdődne az országgyűlés, mindenki előtt nyilvánvalóvá válna az uralkodó és a kormányzat eltökéltsége, hogy folytatván az eddigi politikát, megfeleljen a várakozásoknak. Ennek nyomán megerősödne a kormányzat tekintélye és befolyása az adózók körében, ezt a pozíciót pedig fel lehetne használni a privilegizált és nem privilegizált osztályok közötti ellenséges hangulat megszüntetésére. A nádor azzal is érvel, hogy az adózók terheinek méltányos csökkentése azért is elengedhetetlen, mert Magyarország csak így tudna tevékenyen résztvenni a birodalmon belüli terhek viselésében.

Abban az esetben, ha a kormányzat nem az említett két operátummal kívánná a tárgyalásokat megkezdeni, a rendek lépnének föl az adózók jogainak védelmezőjeként. A nádor utal rá: az 1825–27-es diétán az alsótábla már javaslatot tett arra, hogy a rendszeres bizottsági munkálatok közül a kereskedési, urbariális és adóbiztosági tárggyal kellene először foglalkozni; azt is kifejtették a rendek, hogy éppen e három operátumban látják az adóterhek csökkentésének biztosítékát.⁴⁵ Ezt a feliratot annak idején az uralkodó nem hagyta ugyan jóvá, de nem is utasította el egyértelműen, így az a látszat keletkezhetett, hogy a király hallgatólagosan támogatja és méltányolja elképzeléseiket.

⁴³ OL Regn. Lt. József n. Titk. Praep. 16. csomó

⁴⁴ Ennek csak a fogalmazványa ismert: OL Regn. Lt. József n. Titk. Praep. 16. csomó

⁴⁵ Az 1825–27-es országgyűlés iratai 137. skk.

József nádor felterjesztése végén külön kitér arra, hogy milyen egyéb szempontok szólnak az általa javasolt sorrend mellett. Véleménye szerint az urbarium esetében jóval kevesebb alkalom adódna a vitára a rendek és az uralkodó között a királyi felségjogokat illetően. Az adóbiztossági tárgy azonban több vitatott hatásköri kérdést is érint. Az urbariale elsőként való napirendre tűzése késleltetné a rendek és a kormányzat közötti nézetkülönbségek felszínre kerülését. A tárgy fontossága miatt az udvar egyfelől kezében tartaná a kezdeményezést, másfelől együttműködésre készítené a rendeket. Így biztosítható, hogy az országgyűlés lényegi credményeket hozzon. A fenti szempontokat figyelembe véve a nádor amellet foglal állást, hogy éppen a konfliktusok elkerülése végett a kereskedési munkálatba semmi esetre se fogjanak a diéta elején.

Az április 28-i legfelsőbb kézirat második kérdésére azonban csaknem hét hónappal később válaszolt a nádor. Az országgyűlés ügymenetét és szerkezetét illetően óvatosságot javasolt. A kerületi ülések, amelyek eredetileg a megyei követek előkészítő és egyeztető megbeszéléscire szolgáltak, messze túllépték eredeti hatáskörüket. Az itt folyó tanácskozások már alapvetően meghatározzák az alsótábla végzéseit, a feliratok és üzenetek szerkesztését pedig az ítélmesterek helyett a megyei követek közül választott jegyzők végzik. A nádor mindenképpen károsnak, a kormányzat számára hátrányosnak minősítette ezt a folyamatot. Úgy vélte, két lehetőség van: vissza lehetne térni a régi tárgyalási rendhez és ügymenethez, ami a kerületi ülések háttérbe szorítását jelentené, vagy elképzelhetőnek tartja egy új ügyrend kidolgozását is. Ez utóbbi kapcsán külön szól a rendszeres bizottsági munkálatok idevágó tervezetéről. A publico-politicum, amelynek első része foglalkozik az országgyűlés szerkezetével, véleménye szerint a munkálat egyik legjobban kidolgozott része. Mégsem tartaná helyesnek, ha az országgyűlés elején ennek megvitatásába fognának bele a rendek. Évszázadok tapasztalatára hivatkozva fejti ki, hogy az efféle tárgyak hosszú és kellemetlen polémiákat gerjesztenének. Ezt pedig, ahogy már láttuk, a nádor mindenképpen elkerülendőnek tartotta. Az alsótáblán ugyanis ennek kapcsán olyan követelések és sérelmek fogalmazódnának meg, amelyek eltérítenék a diétát a királyi proposíciók által megjelölt feladatoktól. Ugyanígy károsnak ítélte a kormányzat bármilyen nyílt beavatkozását a kérdésbe. Úgy vélte, az előlülők erőfeszítései a rend és fegyelem fenntartására, a szólásszabadság biztosítására segíthetnek abban, hogy a tárgyalások kedvezően alakuljanak. Elképzelése szerint az országgyűlés szerkezetének és ügyrendjének szabályozását mindenképpen törvényi úton kell szabályozni, de ez a jelen körülmények között nem a diéta elején, hanem a publico-politicum megfelelő helyén kell, hogy megtörténjen. A nádor rámutatott arra is, hogy a kormányzat ugyan nem avatkozhat be az ügyrendbe, a követek azonban kezdeményezhetnek változtatásokat. Így lehetségesnek tartja, hogy a több megye által is kifogásolt ülésrend megváltoztatásával nagyobb fegyelem érhető el a tanácskozásokon. A változtatásnak ugyanis fontos része lenne a hallgatóság számának korlátozása. A nádor elsősorban az országgyűlési ifjúság kifogásolt magaviseletére utalt ezzel. Az ifjúság jelenlétének korlátozását más úton is lehetségesnek tartotta. Ha a rendek elfogadják a diéta költségeinek nemességre való áthárítását – amire több megye is hajlandóságot mutat –, nyilvánvaló, hogy a követek mellé kül-

dendő kancellisták (s ők alkották az országgyűlési ifjúság gerincét) számára is jobban ügyelnének a törvényhatóságok. A nádor koncepciója szerint tehát a fennálló gyakorlat megváltoztatása csak a követi kar oldaláról indulhat ki.

Az április 25-i elnöki kéziratra Mérey personalis igen részletes és mindkét kérdést érintő választ adott. Az ország politikai helyzetéről szólva úgy véli, az operátumok megyei vitái alapvetően megváltoztatták a munkálatok eredeti tartalmát. Szinte valamennyi törvényhatóságnál fellelhetők azok a törekvések, amelyek az államhatalom korlátozását tűzik ki célul, s emellett az arisztokratikus elemek és a klérus előjogainak gyönggítését szorgalmazzák. Ezek a tendenciák – amelyek a personalis szerint az alkotmányos berendezkedés alapjait érintik – különösen a kereskedési, közjogi és úrbéri munkálatban lelhetők fel. Az általa veszélyesnek ítélt jelenségeket mint radikális reformtörekvéseket mutatja be. Ezekkel szembeállítja az időszerű javítások igényét.⁴⁶ Mérey úgy véli, az országgyűlés nyugodt menetét és szerencsés befejezését a kormányzat azáltal érheti el, ha a kezdeményezés jogát szilárdan érvényesíti. Ezt annál is inkább fontosnak tartja, mert az országgyűlésen a rendek az előleges sérelmek napirendre tűzése által megpróbálják majd a tárgyalások menetét befolyásolni és meghatározni. A kormányzatnak ekkor két dolgot kell figyelembe vennie: egyrészt az 1791. évi XIII. tc-nek megfelelően a királyi proposíciókkal kell kezdeni a tárgyalásokat, másfelől nem szabad elzárkózni a sérelmek orvoslásától sem. Ez utóbbinak azonban nem az országgyűlés eljén, hanem az uralkodó által kijelölt későbbi időpontban kell történnie. Valójában Mérey sem tud megoldást arra a kérdésre, hogyan lehet a királyi proposíciók elsődlegességét a már két diétán orvosolatlanul maradt sérelmekkel szemben biztosítani, és a rendekkel való konfliktust elkerülni.

Az operátumok sorrendjéről szólván, Mérey leszögezi, hogy a legfontosabb feladat a provizórikus úrbéri állapotok törvényi szabályozása, valamint az igazságszolgáltatás hiányosságainak megszüntetése. A personalis ugyan fontosnak tartja az adózók terheinek csökkentését, mégis úgy véli, hogy a jelenlegi körülmények között nem lehet a tárgyat elsőként az országgyűlés napirendjére tűzni. A vitákban felszólalók ugyanis – s itt nyilvánvalóan a megyei követekre gondol – népszerűség utáni vágyukban hiú reményeket ébreszthetnének az adózókban: „... und für den Contribuenten im Lande noch mehr beunruhigenden Auftritte Anlaß geben.” A tárgyalások során nyilvánvalóvá válnának a különböző érdekek és felfogások közötti éles különbségek: „... sondern auch die mannichfatigsten [!] Widersprüche und Collisionen zwischen den verschiedenen Interessen hervorbringen, und der Grenzpunkt der freysinnigen Volksthümlichkeit und die Constitutionellen Mäßigung weiter auseinander entfernen wird.”⁴⁷ Ez pedig semmi esetre sem lenne kívánatos, hiszen az alattvalókban fölvetődne a kérdés: sorsuk további könnyebbedését az uralkodótól vagy a nemességtől és a liberális képviselőktől várhatja-e. A munkálat során előkerülő tárgyak – a kilenced, a tized, robot,

⁴⁶ Mérey e két felfogás közötti küzdelmet jósolja: „und den Kampf zwischen dem Prinzip der zeitgemessen Verbesserung und jener einer Radical Reform zu beginnen.” OL MKanc. Acta praes. secret. 1832. 262. sz. 426.r.

⁴⁷ OL MKanc. Acta praes. secret. 1832. 262. sz. 431.r.

házipénztár – éles vitát válthat ki a birtokos és birtoktalan nemesség között, és érzékenyen érintené a papságot is. Az ország egyes területeinek sajátosságai, az eltérő szokások pedig igencsak megnehezítenék az egységes szabályozás és törvény kidolgozását. Mindezeket figyelembe véve, Mérey úgy véli, az urbariumot azért sem szabad elsőnek napirendre tűzni, mert a kialakuló viták minden bizonnyal a kormányzat tekintélyvesztésével végződnenek. A personalis felveti annak lehetőségét, hogy az úrbéri operátum kapcsán a liberális párt alulmaradna az illiberális képviselőkkel szemben, s ekkor a kormányzat kiegyenlítő, közvetítő szerepben léphetne fel. Mérey azonban erre a fordulatra nem sok esélyt lát. Véleménye szerint az instrukciók tartalmából nem lehet következtetni az országgyűlés majdani hangulatára, a tanácskozások szellemisége ugyanis, amint a tapasztalat mutatja, a diéta első heteiben, a követek egymással való személyes érintkezése során alakul ki. Mérey tehát számolt egy jelentős liberális csoportosulás meglétével, amely a maga számára kedvezően befolyásolhatná az országgyűlés menetét. A personalis a jogügyi munkálat elsőségét javasolja; ez az a tárgy ugyanis, amely a kormányzat érdekeit a legkevésbé érinti, ugyanakkor az elavult és nehézkes igazságszolgáltatás átalakításával a közhangulatot kedvezően lehetne vele befolyásolni. Végző soron tehát – Mérey szerint – a iuridicum, urbarium, contributionale-commissariatium és ecclesiasticum napirendre tűzésével éppen elegendő feladata lenne az országgyűlésnek. A kényes kérdéseket érintő kereskedési és – még inkább – a közjogi munkálat tárgysorozatba vételét pedig semmi esetre sem javasolja.

Az országgyűlés ügymenetével kapcsolatban Mérey is a legnagyobb óvatosságra és körültekintésre int. Véleménye szerint a kormányzattal szemben megnyilvánuló bizalmatlanság nem teszi lehetővé, hogy közvetlenül avatkozzanak be a diéta működésébe. A nádorhoz hasonlóan lehetségesnek tartja az alsótábla ülésrendjének megváltoztatását, a hallgatóság számának korlátozását. Többször is hangsúlyozza, hogy a szilárd és erős felsőtáblára, a klérusra és a városi követekre támaszkodva ellensúlyozni lehetne a megyei követeket. A kormányzat számára kellemetlen kerületi ülések visszaszorítására nincs konkrét javaslata; ő is utal az országos deputáció idevágó javaslatára, pontosan arra a szakaszra, amelyben egy, az alsótábla tagjaiból választandó, ún. köztes küldöttség kialakítását indítványozzák.⁴⁸ Ennek a deputációnak lenne a feladata eldönteni, hogy mely tárgyak kerülhetnének az országos ülések napirendjére. Mérey azonban, Nógrád megye nyomtatásban is megjelent véleményére hivatkozva, a törvényhatóságok várható ellenállását jósolja e javaslattal szemben.⁴⁹

Reviczky álláspontját a nádor és a personalis felterjesztésének ismeretében fejti ki. A kancellár leszögezi, hogy mivel a véleménye kialakításához feltétlenül szükséges lenne József főherceg álláspontjának ismerete, s az uralkodói kéziratban feltett második kérdésre a nádor mindeddig (azaz 1832. november 10-ig) nem válaszolt, ő is csak a sorrend kérdéscé fog szorítkozni. Reviczky szerint az

⁴⁸ A vonatkozó rész a publico-politicum munkálatai I. rész III. Art. 2. paragrafusában található.

⁴⁹ Nógrád megye véleménye a deputationalis munkálatokról: OL Regn. Lt. József n. Titk. Pracp. 17. cs.

operátumok sorrendje nincs még kötelező érvénnyel elhatározva. Az 1825–27. évi országgyűlésen a rendek ugyan tettek javaslatot e tárgyban, de az uralkodó nem kötelezte el magát. A nádorral és a személynökkel egybhangzóan kimeli, hogy az elkövetkező diéta szempontjából a megfelelő sorrend kiválasztása az elsődleges. Ezáltal tudja ugyanis a kormányzat az iniciatívát szilárdan kézben tartani. A kancellár azonban nem zárkózik el a sérelmek napirendre tűzésétől sem, úgy véli, a kormányzat megfelelően felkészült ezek tárgyalására is. Annál is inkább, mivel a kormányzat ebben a kérdésben sem kíván letérni a törvények megszabta útról.

Reviczky egyetért azzal, hogy a iuridicum napirendre tűzése elsődleges fontosságú. Véleménye szerint a szilárd jogrend az alapja minden ország és nép felemelkedésének. Hosszasan fejtegeti a magyar jogszolgáltatás hiányosságait, a jogbizonytalanságot, a nehézkes ügymenetet. Mégis úgy véli, figyelembe kell venni a nádor véleményét, hiszen ő az, aki az ország helyzetét legjobban ismeri, s közvetlenül érintkezik az ország minden rendű lakosaival. Reviczky, a nádor érveit megfontolva, végsősoron tehát az urbarium elsőségét javasolja.⁵⁰ Mércy aggodalmát ebben a kérdésben nem osztja. Úgy látja, a követutasítások alapján nem kell túlzó reformkövetésektől tartani: „Viele Komitate senden Dankadresse für die Ausschreibung dieses Reichstages für Systemaloperate, ein. Es sind positive Instruktionen vorhanden, welche rücksichtlich der Ordnung und Reihenfolge, es den königlichen Propositionen überlassen. Die demagogische Phantasmagorien einiger Komitate in Urbarialibus haben keiner Nachahme gefunden. Viel größer ist die Zahl derjenigen, die ihren Dominikalrechten nichts abrechnen lassen wollen. Die eminente Majorität dürfte sich in verständigen Erleichterungen des Contribuenten vereinen.”⁵¹ A követutasítások alapján várható többséggel – Reviczky szerint – a kormányzat együtt tud majd működni. Így a kormányzat az indítványozási jogát megtartja, és sikerül elkerülni az alsótábla többségével való összeütközést. A nádor előterjesztésére hivatkozva Reviczky is hangsúlyozza: az uralkodó az adózók természetes védelmezője, s ettől a gyakorlattól nem szabad eltérni. A király mint az ország legnagyobb birtokosa példát is mutathat nagylelkűségben, hiszen az adók csökkenése őt is jelentősen érintené. Ezáltal pedig a nemességet is rá lehetne kényszeríteni az áldozatvállalásra. Az úrbéri kérdés ugyanakkor királyi jogokat nem érint, napirendre tűzése pedig a kormányzat számára kedvező helyzetet teremtene.

Az 1832. december 20-án átadott királyi proposíciók Reviczky javaslatához állnak a legközelebb, legalábbis ami az első három helyen szereplő tárgyat illeti.⁵²

⁵⁰ A kancellár által javasolt sorrend tehát: urbariale, iuridicum, contributionale-commissariatium, montanisticum, ecclesiasticum, publico-politicum, litteraria, banderiale

⁵¹ OL MKanc. Acta praes. secret. 1832: 262.

⁵² A proposíciók által felállított sorrend: urbariale, iuridicum, contributionale-commissariatium, publico-politicum, commerciale, montanisticum, ecclesiasticum, litteraria, banderiale. A királyi proposíciók teljes szövege: Felséges I. Ferenc ausztriai császár, Magyar és Csehország koronás királyától Pozsony szabad királyi várossába 1832-ik esztendőben, karácsony havának 16-ik napjára rendeltetett Magyarország gyűlésének írásai. Pozsony, 1832–33. I.k. 3 skk.

A közjogi és kereskedési munkálat negyedik, ötödik helyen való szerepeltetése viszont a nádor elképzelésére emlékeztet. A végső döntés kialakításában szerepet játszott az, hogy a kormányzat valamennyi, az ügyben megnyilatkozó szereplője kulcskérdésnek tekintette az adózók terheinek enyhítését, de legalább ilyen lényegesnek tartották a kezdeményezési jog kézben tartását. E két törekvésnek az úrbéri munkálat felelt meg legjobban, amely királyi jogokat nem veszélyeztetett, viszont egy valódi várákozást látszott kielégíteni. Ezzel a választással kívánták a nemességet az érdemi vitákba belekényszeríteni. Árnyalatnyi különbség is megfigyelhető azonban a három főméltóság elképzelései között. Mérey volt az egyetlen, aki attól tartott, hogy az úrbéri kérdés napirendre tűzésével jelentős liberális erő jelenik meg a politikai színtéren. Reviczky ezt a lehetőséget 1832 novemberében valószínűtlennak tartotta, a nádor pedig ilyen értelemben nem is nyilatkozott. Feltűnő, hogy míg az adóterhek csökkentését Reviczky elsősorban az úrbéri munkálattól, vagyis a földesúri szolgáltatások csökkentésétől várta, addig a nádor a földesúri és az állami terhek kérdésének egymás utáni napirendre tűzésétől remélt eredményt. Nem véletlen talán, hogy a nádor előülése alatt 1832 januárjában tartott Pest megyei közgyűlés az úrbéri és adóbiztosági tárgy szoros összetartozását hangsúlyozó véleményt fogadott el.

Mindezek mellett sokáig, egészen 1832 szeptemberéig a diéta összehívásának pontos időpontja eldöntetlen maradt. A szeptember 4-én kibocsátott újabb dekrétum megerősítette a korábbi kormányzati álláspontot: az összehívást attól tette függővé, hogy valamennyi megye készüljön el az operátumok felülvizsgálatával. József nádor nem értett egyet ezzel. Szeptember 17-én, Reviczkyhez írott levelében csalódottságának adott hangot, mivel a legutóbb Bécsben folytatott megbeszélései alapján úgy vélte, az országgyűlésre már ez év novemberében sor kerülhet. A nádor ennek megfelelően saját megyéjében felgyorsította az operátumok felülvizsgálatát, hogy a legfontosabb munkálatok novemberre elkészüljenek. Álláspontja szerint a dekrétumban megfogalmazott feltétel azt eredményezné, hogy 1833 tavaszánál előbb nem lehet összehívni a rendeket.⁵³ A törvényhatóságok körében ugyanakkor óriási a várákozás. A tanácskozások további elhalasztása ezért komoly feszültségeket okozhat a megyék és a kormányzat között. A nádor a külpolitikai helyzet megváltozásával is érvel; olyan eseményektől tart, amelyek lehetetlenné tennék az országgyűlés megtartását, vagy az uralkodó kénytelen lenne megosztani figyelmét a magyar országgyűlés és egyéb tényezők között – konkrétumokat azonban nem nevez meg. Álláspontja tehát az, hogy a rendeket még 1832 folyamán össze kell hívni; ez annál inkább lehetséges és szükséges, mert – véleménye szerint – valamennyi operátum országgyűlési megtárgyalására úgysem kerülhet sor.⁵⁴ Reviczky 1832. szeptember 20-án válaszolt József nádor-

⁵³ A nádor arra hivatkozik, hogy van olyan megye, nevezetesen Fejér, amely még egyetlen operátumot sem vitt a közgyűlés elé. A megye közgyűlése csak 1832. október 16-án tűzte napirendjére a 9 operátumot. OL Magyar Kancelláriai Levéltár. Diactalia II. (A 96) 10. cs.

⁵⁴ A nádor mérlegeli azt is, hogy a kormányzat számára mi lenne a kedvezőbb: ha a megyék valamennyi operátum kapcsán utasítással rendelkeznének, vagy ha, nem végezvén valamennyi munkálat felülvizsgálatával, pótutasításokra várnának. Úgy véli, hogy ha a törvényhatóságok

nak. A kancellár tudatta, hogy hamarosan összeül az a konferencia, amely a diéta időpontját határozza meg. Ezen a tanácskozáson a nádor, valamint a magyar főméltóságok megjelenésére is számítanak. Reviczky október 1-jét javasolta a konferencia időpontjául. Nem tudni pontosan, mikor zajlottak le a megbeszélések, az azonban bizonyos, hogy a kancellár október 4-én küldte el a nádornak a királyi meghívólevél tervezetét, és arra kérte, hogy fogalmazza meg ezzel kapcsolatos megjegyzéseit.⁵⁵ A nádor módosítójavaslatai szerint kihagyandó lenne az az utalás, amely az országgyűlés elhalasztásáról szól. A regalisban megfogalmazott álláspont ugyanis vitákra adhat okot a rendek részéről. A nádor szerint a meghívólevél a diéta helyén és időpontján kívül ne tartalmazzon semmit az ott szereplő tárgyakkal kapcsolatban.⁵⁶ A királyi meghívólevél végső változatát az 1832. október 11-én tartott államkonferencián hagyták jóvá. Itt Reviczky ismertette a nádor álláspontját, amelyet a kancellár és a konferenciátagok végső soron elfogadtak. Reviczky hangsúlyozta, hogy a kormányzat politikája eredményesnek bizonyult. A szilárd és következetes magatartásnak köszönhető, hogy a megyék többsége – Hont, Fejér, Pest és Szabolcs kivételével – befejezte az operátumok megtárgyalását. Véleménye szerint a felelősség az országgyűlés eddigi elhalasztásáért egyedül a törvényhatóságokat terheli. A kormányzat csupán az országgyűlési tárgyalások menetére, a munkálatok sorrendjére kíván hatást gyakorolni, vagyis az indítványozás jogát tartja fenn magának. A kancellár, József nádorral előzetesen egyeztetve, a következőket terjesztette elő: mivel a nádor Pest megyében október 23-án tart tisztújítást, a regalist október 24-re kell datálni, s a meghívólevelet először ott kell nyilvánosságra hozni. A magyar főméltóságokat november 20-ra Bécsbe kell hívni, hogy a követutasítások s az instrukciók ismeretében meghatározzák a királyi proposíciók tartalmát.⁵⁷ Az október 11-i tanácskozáson nem alakult ki vita az országgyűlés helyszínéről, valamennyi résztvevő Pozsonyt tartotta erre a legalkalmasabbnak. A diéta december 16-ra javasolt határnapját is egyhangúlag elfogadták, így Reviczky 1832 áprilisában felvázolt elképzelése valósult meg: a rendeket csak az év utolsó hónapjában hívták össze.⁵⁸

*

A kormányzat tehát tudomásul vette az operátumok megtárgyalásának szükségességét. Ki akarta várni azonban azt az időt, amikorra tisztázódik az operátumok felülvizsgálata során születő megyei követutasítások tartalma, hogy ezeknek az ismeretében alakítsa ki az operátumok megtárgyalásának a királyi proposíciókban megfogalmazott sorrendjét. A másik fontos célja pedig az volt, hogy el-

---

minden munkálat kapcsán részletes utasítással rendelkezniék is, ám nem ismernék a kormányzat szándékait és a tárgyalási sorrendet, szintúgy pótutasításokat kérniék, a kormányzat tehát ugyanoda jutna ezen úton is, sőt még időt is vesztené, míg a munkálatok teljes megyei felülvizgálatára vár. OL MKanc. Acta praes. secret. 8. csomó.

⁵⁵ OL Regn. Lt. József n. Titk. Praep. 16. csomó

⁵⁶ A nádor véleményének fogalmazványa: OL Regn. Lt. József n. Titk. Praep. 16. csomó

⁵⁷ Reviczky november 10-i, igen részletesen adatolt, saját véleményét is tartalmazó felterjesztése minden bizonnyal a november 20-i konferenciát kívánta előkészíteni.

⁵⁸ OL Filmtár W 4448; HHSrA 1832: 1231

kerülje a régóta esedékes erdélyi és a magyar országgyűlés egyidejű összehívását. A kormányzat eredeti szándékaival ellentétben a pozsonyi diéta elhúzódott, az Erdélyben kialakuló viszonyok miatt viszont mégis kénytelen volt az uralkodó 1834-re összehívni az erdélyi rendeket. E második célkitűzés tehát kudarcot vallott. A magyarországi és erdélyi események egyidejű kézben tartása meghaladta a kormányzat teljesítőképességét és 1834–35 fordulóján olyan súlyos politikai konfliktusok alakultak ki, amelyek a hagyományos módszerekkel kezelhetetlennek bizonyultak.

ORSOLYA VÖLGYESI

The government's position on putting the question of the operata on the agenda (1830-1832)

The paper examines the position of the government concerning the work of a national committee delegated by the 1827 Art. 8. These so called *operata* were originally to be put on the agenda of the Hungarian Diet planned for October 2, 1831. The session where the main point of the agenda was to discuss the work of the commission was finally summoned by the monarch for December 16, 1832. The paper claims that the reason for this delay was not only the pandemic of cholera, which broke out in the summer of 1831, but the deliberate postponing tactics of the government as well.

The government, i.e. the Hungarian chief officers such as the comes palatinus, the chancellor, and the personalis praesentiae regiae, and the conference of ministers, recognized the necessity of discussing the *operata*, but also wanted to wait until it was clear what instructions had been drawn up for the county deputies so that it could make the order of the parliamentary debates on the *operata* with that knowledge.

The other important goal of the government was to avoid the simultaneous summoning, long overdue, of the Hungarian and Transylvanian Diets. The Diet of Pozsony in 1832-1834 was in session longer than the government would have wished, but the conditions in Transylvania obliged the king to summon the Transylvanian estates for a Diet in 1834. The second goal thus failed. Handling Hungarian and Transylvanian affairs at the same time surpassed the abilities of the government, and the grave political conflicts emerging at the turn of 1834 and 1835 would be impossible to cope with by traditional means.

Nagy Károly levelei Bártfay Lászlóhoz (1831–1838)

(A szöveget gondozta és a bevezetőt írta: Kovács Katalin)

Nagy Károly a reformkor kevésbé ismert, de igen érdekes egyénisége, akinek életműve máig feldolgozatlan, 1797. december 6-án született Rév-Komáromban.¹ Apja, Nagy Mihály gyógyszerész volt, fiát is annak szánta. Nagy Károly alapfokú iskolái elvégzése után Komáromban, Pesten és Kolozsvárott gyógyszerészgyakornokként dolgozott. 1819-ben Bécsbe ment, hogy gyógyszerészi oklevélét megszerezze, s hogy mélyítse természettudományos ismereteit. Elsősorban vegyészettel foglalkozott, 1824-ben megszerezte a legmagasabb gyógyszerészi képesítést, a „doctor chemiac” címet. Eközben tökéletesítette francia, angol és német nyelvtudását, Huszár Benő orientalistától az arab nyelvet is megtanulta. A matematikai és nemzetgazdasági tudományok mellett szívesen tanulmányozta a csillagászat legfrissebb eredményeit. Ebben segítségére volt Johann Littrow, a bécsi egyetem csillagászati obszervatóriumának igazgatója, s a budai Gellérthegy Csillagvizsgáló vezetője. Nagy Károly mellette két évig Bécsben segédként részt vett az észleletekben és ezek értékelésében. A bécsi évek alatt számos tudóssal és magyar mágnással (többek között gróf Károlyi Lajossal, gróf Batthyány Kázmérral) ismerkedett meg, akik gazdasági és pénzügyek intézésével bízták meg. Littrow mellett Nikolaus Lenau költőt és Klauzál Imre kancelláriai hivatalnokot is barátjának mondhatta. Klauzál révén került kapcsolatba a Károlyi családdal: gróf Károlyi Lajos Nagyt főpénztárnokként, Klauzált pénzügyi tanácsosként magánszolgálatába szerződtette.

A főurak támogatásával Nagy többször megfordult Franciaországban, Angliában és 1834–35-ben az Egyesült Államokban tartózkodott. Párizsban megismerkedett Dominique François Arago francia csillagással és fizikussal, akitől szintén sokat tanult. Angliában felkereste Charles Babbage matematikust, akinek munkáját kiadta a Magyar Tudományos Akadémia költségén, 600 példányban (A természetes számok logaritmái 1-től 108 000-ig. Szerkesztette Babbage Károly. Sztereotíp harmadik kiadás, készült Nagy Károly felügyelete alatt. London, 1834. október 1. Magyar előszóval és bevezetéssel ellátta Nagy Károly.) Az Egyesült Államokban Jacques Lafitte francia politikus közreműködésével megismerhette az amerikai tudományos, művelődési és közgazdasági intézeteket. A Philadelphiai Filológiai Társaság rendes tagjává választotta. Az úton szerzett tapasztalatairól, élményeiről beszámolt a hazai lapokban: a Figyelmezőben, a Társalkodóban és a Tudományos Gyűjteményben. Amerikából visszatérve Bécsben telepedett le.

---

¹ Nagy Károly életrajzára vonatkozóan lásd: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 9. kötet. Budapest, 1903. 659–663.; Pallas Nagy Lexikona. 12. kötet. Budapest, 1896. 917–918.; Táplányi Endre: A magyar reformkor neves tudósa: Nagy Károly (1797–1868) élete és működése. Gyógyszerészet, 23. évf. 8. sz. 304–308.

1832. március 9-én a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává, 1836. szeptember 6-án pedig a matematikai szakosztály rendes tagjává választotta a matematika terén nyújtott tevékenysége elismeréseként. Az 1835-ben Bécsben megjelent az *Elemi arithmologia. Arithmographia* című művének első kötetét az Akadémia 200 aranyforint jutalomdíjban részesítette. A második kötetet 1837-ben adta ki *Elemi algebra. Számítás közönséges jegyekkel* címmel. További két munkát is megjelentetett *A kis számító*, illetve *A kis geometria* címmel, melyek iskolai tanulók számára kívánták megkönnyíteni a számítási alpműveletek és a geometriai alapfogalmak elsajátítását. 1837–1843 között az Akadémiai Almanach asztrológiai naplójának és kalendáriumának szerkesztője. 1839-ben az Athenacumban jelent meg cikke *A magyarországi mértékek* címmel, melyben a tizedes mértékrendszer hazai bevezetését javasolta.

1832–36 között gyakran megfordult Pozsonyban az országgyűlésen, ahol közelebbi kapcsolatba került Kölcsey Ferenccl, Deák Ferenccl, Klauzál Imrével, Orosz Józseffel és Batthyány Kázmérral, ez utóbbi 1835-ben meghívta gazdasági tanácsosnak bicskei birtokára. Batthyány támogatta tudományos munkásságának folytatását is. 1840-ben jelent meg az *Első magyar földteke* című munkája, illetve ennek mellékleteként *Az égi és földtekéknek használata* címet viselő műve. Megtakarított pénzén és Batthyány támogatásával 1847-ben Bicskén hozzálatott egy csillagászati obszervatórium építésénc, de az 1848–49-es harcok miatt a munkálatok félbeszakadtak.

Nagy Károly szabadságharc alatti tevékenységéről semmi közlelbbit nem tudunk. A világoi fegyverletétel után elfogták, s mint politikailag gyanús személyt Pestre hurcolták, rövid idő után azonban szabadon engedték. 1853-ban elhagyta az országot és Párizsba költözött. 1856-ban azonban szeme megbetegedett, s egészen megvakulva tért vissza Bécsbe, ahol némileg javult állapota. Hátralevő éveit Bécsben és Párizsban töltötte, tovább folytatta csillagászati kutatásait. 1862-ben francia nyelven tanulmányt jelentetett meg az üstökösökről *Considérations sur les comètes ou élémend d`une cométologie* (Paris, 1862.) címmel, 1866-ban pedig Lipcsében jelent meg munkája a *Die Sonne und die Astronomie*. 1868. március 2-án halt meg Párizsban. A Magyar Tudományos Akadémia 1876. december 18-án tartott ülésén Kondor Gusztáv mondott emlékbeszédet Nagy Károlyról.

Nagy igyekezett bekapcsolódni a kor politikai-publicisztikai küzdelmeibe is. Az előrehaladás első lépcsőjénc a népoktatás fejlesztését tekintette, erről Csendes álnéven jelentette meg cikkeit a Pesti Hírlapban az 1840-es években. Az elemi iskolák földrajzi és csillagászati oktatásához föld- és éggömböket szerkesztett. Az augsburgi Allgemeine Zeitungban közölt magyarelles cikkekre válasziratot készített, melynek kéziratát 1849-ben egyik barátja politikai tartalma miatt – a meghurcoltatástól félve – elégette. 1841-ben jelent meg névtelenül *Daguerréotyp* címmel szatirikus, tanító célzatú munkája, melyben negyven képben mutatja be korát. Mintha egy fényképalbumot lapozgatnánk, úgy veszi sorra a szerző a kortársakat foglalkoztató problémákat. Miközben bírálja az ország elmaradottságát, rendies társadalmi és gazdasági szerkezetét, javaslatokat is ad a reformok módjára, gyakorlati megvalósításukra vonatkozóan.

Nemcsak elméleti tevékenységet végzett a reformellenzék oldalán. Az 1830-as évek elején bekapcsolódott a magyar rendeknek az elfojtott lengyel szabadságharc menekültjeit segítő munkájába. A megyei nemesség 1831 nyarán gyűjtési akciókat szervezett, nagy lelkesedéssel fogadta a Magyarországon átutazó, emigrációba kényszerült lengyel nemeseket, ezenkívül bálákat, ünnepeket rendeztek tiszteletükre, melyek bevételét a lengyelek javára ajánlották fel.² Nagy Károly is a gyűjtések egyik szervezője volt, visszatérő témája ez leveleinek 1831–32-ben. De ennél többet is vállalt: a rendelkezésre álló pénzeket továbbította a rászorulóknak, menekülteket szállásolt el, útlevelet szerzett számukra.

Nagy Károly legközelebbi barátainak egyike volt Bártfay László, aki 1797. május 6-án született Felsővadászton. Miután 1815-ben Kassán befejezte a jogakadémiát, 1823-ban sikeres ügyvédi vizsgát tett. 1819-ben a Károlyi család titkára és ügyésze lett. Körükben ismerkedett meg Kisfaludy Károllyal, akihez szoros barátság fűzte. Levelezett Kazinczy Ferencsel, barátságot kötött a kor irodalmi életének szinte valamennyi vezető személyiségével. A Kisfaludy által 1822-ben Aurora címmel megindított lap munkatársaiból, szimpatizánsaiból megalakult Aurora-kör számára Bártfay adott otthont pesti házában, az irodalmi szalon az 1838-as pesti árvízig a hazai irodalmi élet egyik központja volt. Az árvíz után Bártfay családjával a Károlyi-palotába költözött át, Károlyi György gróf titkáráként. 1831. február 17-én a Magyar Tudományos Akadémia történeti osztálya levelező tagjává választotta, 1832-ben pedig pénztári ellenőr lett. A Kisfaludy Társaság alapító tagja volt. A kor irodalmi és politikai életére nézve fontos forrást jelentenek az 1838–1841 és 1849–1851-es évekről ránk maradt naplói, melyek a kor hírességeinek hétköznapijait villantják fel számunkra.³

Nagy Károly Bártfayhoz intézett levelei a közeli barátnak szóló szókimonddal és őszinteséggel tárják fel írójuk nézeteit. Nagy Károlyban a liberális mozgalomnak a demokrata elvekhez közel álló, radikális oldalágának jellegzetes személyiségét ismerhetjük meg: elkötelezettség jellemzi őt a polgári átalakulás programja és a nemesi reformmozgalom iránt, ugyanakkor határozott arisztokrácia-ellenesség és fenntartások a megyei nemesség ellenében is. Nézetei a kor országgyűlési ifjúságának nézeteihez állnak leginkább közel, 1848–49 demokratáinak igen korai hangja csendül ki soraiból. Ezt a hangot a megfontoltság öltöztet magukra öltő korabeli röpiratokból, a közvélemény elé szánt megnyilatkozásokból nem ismerhetjük meg – létezését azonban bizonyítják Nagy Károly levelei is.

Nagy Károly Bártfayhoz intézett 47 levele az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Levelestárában található. Ezekből közlünk válogatást. A levelek feldolgozása során a helyesírást az *credi* hangalakokat megőrizve modernizáltuk. Az idegen szavakat a Nagy Károly által használt alakban hagytuk és – ahol az szükségesnek látszott – a főszövegben szögletes zárójelben magyaráztuk.

² Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből 1823-tól 1848-ig. 1. kötet, Genf, 1864.; Kovács Endre: A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.

³ Bártfay László naplójából 1838–1841, 1849–1851. (1–2. kötet.) Budapest, a Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművelési Propaganda Iroda közös kiadványa, 1969.

1.

Levelcd, kedves Lacim, vevém, de te jó ember 25-dikén írsz a 17-dik Juliusról, s úgy írsz, amint kell, s köszönöm; azaz a gazemberekre és huncutokra nézve, akik a leveleket felbontják és elolvassák, s ha valamit találnak benne, ami nem kényük szerént való, úgy oda se adják: bár mind az akasztófán látnám függeni az emberiség gyilkosát!!

Nem írsz Mayerhof[f]erről s Kollerről, nesze egy rakás fizetnivaló, s kérdezd meg az embert, aki most ismét haza fog térni (okát nem tudom nyilván, de tudom, hogy nem jól tesz), hogy kifizessm-é czecket.

Mayerhoffcr	1568.50	
Kollcr	2360. –	
Sadtler Hraus[?]	170.24	
	4099 f 17	6 pénz

Tudod, hogy itt 1695 f-otok van a régibb számadásomból. Lcküldjcm-é az czüstöt és a kocsikat, s lehet-é valakirc most valamit bízni?

Hát kedvesed megérkezett-é már valahára, s hogy van? Ezt én körülállásosan akarom tudni, te gonosz ember!

Imre jobban van, de a hazai dolgokon úgy megijedt, hogy sictni akar; megnyugtattam amint lehetett, s reménylem, bolondot nem tesz. Felesége rosszabbul van, mint volt. Húgája schogy sincs.

Az a 17-dik Julius⁴, kedves barátom, egy igen nevezetes nap országunkra nézve; vérrel van a históriába írva, s az agyonverettek és megölték árnyéka örök üldözéssel kövesse a gyilkosokat; hát nincs más mód a szegény éhest és szükséget szenvedőt nyugtatni, agyon kell azt lőni és lóval gyúrtatni? És, barátom, mit tesz az „der Hefen des Volkes” [aljanép], amit a Beobachter⁵ nevez?? Ezek valami ocsmán állatok, amelyek emberformába öltöztvén csak nyomorúságot szereznek, vagy pedig czeck a szegények azok, akik véres verejtekükkel egész életkben azért dolgoznak s éheznek, hogy az igazi Hefen (amely felyül úszik) kényére nyomhassa őket? Jaj, barátom! Csakugyan kételkedni kell némelykor az Istenségén. Jupiternek legalább volnának még mennykövei.

Az Úr áldjon meg, kedvesem, legjobb áldásával, tiszteld feleségedet, baráti-dat. Ezt a rongyot az öreg adja néked, s írd meg, kérlek, hogy vetted-é ezen 31-diki juliusi soraimat s írd a fizetések felől s hogy vagy, egyebet semmit, mert

⁴ Az Európában terjedő kolerajárvány 1830 végén Magyarországot is elérte, különösen nagy veszteségeket okozott az északkeleti megyékben. A betegség terjedését kordon felállításával igyekeztek megakadályozni, kevés sikerrel. A kolera miatti elkeseredés először Pesten csapott át megmozdulásba. 1831. július 17-én a pesti diákok a tanév befejeztével a kordon miatt nem tudták elhagyni a várost, ezért a hatóságoknál erőszakos fellépéssel kényszerítették ki a dunai átkelés engedélyezését. A város munkássága is csatlakozott a tanulóifjúsághoz, megpróbálták elfoglalni a városházát és a fegyverraktárakat. A katonaság sortűzre állította helyre a rendet.

⁵ Österreichischer Beobachter című ausztriai napilap, 1810-től jelent meg.

különben a gaz huncutok a leveledet ide nem adják, az akasztófáralók már több levelcimet elvették egészen.

Csókollak

[A levél valószínű keletkezési dátuma: 1831. július 31.]

2.

Hát te, kedves Lacim, kitértél a nyomásból, hogy oly kegyetlenül káromkods, god dame [istenverte]! S nem tudod-é, hogy ha egy betegség 10-20 ezreket lenyom, az éhség 2 háromezrezt, a háború meg 2 vagy 3 milliót, úgy nemsok mesterség kell hozzá 20, harmincat a másvilágba vagy 4 fal közé küldeni? Az alacson lélek, barátom, az önkényt, a despotiát megszokja s szokásból tűri, a rakás pedig alacsony lélek, a rakás pedig minden. Azt nem csudálom, hogy csudálod, miért nem találkozik csak egy is, aki ezen alávaló gaz levélbontogatásért szólna, (noha okát se szokás itt valaminek adni), de, barátom, minden levelet felbontnak ám, ha nem olyané, aki maga is csak gaz. Jaj, barátom, mely jobb sorsot érdemlenc ezen gyülevész, félholt, számár, ostoba, szardcák, kába, bohó, huncut, gaz, alávaló, bruta, oktalan, vad, ízetlen, semmirekellő, hitván, esztelen, félbolond, redves, büdös penészcs, elfajult, rohdadt szarsár rakás? Ne káromkodj tehát, az eb teremtettét, ezen az akasztófának megérett kutyákon, mert különben vélem lesz dolgod, hanem írj vagy íráss valami automatával minden másodnap legalább, hogy tudjam, mit csináltok s hogy vagytok. A tiszti hírek azt beszélík, hogy már mind meghaltatok Pesten, Budán s nem is bánnák, ha úgy volna, mert még tán mozogni is tunnátok[!], ha piszkálnának jól benneteket. Igen-igen nagyon örvendek –, ha még szabad örvendni –, hogy kedvesed, az én nagyon tisztelt – s ha megengeded – szeretett feleséged visszatért s karjaid közt van; megírom Miminek, aki örülni fog szegény, aki alighogy úgy [!] pár pohár vizet ivott Károly fürdejében, már majd ismét oda lesz, ha a szép alföldi s megyeri híreket fogja meghallani.

Megyceren, kedves Lacim, úgy hullanak az emberek, mint az cfemerek [néhány napig élő növények], s úgy látszik, hogy ez a szegény tót falu kiürül egészen; 9 nap alatt 230 ember holt meg. Mi is várjuk itt, barátom, kiterjesztett karokkal ezen áldott szép muszka presentet [ajándékot], majd odaadjuk érte neki az országot, ha kéri. A Wechslidet [váltódat] addig is elteszem, míg a 15 799 f-ot felvhetem, többet cfélől nem mondok, mert csak majd ezután megyek el Figdorhoz, egyébre nékem szükségem nincs.

Az a rossz browbass [crószakoskodó] több bajt csinált nekem, mind[!] amennyit ér. 2-szer sétált Posenba, de Megyceren sokkal jobban tetszik neki, mert Moson vármegye megijesztette s hazament: ha, barátom, ide nem csatolna, vasazna, szegezne, kötne, ragasztna ez a sok hitván morvai, bécsi s más egyéb nagyúri személyes dolog, úgy lefutnék hozzád, mint egy szélkutyva (agár), nem bánnám én aztán contumaziásson akárki, én tudom, bé nem ülnék deszkabódéjába a németnek. De ezek a még eddig szűz vármegyék úgy felszoknyázták magukat, hogy annak nem fér senki lába közé. Ilyen még Moson, Komárom, Esztergom, de meddig?

Hogy pénzt adtál, barátom, Prasnovszkynak, köszönöm, azt majd külön számolom s minden iromanyaidat s contóidat majd csak valahogy általadom.

Ezek a Koller-, Mayerhof[f]er-félc emberek engemet csak bombárdálnak pénzéért, kurvaannyok, úgy-e?

Servus, kedvesem, csókollak forróan

8 Aug:[1831]

4-diki leveled ma jött, s így most 4 nap kell egy levélnek, de még ez transeat [átmegy], csakhogy ideadták.

3.

Csókollak soraidért, kedves Lacim, 4 nap jöttek idáig, t.i. 2 nap volt szükséges, hogy elolvassassák s úgy füstöljék ki belőle, ami az orrokba[n] kedvetlen bűz lehetne. Ami Gr[óf] Istvánékat⁶ illeti, én annak az Úrnak, aki a dolgokat viszi (vagy vinné?), egypár érzékeny sort írtam, és a többek közt azt is, hogy azon sok Kontós Ember, akit itt minden utasítás nélkül hagytak – s a pénziért kiabál, mint a nyársra fűzött –, a Károlyi névre nem nagy becsületet hoz, akármilyen legyen a keresztneve. (Incurabilis egy Assemblée. [gyógyíthatatlan egy gyülekezet])

A csongrádiak, barátom, aligha nem sietnek a Te Deummal, mint a bécsick (inverse) a gödrökkel, amelyeket 6 héttel ezelőtt nagy bőséggel ástak; sokkal jobb lenne a Te Deumnál vigyázni, tisztogatni, takargatni és tanulgatni és még egy-néhány gatni. Ti pest-budaiak is elbízátok magatokat, és miért? Azért, hogy a betegség culminatioi pontja (astronomic mondva), azaz legnagyobb dühe elmúlt, de nem ám a betegség maga; éppen ily szomorú példa Galícia (ha szomorú példa kell akármire, találj eleget az Ausztriai Monarchiában). Nincs egyéb mód, barátom, mint házról házra vizsgálni a betegeket és [az] azoknak látszókat és mind valamennyit meggyógyítani.

Lásd, barátom, itt a dolgot methodice veszik, mert tanul ám az ember, ha sokat lát, sokat hall, sokat érez, ha nem tanul is. Úgy p.o. amint említém, előre vermecket ástak valami egyszázadára a népességnek, szép mélyen és négyyszegűen. Szinte öröm volt a jövő lakhelyét szemlélni a németnek. Azután, barátom, kikergették az embereket a városból, azokat t.i., akik csak a kezükkel szokták eddig kenyereket keresni, így valami 10 ezer olyan úgynévezett népsepreit kispertek, s ami megmaradt, majd csupa rationalis lény, kivéven hogy a sült csirkét tenné istenének, ha nem szégyenlené magát a Bramináktól. Azután, barátom, egy rakás ispotályokat csinálta; az egészségfenntartási egyesület nevébe[n] ezekre publice koldultak nyomtatva – egy igen szép módja az uralkodásnak –, amit a koldus pénzből nem elégíthettek ki, azért adósok maradnak. Némelyek azt mondják, hogy a békoldult pénz másnak kell olyanforma zsebpénzre, mint ti adatok Benzénekn. Ez meglévén, barátom, nagy bőséggel 8 nap egymás után a város és külső városok minden szegében fényes és nagy processiókat [egyházi körmeneteket] tartottak, jó hideg szélbe[n], és úgy hívták nagy nyughatatlansággal az ellen-

⁶ Károlyi István gróf (1797–1881) az MTA igazgató tagja, később a Szent István Társulat, az írói segélyegylet, valamint az OMGE elnöke.

séget. No, már most elhiheted, barátom, hogy tovább ennyi kérésnek ellent nem állhatott a cholera és végre a szívcs meghívásnak engedett. De a poltron [gyáva, szájhős] már most fut tőle; a doctorok (orvosok), barátom, előrefutottak, és alacson szokdelem magaviseletek a megvetésnél és üldözésnél egyebet nem várhat. Ezen degenerált, hitván institutum más organisációt kíván, mert miolta a zsidókat is bévették keblekbe – akik jól tudják, mit kell kezdeni, hogy pénzt keressenek –, ugyanazon szent tűz öntötte el mindegyik mellét, amely Jeruzsálemet végre elemészttette. A papok, barátom, jólelkű, emberi érzelmű, drága szívességű őrzőangyalok, a csengettyűvel, a tömjénnel csak járnak s sietnek, hogy el ne mulasszák – nem tudom, a holtat-é vagy a taxákat [adókat] –, de hogy embertársai lelki segédjeket még tovább is használhassák, nem nyúlnak a beteghez, hanem hosszú fogókat csináltattak magoknak, evvel adnak ostyát az ajtón bé s mennek egy máshoz. Az ispotályoknak különös nagy haszna van, mert míg a szegény betegeket kicepelik, addig már félholtak, s nincs nagy gondra többé szükség, ha valaki más bajba[n] van, azt is kicepelik és úgy bánnak véle, mint a többivel. Innén mondják azután, hogy más betegség is cholera[n] végződik. Proficiat [Majd kiderül], ne csudáld majd, barátom, ha így a gödrök teli lesznek, mert azokat hiába nem akarták ásni.

Ládd, barátom, hogy érik a nemzetek iparkodások és tökéletességek célját, ki – tán Szolón vagy Montesquieu – tudott volna azon hegedülő, táncoló, csókába kovácsoló víg cigány nemzetnek analógusabb foglalatosságot adni az akasztásnál?

Kazinczy emléke nékem örök emlék, könnyeket néki, de záporcsót sírnék, barátom, a lengyel szabadságért. Győzött a vad, győzni fog tovább is, s érezzük maholnap koszorú nyomat.

Barátom, a te replicád nem lehet egyéb, mint széplelkű, tiszta szívű és előre is csókollak érte, de nem félsz, hogy felfordítom tökfecjimmal? Te nékem mindig egy kedves Ritter [lovag] vagy, akárki részére harcolsz, és ha szép Dirne [szajha] nem vagyok is, a győzdelem jutalmát, ha több csókban állna is, szívesen neked adom.

Tiszteld, csókold kedvesidet
barátinkat
ölellek

15. 7ber [szeptember] 831.

4.

Olvasd el csak, kedves barátom, a tegnapi (24 7ber [szeptember]) bécsi újság első lapját. Courjosus [érdekes] dolgokat fogsz benne találni, és annyival is furcsábbakat, mint tudod, hogy az itti újságok a kormányzarószék diametralis (álmétrói) organumai. Az itt kimondott princípiumok szerint a júliusba[n] agyonlőtt pestick polgárkoszorút vagy emlékkövet érdemeltek, mert előre látván azt, amit a bécsi bölcsesség nagy hasrágás után most itt kinyomott, a hazát egy nagy veszelytől menték meg, amint az alkalmatlan cordont széjjelverték. Az egész

alkotmány, barátom, egy nevezetes bélyege az alacson lappangó mellékes és undorodást okozó jesuitismusnak: Azt teszem csak hozzá, hogy az, ami localis (Bécs-et illeti), merő hazugság, az egész népcesség szemébe tett szemtelen hazugság abban.

Ti is úgy tesztek, kedves barátom, mint – mások. A sok jószívú a holtak lajstromára teszi azt, akit szeret, úgy szeret, hogy az örök boldogságot kívánja neki. A megholtak közt egy nevezetes ember sincs. Ha ezt valaki meghallja, azt véli majd, hogy ez csupa galantéria [előzékenység] a cholérától, de ha mind valamennyi is ad patres megy [meghal], megint csak azt mondom, hogy egy nevezetes se holt meg, c[ez] megint gorombaság, fogja felelni.

Mit akarsz te, barátom, a könyvek könyvével? (Alcoran [Korán]) Majd arra a gondolatra hoztál, hogy az ángoly bibliai társaság⁷ tagja vagy, és egynehány actiád [részvényed] rosszul fizeti az interest [kamatot]. Ha ebben a régi könyvben örök igazságok vannak, annál több benne az örök hazugság is, az a mi bajunk, barátom, hogy 1800 esztendő óta jobbat nem tudunk öszvefirkálni.

Te minden ptypottyért megharagszol, barátom, mint most arra a szegény Gazettére bosszonkodsz. Az olyan emberre, barátom, mint ezen újság Redactora (Genoud⁸), igen nagy szüksége van az úgynevezett 5 nagy hatalomnak, és az annál inkább hasznos, mióta láttuk, hogy a francia tüzet a legjobb vízipuskával oltani. (Place Vendome). Olyanok is most ezek a franciák, barátom, mintha Perrier⁹ mind valamennyit hideg vízzel kristályozta volna meg. De majd megint megmelegszenek azok és nemsokára megfordítják a rudat. Azonban, barátom, azon locska-fecske nem jött oly messziről, mint Paris, és az újságokba[n] nyoma sincs; az ilyen hírek (és még más egyebek is) egyenesen egy idevaló fabrikába[n] készülnek, mégpedig durván az Udvari Magyar Cancellárián, s úgy sémitódnak és fényesítődnek azután ki az Echo által, &&&.

Benneteket, barátom, nagyon kívánnék látni, s ha a cordont felbontják, le is futok, ha csak egy órára is, hozzátok, és megnézek benneteket, hogy mit csináltok, mert csinálnotok kell valamit, ha mindjárt rongyos gatyát fódóztok is. A te confusus Confutziusod egy szardeák, és majd olyan confusus, mint én, aki egyszer kalendáriomot, másszor nyugtatványt, egyszer a Kometákról [üstökösökről], másszor a farkokról, egyszer a Sublimior Mathesisba[?], másszor az inferiör ...ba firkál, fecseg. Az én embereimről semmit se tudok, 9 napja, hogy levelet nem vettem. Éppen most olvasom, hogy 21-dikbe[n] Megyeren a tisztartó házat felgyújtották, és elégett egy más szomszéddal együtt. Klauzál háza (a keleti szomszéd) megmentetett.

Servus, csókokkal számtalan
tisztelem kedvesidet

⁷ 1804. március 7-én Londonban alakult meg a Brit és Külföldi Bibliaterjesztő Társaság.

⁸ Antoine Eugène Genoude (1792–1849) francia publicista, 1820-tól a Gazette de France kiadója.

⁹ Casimir Périer (1777–1832) az 1830. júliusi párizsi forradalom vezetői közé tartozott, 1830. augusztus 3-án a képviselőház elnöke. 1831. március 13-tól az új kormány élén nagy szigorral lépett fel a további rendbontó törekvések ellen. A kolerajárvány áldozata lett.

25 7ber[szeptember] 831.

Nincs a ministrans¹⁰ primásnak candidálva [jelölve]?

5.

Tudom, hogy örvendni fogsz, kedves Lacim, ha az új leveleket látni fogod, én is ugrottam egyet, barátom, s oly jólesett szegény fejemnek, mint a setét felhőkkel küzdő hajósok végre a polaris [sarkcsillag] ragyogása. Az igaz, hogy csekély fény ez, Lacim, de mégis az és legalább nagyobbra emlékeztet.

Mostani korunk nem ón- vagy vaspor, hanem csupa ópium, s amint részek, úgy lusták is vagyunk, s csak nyughatatlan érezzük, hogy valami nyom bennünket anélkül, hogy tudnánk magunkon segíteni; s igen jól lehetne bennünket többi európai társainkkal a macskához hasonlítani, akinek hólyagot kötöttek a farkára, vagy még szebben egy kutyához, kinck podexét [ülepét] terpentinnel kenték bé; s ezen utolsók csupa ángolyok, mert az Reformbill¹¹ a terpentinnel. Az első inkább franciák, s a hólyag Fülep Lajos. Igen szép más ily aesthetikai hasonlításokat lehetne a többi csoportokról is tenni, de majd még a hydránál utálatosabb férgekre találunk, jobb pedig az undorodást kerülni. A te Hollingered oly kegyes volt, hogy a 6 pengő aláírási árát Shak[er]sp[er]ca[r]t, éppen egy kis idő alatt 10 forintra méltóztatott emelni, annyit pedig nem ér; de igen reményelem, hogy rövid idő alatt vagy az egész könyvtára antiquarice adódik el, vagy ismét megalázza magát s öt forintért is a nyakunkba veti. Ismerek jól a szép madarakat, s mivel oly nagy szükségem nincs rá, kedves Lacim, engedj meg, hogy legalább egy pár forintot részedre megkímélhessek. Míg itt neked firkálok, kedves Lacim, a mi kedves német hazánkíjai cifra ruhákban mászkálnak s ólálkodnak. Már jó ideje, hogy tanulgatták, hogy lehet a legnagyobb büszkeség mellett port nyalni s egyebet. Odamennék hazánk 350-400 válogatottjai, s amint csak szégyenítést várhatnak, majd elhozzák még magokkal mind a hazafiakat, mind a német, mind más nemzet megvetését. De jólesik az ostobáknak, akik érezvén alacson lelkeket s velőten koponyájok szalmakönnyűségét, ott kereskednek, ahol még kevesebb van; igen megérdemlik a német megvetését, mert mint ítélet nélkül lévő műszerek, gyáva játékvá váltak uroknak. Uroknak mondom, mert a rabságot anyjok tejével szívták bé, s igen jól béillenek alattvalóknak. S így állanak tehát szembe[n] a szamarak, többi hazafiakkal? S majd tetteiket szégyenlőn még azt védni is fogják, s mélyebben gyökereztetik a civódás mérgeit. Így mutatta meg most a magyar, hogy nem érdemli, ha a külföld, ha a jobb és szabadabb ember őt észreveszi, nem érdemli, hogy a német nevet viselje. S így vált egynéhány szervilis lélek az egész haza gyalázatjára, s amely csekélynek is tet-

¹⁰ ministráns: Helmecey Mihály (1788–1852) író.

¹¹ 1830 októberében Angliában a Whig párt szerzett többséget a választásokon, és Charles Earl of Grey új kormánya új választójogi törvényt dolgozott ki. A hosszas parlamenti küzdelem eredményeként 1832. június 4-én elfogadták az ún. Reformbillt, mely nagymértékben kiterjesztette a választójoggal rendelkezők körét és korlátozta az arisztokrácia politikai túlsúlyát.

szenc a dolog, oly szörnyű következésű az magában, s eléggé megmutatja, hogy egy oly nemzet, akivel ily módon lehet comediazni, messze van még azon céltől, amelyet az emberiség elérni törekedik. És hogy örvend, hogy tapsol a markába azon egy-két Sátán, mely könnyen szerez a nemzetben egyenetlenséget, részrehajlókat, hazaárulókat, mely könnyen csinálhat minden intésre lázadást, ha egy oly rész megy az országnak – mint a disznó, ostobául – legelső hívására. Jaj néked, Magyarország, ha nem tudsz magyar lenni!

Miska meg kis Koch¹² ezersze[r] csókolnak, én is, kedvesidet nagyon tiszteltem, barátinkat számtalan csókolom. Az Úr áldjon meg benneteket, s mentsen meg a némettől, muszkától

Scrvus

5 Mars 832.

6.

Te egy igen becsületes ember vagy, kedves Lacim, hogy tulajdon hibádat elisméred, de igen csókolásra méltó, hogy azonnal írsz is, mihelyt a meggyőződés lelkiesméreted egy kicsit bosszontja. Azonban én se igen sok levéllel gyűjtöttem dolgod, miolta elmentem, és nem is volt jogom téled sokat várni. Most már meggyűlt a bajod, tehát én is egy rakás kérdéssel zaklatlak.

1. Megkaptad-é Helmezy Miska óratokját?

2. Bécsinálta-é az órát a mechanicus?

3. Azon voyage [utazás] [...]strolabe egy füzetjében 2 rajz volt téve a gőzmachináról. Vajon kézhez vette-é azt a m[é]lt[ósá]g[o]s gróf? Ezen rajzokat Miska csinálta hamarjában, aki titeket csókol és Mödlingbe[n] lakik, Brühl mellett. Reményilem, hogy ott megerősödik.

4. Megkaptad-é azt, ami a tiéd volt,

és 5ször a Rosenthalnak szóló táskát? Ez a Rosenthal ember tán nincs is Pesten. Mert különben ő oly fiú, aki mindjárt ír, mégpedig igen conscientiose[n] [lelkiismeretesen] ír minden irkafirkára.

Koch, kedves Lacim, még nincs itt, és nem is tudni, mikor lesz.

Az a pecsét a te íróasztalod posztóján kitisztítandó lesz, barátom, és nem lesz szükség azt lenyúzni s más posztót tenni rá.

Az igaz, hogy neked egy infamis [gyalázatosan rossz] hegyes és poros utcád van, de que a faire [mit lehet tenni]? Ha a városba mész az újonnan elrontott házhoz, ott még több porhoz lehet szerencséd.

A gőzmachina, barátom, aligha complet nem lesz, a számok el voltak cserélve, és a tárgyak más ládába[n] lesznek. S így minden bajnak vége, csak azt peccygem szünetlen, hogy senki se merjen valamihez hozzá is nyúlni, különben pert indítok a fejére, s tudom, hogy az oly dolog végét semmi becsületes ember el nem éri – a propos ösmeritek ti már azt a kis Brochurt [röpiratot]: Eine Stimme

¹² Id. Heinrich Koch (1781–1861) osztrák építész és iparművész. Károlyi György gróf rábizta főti kastélyának és pesti palotájának átépítését.

aus Ungarn¹³, ebben igen furcsa dolgok (curjosa) vannak. Ez a német-tót-diák magyar ember nagyon haragszik a 1830-diki gyűlés 8-dik articulusára¹⁴, s azt mondja, hogy az egy igen ostoba törvény, amely valakit egy nyelv megtanulására kényszerít. Ha igaz van a mi hazánkra, tehát azt a jövőendő megmutatja s ha ezen törvény a természet ellen van, úgys elenyész, ha az nem effectuálható [hajható végre]. Azonban az ő privát idéája igen megengedhető, és azt phylantropicusnak is lehetne gondolni, csak hogy a fő dolgot mégis elfelejtette az öreg. Azt t. i., hogy ha a mi, anélkül is beteges, representationk [képviselőtünk] és törvénykezésünk, meg tanításunk módja sohase fog meggyógyulni, ha a recepteket oly nyelveken írják, amelyeket nem érti minden. Ha az a szó: nemzetiség semmi, úgy az öregnek igaz van. De akkor nem lesz Magyarország, hanem 44 és 50 grad [fok] szélesség és 32-44 szélesség közt Európában lesz egy darab föld, amelyet 8féle nyelvet beszélő csoport fogja lakni, és ezek végre külön diétát, külön minisztereket és külön törvényt fognak kérni, vagy éppen annyi külön respublicát képzelni. Az öreg gondolatja szerint sok tetemes jobbítások volnának béhozandók, de az Istenre kérem, hogy lehetne már 8féle nyelven jobbításokat hozni egy hazában. Úgy látom, hogy az öreg úr ezt nemigen gondolá meg, kivált midőn az Acemiáról szól – akinck az írását dedicalja –, s akire nagyon haragszik, mivel még eddig csodát nem tett; azt véli, hogy oly Academia (Nemzeti Academia) is felállhatna, ahol mindenféle nyelven beszélnek és írnak. Ezen abszurditást tovább nem akarom fejtegetni, mert ezt az öreg maga is jól érezné, ha eszibe jutna, hogy még afféle Amerikába[n] is szegyenlene valaki mondani.

A könyvecskében azonban sok oly kifecamodások vannak, amelyeket már megszoktunk, s a temérdek sok rossz oldalai hazai állapotunknak nyersen vannak illetve. Látszik legalább, hogy a sok hibát lassan-lassan több kezdi érezni, s így majd jön a segítség is, csak hogy az ilyenforma írók igen a generalisatiót [általánosítást] kedvelik, s a mostani könnyű methodus szerint kevéssel sokat mondanak, s azt mondják, amit már ezerszer hallottunk. A sajtó szabadságát nagyon vitatja, de erről egy egész értekezés kell, amelyet én feltettem magamban, hogy imígy-amúgy öszvefirkálom; az ezen tárgyról írt munkák valóban derekak, de hazánkra más tekintetek vezetik a közönséges javaslat haszonvétét. Ami a magyar nyelv ápolgatását s kiterjesztését illeti, az igen meglehet, hogy egy nehéz és tán köszönet vagy inkább jó és tartós következés nélkül való munka – de kötelesség. Erről is kell egy mély, de nem oly Hitel-forma értekezés, mert megingatja a nemzetet. A mostani időben a nemzetek is úgy halnak, mint az egyes ember.

Tudod már, ugye, hogy a franciák ismét bolondulnak. Egyébként azt nem nevezhetem, mert egy oly ész nélkül való számár, ostoba revolútiót vagy inkább öldöklést eszes nemzetnek vagy népnek nem lehet tulajdonítani. Ez egy csupa mánia, én azt gondolom, hogy ez a szar nép mind valamennyi egy mécsárszékéből

¹³ Eine Stimme aus Ungarn. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1832. A röpiratot Magyarországon Wiegand Ottó hozta forgalomba titokban. Mérey Sándor személynök nyomozásának eredménye szerint a szerző Bzduch Pál volt.

¹⁴ Az 1830: VIII. tc. kimondja, hogy senki sem viselhet hivatalt és 1834. január 1-jc után nem folytathat ügyvédi gyakorlatot a magyar nyelv tudása nélkül.

termett, hogy oly kutya módra ok nélkül egymást mardossa s marcingálja; majd meglátják, hogy vezetí ez őket bizonyos rabságra, addig is lófasz a seggükbe a szamaraknak. Napolcont nekik vagy Tamerlánt¹⁵, az észnek úgyse tudják hasznát venni.

Monachiumban is egy pár ezret agyonlövetett Wrede, amint ma írják levelekben, és egy szörnyű todulás, lázadás volt a városban.¹⁶ Ez mind, barátom, nem a szabadság útja. A német predicatorokat, mint Würth úr majd lassan-lassan megcsípi és megkurtítják, mert ők is elszarták a kalapácsnyelet. Erről is egy értekezés kell, mégpedig egy classikus, kivált hazánkra nézve: Mely úton lehet a népeknek mind a természet, mind az ész parancsai szerént vérontás nélkül elébbmenni? – az értekezés címlapja. Én, barátom, ami engem illet, semmit sem tudok. Úgynevezett útítársam tán nem kap levelet, azonban meg fogja maga próbálni személyesen július elején. Igen-igen furcsa dolog ám az, barátom, hogy még a közönséges, szokott, legális útnak se cresztették kérését. Mindenesetre, ha látod, a legnagyobb, a legscrupulosusabb vigyázatot és figyelmet ajánlj neki minden lépésiben, minden beszédcében, mert körül van véve, s legjobb barátjának látszó szomszédja is .....

Különben Morvában a mi dolgaink egy újítást kívánnak, s majd az egész 3 uradalmi gazdaságbeli tisztség változást fog szenvedni. S ha az meglesz, már jó előre preveniált [megelőzte] az én emberem, hogy ittlétem elmúlhatatlan szükséges lesz; így hát magad is látod, barátom, hogy én semmit sem tudok, hanem a serpenyő inkább a nemre hajul.

Tegnap vettem a T[udós] Társaság titoknokától¹⁷ egy törlőt, amelyben 1. régi szavak kiszedését, 2. valami munkát kíván. Ad I[un]um én majd csak passive maradok, hacsak phoeníciai vagy chaldei szavakat nem keresek, ad secundum vederemo [majd meglátjuk], eredeti munkát az ember nem ráz ki gatyája ráncából, s oly aprólék históriával meg nem fognak elégedni. Azonban valaminél éppen ülök, s noha az más nyelven akart készülni, megtróbaljuk[!], hogy veszi az magát ki magyarul – azaz – wie wird es sich ausnehmen, úgy-é jó előadás? Ha valakivel beszélsz, barátom, aki az említett titoknak úrral öszvejön, kérlek, mondd meg neki, hogy azt a matematikus munkát, amelynek bírálását vagy inkább censurálását nékem szánták, valahogy általad adják fel, azt én szívesen áltnézem még most, továbbá Isten tudja, mi lesz.

Ostrowsky¹⁸ írt tegnap Parisból, és igen szívesen tisztel benneteket, megalálta barátjait s jól van. Azt írja, hogy tán egy kis időre Londonba megy, igen

¹⁵ Tamerlán: Timur Lenk (1336–1405) mongol uralkodó.

¹⁶ Monachium: München; Karl Philipp Wrede (1767–1838) bajor tábornagy.

¹⁷ Döbrentey Gábor (1785–1851) író, szerkesztő, 1831–1835 között az akadémia titkára.

¹⁸ Franciaországban élő két lengyel emigráns közül valamelyik: Jozefát Bolesław Ostrowski (1832–1834 között a Párizsban működő Dwernicki-féle Lengyel Emigráció Bizottságának tagja, mely 1832-ben köszönőlevelet juttatott el Ostrowski megfogalmazásában a magyar országgyűlésnek) vagy Antoni Jan Ostrowski gróf (1830-as félkelésben a nemzetország főparancsnoka). Franciaországba való kijutását korábban Nagy Károly készítette elő és szervezte meg.

meglehet, hogy azon comitéc-val, amely (amint azt az újságokban olvastad) Campbell¹⁹ által a parlamentnek egy petitiót ad bé a lengyel dologban. A szegény igen szomorú, és sokat szenved, de baját az ő természetire hárítja, és csak a tanulásban reményli a komor gondolatok elhárítását, szomorúsága enyhülését. Én a filozófiát és a históriát ajánlottam neki, amely egyedül az ő lelkéhez és mindenehez illik, noha se egyik, se a másik őt fel nem fogja vidítani. Azonban igen bajos azt állítani, hogy csak a víg ember boldog, én már sok szerencsétlen korhelyt esmértem, s azt találok, hogy a komor ér többet és tesz többet.

Servus, kedves barátom
 czerszer csókollak
 tiszteld kedvesed

Írd meg mindjárt, vetted-é ezen camelcont.
 13 Junius 832.

7.

Tudom, vetted már leveleimet, kedves Lackóm, s mérgelődöttél is már rajta eget. Noha, barátom, én nagyon sajnálom, hogy azt neked írtam, mindamellet még egyszer megírnám ugyanazt, mert az igazságból egy szót se lehet levonni. Hogy én neked egy képrajzot nem küldök természeti nagyságban, annak az az oka, hogy mégse akarnám, hogy úgy járj, mint én (azaz oly nagyot pottyannál), másfélől meg, barátom, igen lelkiörömmel vevém észre, hogy a te szép és nemes lelked, melyet én sohase fogok eléggé s annyira szeretni tudni, mint az azt kívánja, érdemli, a mézet szereti, s csupán azt szereti szedni az élet virágjaiból. Itt fekszik, barátom, az én a természet eleibe vetett kesztyűm, s örökké fog az elkezdett (rég elkezdett) harc tartani. Már p. o. azt kérdem, miért mutatja, fitogtatja, dicsekszi büszkén, elémbe veti megvetőleg, fordítja gúnyolva, hinti kacagva oly rakás ember azt, amit más felebarátja előtt rejt, dug, titkol, tagad? Nem átok-é ez, barátom? De csak tűrjünk.

A te szíves soraidban (18 Aug) a szegénység hijanját emlited, s ez, amint mondd, itt bőven van. Érzelmcim, barátom, igen komorak, s a szóforgatást félbehagyom. Nincs szomorúbb, szerencsétlenebb szempillantatja a gondolkodó lénynek (ezek, barátom, mind régi históriák), mint azon kérdést fogja fel: Mire teremtetett a teremtetett? Mi az emberi nemzet célja? Mely feltételek alatt feleljen meg a természet törvényeinek? S ha, barátom, azon lelkierővel, amellyel – plusz mínusz – hasonlóink bírtak, mi bírunk, a kérdéseket megfejtjük, jön a legrémítőbb kérdés: Miért nem egyez meg a valóság a feltételekkel? Feltételekkel, mondom, mert ha azok törvények (természeté) volnának, csak egyféle lehetne a következés is: boldogító. Ausztrália lakosi, barátom, nem többek még állatoknál. Afrikáé alig bújt ki a legnagyobb vadságból. Az ásiái lakos már az emberi, testi érzelmek kívánságainak eleget tud tenni. Európa népe a tudományok és mesterségek minden adományával él. Amerika egy része az emberiség minden jussait ki-

¹⁹ C. John Campbell (1779–1861) angol jogtudós, 1832-től államügyész.

fejttette s használja. Meg tudnád te nékem mondani, barátom, hol boldogabb az ember? Tán sophistának és vakmerőnek is tartasz, ha én a szembetűnő különbségek mellett is azt állítom, hogy mindenütt egyformán boldogtalan, különböző okokból boldogtalan. Ez egy más átok, barátom. Túrjunk.

Mindazon ítélmény, mely vagy az individualitásból vagy a megfogó cróbból származik, semmiesetre se alkalmaztatható az egész emberi nemzetre, és minden hasonlívány, melyet a népek közt teszünk, balítéletekre vezet. Itt, barátom, az egyes cró, az akarat, az iparkodás majdnem semmi (0), s az egésznek kell szükségképp (cz törvény) kifejlődni. Egészen más azon tekintet, barátom, amelyet a józan ész és elme kíván. Itt ezen kérdések forognak: Mely természetűek egy vagy más nemzetnek tetemes, őt leginkább nyomó (érzhetően, fájdalmasan) bajai, és miképp lehetne azokon segíni? Már itt minden, még oly csekély segítség is nyom a társaság mértékén. Itt meg a nagy baj van, hogy 1. nem oly könnyű az orvosságot megtalálni, 2. kevés az orvos, és 3. az interessék [érdekcek] hatalmas játéka egy majdnem győzhetetlen valami.

Anglia, barátom, Európának ezen fényes példája egy batkával se boldogabb a mi szegény setét hazánknál, de az én tekintetem szerint sokkal boldogtalanabb. (Ez paradoxnak látszik lenni, de majd annak idejébe[n] okaimat s észrevételeimet elcádom.) Ezen axiómát nyomba[n] követi egy másik. Hazánk sokkal közelebb áll egy jobb helyezéshöz, mint Anglia, és könnyebben juthat ennél egy neméhez az úgynevezett boldogságnak. De hogy ezen állítások egészen üresen ne álljanak, itt egy pár hasonlítást hozok el.

Nemzetünk kifejlődésének mérhetetlen tére van. Anglia visszaesik.

A tudományok és mesterségek nálunk nagy haszonnal fogják a társaság minden kívánatait elégiteni. Itt már nincs mit előhozniok.

Anglia kereskedése és gazdagsága csökken, befolyása a kontinentális dolgokba lassan-lassan múl. Minden más ország nyerc.

A magyar nemzet elnyomása történetbeli, az angolyé szisztematikus és tanult – még a nevezetes sajtószabadsága is hatalmasan dolgozott mindaddig azon és dolgoz is, és ha ezt úgy tudnák az uralkodók, mint én, azonnal béhoznák nálunk is.

Nálunk a sokféle vallás maga is nagy segéde lesz egykor a közönséges szabadságnak, itt az egy tökéletesen elnyomta előítéletével a lelkeket.

Az angoly aristocratia crós, mert értelmes; a magyar tudatlan és gyenge, az angoly meg nem szabadul tőle egyhamar, mert királya crós egybecértésben van avval, nálunk az aristocrata első inasa a királynak. Ez jó.

A magyar nem tudja, mi baja, s az égtől várja a jobb időt. Az angoly érzi fájdalmát, de nem tud magán segíteni; az egész világ látja, hogy az ily reformok által (ha minden esztendőben is jönne egy) még sok század kell, míg az angoly emancipálja magát, és a szegény ember azt gondolja, hogy Lord Brougham, Lord Grey, Lord Altorp, Lord Russel²⁰, meg tudja hány Lord majd neki készíti

²⁰ Lord Henry Peter Brougham (1778–1868) Anglia kancellárja 1830–1834 között; John Charles Spencer (Lord Althorp) (1782–1845) Anglia pénzügyminisztere 1830–1834 között; Lord John Russell (1792–1878) a Whig párt egyik vezetője.

a szalonnás pirítóst. Satis [clég] barátom, mert majd többet is mondok, mind [!] most akarnék. Ebből is megláthatod, miért vennék (a végesetben) a kontinenti kabinetok és minisztériumok (mint a Perier, Guizot &) oly szívesen mustrául az ángoly constitutiót. Azért, barátom, mert egy bizonyos módja az elnyomásnak. De Francországban már vége, örökre vége, minden ilyféle reménynek. A többi országokban még egy reservata lehetne.

Sejdítheted is egyszersmind, hogy miért szeretik oly bálványformán a mi hazánk nagyjai (kivált a publicisták) Angliát, s noha nincs elég szemüvegek, hogy mélyen tekinthetnének az idevaló dolgokba, mégis a külső fény – az ő naív kifejezések szerint a commod [kényelmes] élet (comfortable) – egy bizonyos nyugodalmias jövő kílátása és a dolgok tartóssága, de főképp a castok (conditiók, helyezések) éles megkülönböztetése elég, hogy gyenge koponyájokat felforgassa. Így származnak azután a képtelen elmecsapongások, hogy ezt, amazt bé lehetne hozni hazánkba, hogy előbb a második emeletet kell építeni, hogy noha minden rossz, ami nálunk van, azért a rosszat meg kell hagyni, hogy Isten tudja, mi mindent. Én valóban, barátom, semmit se találok, amit az ángoly társasági állapotról hazámba kívánnék – a tudományok s mesterségek az univerzumé –, hacsak a nép szorgalmát nem, ami úgy sem áltültethető. A constitutióját, nem. Az aristocritiáját nem, vallását nem, pallérozottságát nem, ez durva és bántó. Szenvedelmait nem; a lelkes szíves jó érzés távol van tőle. Philosophiáját nem, ez speculativ, mint a vaddisznóé. Nevelésmesterségét nem, mert mesterség és calculus [számítás]. Kereskedését nem, mert öli a lélek nemes tulajdonit. Tudományait nem, mert a némettől jól távol van. Szépmesterségét nem, mert nincs. Mechanicáját nem, mert mozgonnyá teszi a természetet is. Nesze, vallásom. Azonban, kedves Lacikám, c[z] csupán csak neked szól, mert te értesz engem; másnak csakugyan az orra alá verném, hogy mi a személy és vagyon bátorsága, biztossága, ami itt egész tisztaságában, nálunk pedig a mesében van. Nem is azt döntögetem én, hogy minálunk jobb vagy rosszabb, vagy van-é, nincs-é; a szó a boldogságról volt, s azt nem szalasztottam el tekintetem alól. De elég a fecsegés, lássunk egyebet.

Ha egy Shakespcare-t találok, szépet, megkapod, Bruder [testvér], megnéztem ismét egyszerű, csendes emlékt. Szintúgy örülök, hogy nem valami nagy pompás kőfaragás Canova-forma, mert nekem az is sok, ami van; bezzeg nem tudna Anglia mind valamennyi generatiója meg pénzével is egy oly emléket állítani, mint ő maga, az öreg készítettett magának. Hagyjuk a köveket azoknak, akik különben meghalának.

Az académiánkról, kedves Lacim, már szeretne a külföld valamit hallani, majd tán az egyik előlülő tekintetet szerez itt néki mély tudománya által. Megvallom, hogy valahányszor reá gondolok, mindég fáj a lelke, hogy boldogtalan nemzetünk ebben se tudta a Camarillát elkerülni, s oly ocsmányon bukott bele az arisztokraták sebébe. Már gróf György²¹ is említette, hogy oly sok a paplag, s most te is olyformát mondasz, barátom; de az Isten adta, hát gróf György meg más gróf nem tudott arra vigyázni, hogy az ne történjen, amit nem szeret. A baj

²¹ Gróf Károlyi György (1802–1877) az MTA alapító tagja, gróf Széchenyi István barátja; 1832–1835 között pesti palotájának átépítése idején beutazta Európát.

már megvan, s elég nagy, hogy az egész épület özveroskadjon, s ha már módot nem tudnak találni a tisztításra – én azonban egyet mondék gróf Györgynek –, tehát dolgoztassák ökelmeket, akik úgyis egyenlő tökélyvel tudják s bírják a tudományok minden ágait. Hadd napszámoljanak ők grammatikákon meg a szó-tárokon, ez nekik való, és hagyják a nagyurak békével a geniust.

Némely setét órámban, barátom, anélkül is úgy tekintém ezen intézetet, mintha egy rossz lélek találta volna azt fel, hogy általa azt a kis számú tiszta lelket és eszt is megvesztegesse, megrongálja, mely még imitt-amott csendes árnyékban viola módjára virágozott, élt. Döbrenteinck írtam innen, mert tartoztam vele ígéretem szerint, nem gondolom, hogy tetszése szerint legyen az, amit írtam, de nem bánom meg.

Te, kedves Lacim, oly kegyes vagy magadat velem paralelbe [párhuzamba] tenned, amint az érdemetlen sociusról [társról] szólsz – ez egy közönséges és jó módja valakivel könnyebben túrtetni valamit. No, de barátom, azért az egyik mégsem kevésbé igaz és fájdalmas is reám nézve, ha ...

Csak annyit mondok én néked, kedves Lackóm, hogy ha valaha az én eszem meg találna érni, én annak haszonvételére nem vennék privilégiumot.

Tegnapelőtt vettem gróf Györgytől Edinburgh-ból levelet, s tegnapelőtt meg is írtam mindazt neki, amit leveledben üzentél, s a gazdaságot ajánlottam neki. Ó, barátom, mindenben gazdálkodik, csak abban nem, amit indulatai parancsolnak.

Hajóm innen 10-dikben indul, de én csak 13-dikba megyek utána Portsmouth-ba még a szárazon, elég lesz 25-26 nap tutájozni.

Kedves barátinkat, Marcit, Misit s Bajzát czerszer tiszteld, csókold. Ha te Bécsben voltál, az én Miskám meg már elutazott onnan, azt én szintúgy sajnálom, mint őmaga. Úgy örült szegény, kedves Misim reád, s most, amint hallom, maga után csepeli az a találós mese (másnak, de nem nekem), Miska igen helytelen tette, ha elment utána, mert minden conditiókon túlmegegy, és azt, amit ő elmulaszt, soha gróf Károlyi neki vissza nem fizeti s helyre nem üti. Ugyé rossz kedvben vagyok, barátom?

Az Úr áldjon meg, kedves Lackóm, legjobb áldásával. Tiszteld kedveseidet
Servus

London 7 Sept 832

8.

London 1 Octob 1834.

Hogy vagy, édes Lacim? Szinte előttem állsz haragosan, tele bajjal és dologgal, szinte tudom, hogy építésed méreggel tölt. Gróf György nemigen ír, az uradalmak nem adminisztrálnak, a sok zsidó nem hágy békét, s lecsapván tolladat odahagyod Alracziát [?] és mész – orrod után.

Ha te itt lennél vélem, kedves Lacóm, én sokkal jobb' szeretném; noha némely kedves óráidat itt elvesztenéd, mégis találnál annyi időtöltést, hogy 3-4 hétig meg nem unnád Angyalországot. Én, barátom, majdnem oly hidegen vagyok

itt, mint akárhol – hol a lélek, a szesz vagy ész haladása nem éppen nagyon vagy éppen nem is szembetűnő. Oka nem, hogy negyedszer vagyok a csudák országában, mert tapasztalni – s látnivaló maradt és marad, de oka az én telhetetlenségem, mely az egész öklöt akarja, ha ujjat mutatnak. S így, barátom, ha a tudományok és szépmesterségek 1830 óta (első ittlétem) még csak meg sem is mocantak, a csudák igen a külső dolgokra ragadtak. Anglia egy új időszakasznak megy clibe az internal improvementek s internal communicationsok [a belső fejlődés és belső érintkezések] által. A vasutak curája majd az angoly vasfejét még keményebbé teszi, fülét a zörgés elfogja, szcmet a gőz homályosítja, teste repülni fog, s lelke clalszik.

Miska, ki tisztel titeket, jól és kedvében van, majd meglássuk, mit fog beszélni, ha hazajön és mit tanult. Én gyógyíthatatlan vagyok, valamely clpiperézett gyermekként, ki sír, hogy anyja nem adja kezébe a holdat, hogy véle játszhassek.

A M[agyar] T[udós] Társaság egy levele itt is elért, s azt kívánja, hogy mindenféle jelentést küldjön minden tag a titoknokhoz &. Az Úr áldja meg a társaságot legjobb javaival s világosítsa fel, hogy üdvezüljön!!

Hogy és mint van Josephina²²? Tiszteli Savaskievicz, s majd ír néki. Helmeccy Mihálynak mondd meg, hogy órái készülnek, és majd a jövő év elején megérkeznek. Gróf György részére némely könyveket vettem, s majd annak idejében meg fogod őket kapni.

Servus, kedves Lacim

Jó egészséget, minden jót

Vörösm[artyt], Bajzát tiszteld.

9.

Fájdalommal adom tudtadra, kedves Lacim, hogy báró Wesselényi M[iklós] könyörgő levelet adott bé a királyhoz, hogy az ellene irányított akciót vegye vissza.²³ Fájdalommal mondom egyfelől, mert az ily tett által csügged hitelünk hazánkfiai karakterében közönségesen, de nagyot csökken az egyes és hozzánk közelebb álló lényekben. Reám nézve pedig a dologban semmi különöst nem érzek, mert nem látok semmit, amit előre nem tudtam volna.

Hiszem és tudom, hogy többek tanácsa folytott bé ezen lépésre, de a báró tulajdon szavai mondák, hogy az gondolkozásával nem ellenkez.

Ezt én nem tudtam s nem hittem, mert az értesítőben másképpen áll, cddigi élte s a nunquam retro [soha nem hátrálni] másképp mutatták.

A lépés sebes volt, félelem s a sok öszvegyült baj szüleménye, nem elég érett. Most már minden általlátja helytelen létét. Vén és ifjú; eszes és buta; mind egyaránt kárhoztatja, minden visszavonja magát s kerüli, mint egy pestiferát [vesz-

²² Bártfay Lászlóné Mauks Jozefina

²³ Báró Wesselényi Miklós ellen a kormány hűtlenségi pert indított 1835. május 5-én. Wesselényi Széchenyi és gróf Teleki József tanácsára felségfolyamodványt adott be az uralkodóhoz. Ebben védekezésének alapelveit fogalmazta meg.

delmet]. A bukás nagy, barátom, szörnyű, s az a másik út czerszerte jobb lett volna. Becsülettel veszni felséges (sublim), megalázva élni nyomor. A dolog mindennapivá, nyomorúvá vált.

Az írást olvastam, barátom – bár ne olvastam volna. Inconstitucionális úton törekedni constitucionális létre, nem út. Az ágyúk s katonák helyett egy darabka papiros veti térdre rebegeve a kegyelemkérő hőst. Az írás tartalma nyomorú, rossz, az előadás és nyelv nyomorúbb, rosszabb; hallom, hogy a redactiót [szerkesztést] több jeles magyar oppositionalmember [ellenzéki] vezette, az Úr adjon nékik egy kis áldást.

Ez előtt, a most bényújtott előtt, gróf Széchenyi István csinált egyet, azt is olvastam; az a rossznál rosszabb, az alacsonynál alacsonyabb volt. Szegény hazánkra nézve, barátom, czen szomorú eset igen gyászos. Gróf Széchenyi és Compagnie diühösen törtek s törnek ki báró Wesselényi ellen, hogy minden előmentet gátolt, rontott, semmivé tett. Mások, kik nem éppen a juste milicu-hez tartoznak, nem merik pártolni, mert egyfelől nem az ő emberek, másfelől ők se amannak emberei. A másik túl, a németmagyarok egy cseppet sem bánják, ha egy közülükől elpártolt, elidegenedett, természetelleni tag valamely chirurgica operatio [sebészeti műtét] által elpottyan. A legközelebbi következés az, hogy elhallgat az egész ország, s ha sóhajt, sír vagy zokog, tehát a pincébe fog búni. Megy, ameddig mehet, a rák eszi, míg lesz egészséges húsa, s vész. Vész, barátom, elkerülhetlenül, ha az aristocratia marad képviselője, marad pártfogója, ha nem tud magától mozdulni, állni, menni. Ha azok, barátom, kik törvényt akarnak, a törvényes utat kerülik, és a kegyelemhez folyamodnak, nemde a kés alá viszik-e a haza nyakát? Szomorú lecke, gyászos tapasztalás!

Ezer meg czerszer, többször, szünetlen te vagy előttem, kedves Lacim, ki a te tiszta lelkeddel állsz mint hazafi, barát és ember; a te meleg kebledben hordod a jónak szerelmét s egész cránta. Előttem állsz fájdalmiddal, érzelmeiddel.

Az Úr áldjon meg,
megmarad

Károlyod

2 Aprilis 835.

4-dikén éjjel 12 órakor

Senki sem akarja magára vállalni az írás bényújtását, és irtózik tőle. Senki sem várja a könyörgő levél jó következését, de ki-ki azt gondolja, hogy az mindaddig félretétek, míg a per elkezdődik, s azután fogják használni, amint a per folytában látni fogják, hogy áll szembe velök az igazság s férfiúi erő. De előre is tudni lehetett volna, hogy azon könyörgő levél éppen annak megy kezci közéc, ki az üldözést intézi; s ki-ki láthatja már elég nyilvánvan, kinck szemc van, hogy nemcsak semmi nem változott, de az egyes-egyes önkény korlátlan hatalommal állott elc, s hogy semmi sem történik czen egyes önkények nélkül, vagyis inkább csak az történ, amit azok akarnak.

Néhány óra múlva én Posonba megyek ezen dolgot valamennyire elintézni; misszióm csak a bényújtás módját célozza s némely környülményeket a további hozzátartásra nézve, de el nem fogom mulasztani tulajdon gondolatimat előterjeszteni, s iparkodni fogok reá venni b[áró] W[esselé]nyit, hogy az írást visszahúzza, még megmentheti lelki üdvösségét. Holnap Posonban még ideírom, mit tudok, addig is Isten véled.

2 óra délután Posony 5.

Megyek vissza, barátom, minden különös következés nélkül.
Az Úr áldjon meg.

10.

16-dik Juliusban utaztam Komáromba, kedves Laci, s a gőzösön találtam Kries bécsi kárpitost, kinnek adám leveledet. Mindjárt ma hozzáküldék megkérdeztevé, hova kurvannyába tette a levelet. Azt válaszolja, hogy a nagy háznál a kapusnak adá 17-dikben reggel, mert téged hon nem lelt. A kapus pedig még szeme láttára egy más embernek (postalegénytek, mint a szamar mondja, hiheti, hogy Mathicsel[?] volt) adá, ki azt hozzád vitte. Ezen levélben volt egy más Helmczynek szóló, ebben egy társalkodói cikkely²⁴ [...]felírással. Kérlek, nyomozd ki, ha lehet, a levelet, ha nem lehet, hát máskor őrizkedni fogok valakinek levelet adni kezébe.

Koch úrral majd rendbe jövök, a 250 f-ot mindenesetre megtérítem gróf Györgynek és itt a pénz[...] javára leteszem.

Tc, kedves öregem, módról meg okosságról szólasz, mintha istentudja hány gyermeked volna. Az, ki a „szar a világ, tök a tromf” practikai jelentését megismerte, nem sokat gondol a módról meg az okosságról. Ha valakit 5-6 év alatt meg nem ismertünk, többé nem fogjuk, de ha megismertük és változását képzeljük, önmagunk hosszú füleit csóváljuk vagy inkább vagdaljuk.

Tc a T[udós] T[ársaság] gyűléseihez hívsz? Mi a manót csináljak én ott? Nincs időm reá. Értekezést mindegyikünk tud ülepéből kirázni, de kérdés, ki emészti meg? Majd ha nyilván láthatni, mit céloz a gyülekezet valót, szépét, jót, nemeset és nagyot, s mit következtet a cél, majd akkor – majd.

Isten veled
Károlyod

28 Aug 1837.

Olvasod a Hírnököt?²⁵ Olvastál semmirekellőbb, durvább, gyalázatosabb, ostobább, részegebb, kocsisosabb, becsstelenebb, rabszolgább, káplárpálcább, pin-

²⁴ Társalkodó: a Jelenkor című lap melléklapja 1832–1840 között.

²⁵ Hírnök: politikai hetilap, 1837–1845-ig jelent meg, szerkesztője Orosz József, majd Birányi Ákos volt. 1837. augusztus 25-i számában Csaplovics János cikke jelent meg a sajtó- és szó-lásszabadságról.

térlegényebb, büdösebb, disznóbb, muszkább, profuntos-pálinkásabb, esztele-
nebb, nyavajásabb, éhenhalásosabb, mászkálóbb, veszettkutyaóbb, irtóztatóbb,
okádástindítóbb, fertelmesebb, alábbvalóbb, szarbanfetrengőbb, infámisabb cik-
kelyt, mint ez a sajtó- és szólásszabadságról? Vajon a nyomtatás feltalálásától
fogva szarott-é ilyes valamit s utálatosabbat valamely kolerában nyögő boldogta-
lan? Oh, papiros, papiros, de ostoba juhtermészettű vagy!

11.

Kémtelen vagyok, édes Lacim, téged egy kissé (tulajdon dolgomra nézve)
untatni, mert a tárgy biztonalan állása semmi örvendetest nem mutat. 1836-ban,
midőn m[é]l[t]t[ó]sá]g[o]s gróf Károlyi György úr agyiptusi útjából visszatért, és
gróf Zichy társaságában nálam ásványgyűjteményemet megnézte, az úgy megtet-
szett őm[é]l[t]t[ó]sá]g[á]n[a]k, hogy azt bírni kívánta, és egyszermind megegyezé-
sem következtében arra kért gr[óf] Zichy előtt, hogy az egész gyűjteményt,
mint van, pesti házába küldjem, hol a könyvtárában annak helyt adni fog. Én
a gyűjteményt 1837 elején le is küldöttem, tudósítván erről őméltóságát, ki akkor
Parisban volt.

1838 elején a víz ezen gyűjteményt megrongálta.²⁶

A m[é]l[t]t[ó]sá]g[o]s gróf 1836-tól fogva ezen gyűjteményről soha, sem szó-
val, sem írásban említést nem tett, sem ára miatt nem tudakozódott.

Koch úr, ki eleinten gyakorta szólott arról, hogy az ásványgyűjteményhez
szükséges almáriumokat megrendeli vagy már meg is rendelte, újabb időkben
a tárgyról mélyen hallgatott.

Tc, barátom, a dologba avatkozni sohasem akartál.

Mindezeket egybevevén azt kell szükségesképpen következtetnem, hogy
a m[é]l[t]t[ó]sá]g[o]s gróf ezen gyűjteményt megtartani nem szándékozik, s tán
annyival is inkább nem, mert tán a víz tetemes kárt tett benne.

Kérem tehozzád, édes Lacim, tehát abban áll, hogy lennél oly szíves en-
gem azon becsületes úriemberhez utasítani, ki a víz után oly szíves volt az ásvá-
nyokat szárogatni, kitől azután megtudhatom, mely állapotban vannak most ezen
példányok; lehetne-e azokat még valamelyik tanító intézetnek úgy ajándékozni,
hogy a tanulók belőlök némi hasznot húzhassanak, vagy egyenesen el kell vetni?
Azon költségeket, melyeket te, barátom, a levitel, elhordás, szárogatás sat-ért
a m[é]l[t]t[ó]sá]g[o]s úr pénztárából kértél, természetesen tartozom megtéríteni,
s ezen tekintetből kérlek, közöld velem a költségek összesét.

Ne neheztelj, kedves Lacim, ezen kérelmemért, tudod, nincs ember Pesten,
kihez e dologban folyamodhatnék.

Tisztelem kedvesedet, öllelek

Károlyod

Bécs 8 Sept 838.

²⁶ 1838. március 13-án a megáradt Duna áttörte az ideiglenes pesti és a váci gátat. Március 15-én
a kétfelől érkező áradat összért, s nagy pusztításokat végzett Pesten.

12.

22 Octob 838.

18-diki szíves soraidat, kedves Lacim, tegnap vettem s köszönöm.

Mit az ásványgyűjteményről szólasz, nem éppen üdvességes reám nézve, sem pedig a m[él]t[ósá]g[o]s grófra nézve, közelebbről tekintvén a dolgot.

Ha a gróf úr becsü szerint kívánta volna tőlem azt megvenni, sokkal alkalmasabb lett volna a gyűjteményt itt, Bécsben, míg az én ládáimban voltak a példányok, épen, gyönyörűen, tisztán és újdonsújan megbecsültetni. De hiába, nem akarom a dolgot fecszegetni és számtalan oldaláról tekintgetni, mert legkisebbet sem vezet célhoz, mert 1838 nem 1830, 1831, 1832, 1833, 1834, 1835 és 1836, hanem simpliciter 1838! Én is úgy, barátom, mint sok ezer meg ezer atyámfia, csak ostobaságom bünciért lakolok, s a sok nyaklé, oldaldöfés sat. úgy elkeményítették érzelmecimet, hogy a legnagyobb béketűréssel szenvedem a jövőket, mint mindannyi természetes következményeit említett ostobaságomnak. Meg kell mindemellett vallanom, hogy sokkal inkább szerettem volna, ha gróf Károlyi György úr őm[él]t[ósá]ga a mostani expedins [kibúvó mentség] helyett egyenesen kijelentette volna – mint azt jelölém –, hogy a gyűjteményt bizonyos és több okoknál fogva meg nem tartja; ez most késő, és a gróf úr mostantól fogva a gyűjteménynek teljes és változhatlan birtokú ura, s avval tetszése szerint rendelkezhetik.

A mai postával írom meg a tisztelt gróf úrnak, hogy a gyűjtemény, mint most van megázva és béporozva, őtet illetvén, semmit sem ér, mert neki csinos és kitűnőleg szép gyűjtemény kellett, milyen ez csak fuit [volt]. Hogy továbbá én sem kárpótlást nem kívánok, sem pénzbeli áldozatot részéről, hanem a kárt egyedül magam viselvén a gyűjteményt neki átengedem, megjegyezvén, hogy nevében azt tán a M[agyar] T[udós] Társaságnak ajándékozhatná, mely Társaság a jobb és nem romlott példányoknak bizonyosan hasznokat fogja venni.

Így a tárgyat, reménlem, tisztába hoztuk, s többé felőle szólni nem kívánok.

Az Úr áldjon meg, barátom

Károlyod

13.

Amit öreg Waltherr monda, a[z] tökéletes igaz, kedves barátom; (s úgy vélem, hogy csak modus loquendi [beszédmód], amit, barátom, mond, hogy azt nem hiheti) levelébe[n] azt írta, hogy megharagítottam, ha ez is csak szólamódja volt, úgy izenetem örömmel visszaveszem. Ha valaki bennünket becsülésére indított vagy inkább kénszerített, mert a becsülés oly valami, amit önkénnyel senkinek nem adhatunk, senkitől nem vehetünk el –, munkáját oly könnyen el nem ronthatja, ezt nem egy vagy más tulajdonságinak változása, nem az, hogy p. o. ítélete vagy véleménye a miennkel nem egyez, hanem csak erkölcsisége változása vagy egész elvesztése – egyszóval egész lénye felfordulása semmisíthetné.

Barátomat én mely mértékbe[n] becsülöm, becsülhetem, azt itt olvasni nem kívánja, mert érzi. Barátom tőlem a hitel végett, anélkül, hogy tulajdon vélemé-

nyét adná, elégítelt kíván, s így engem megbántónak tekint. Soraiból azonban észrevésem, hogy a szóban lévő munkát²⁷ – vagy annak irányát, az Emberiség lehető tökéletesítésével s így nemzetünk előmenetelével szoros egybeköttetésbe lenni tekinti: S eszerént a kihívást elfogadom.

Az emberi nemnek tökéletesedése nem lehetséges, de valósága magyarázza létünk enigmáját, ő ad munkánknak irányt, indítja vizsgálatainkat, hogy bizonytalanságunkba[n] magukat[!] fenntarthassuk, feleszmélkedhessünk bátortalanságunkból. Annak, aki ezen véleménnyel nincs, a társasági rend, ami nemcsak az embert, de az univerzumot is egybetartja, nem egyéb, mint egy azon ezer meg ezer történetbeli szerkeztetések közül, egy azon ezer több vagy kevesbé mulandó alkotmányok közül, mely egymást szünetlen semmivé teszi s felváltja anélkül, hogy valami tartós megjobbítás következhetne belőle. Csak ezen systema ment meg egy tökéletes romlás elmúlhatatlan jövendőjétől, mely erőlködésünknek emléket se, előmenetelünknek még nyomát se hagyja. Egy fizikai veszély, egy új vallás, egy vad nép bérontása vagy néhány századokat tartó elnyomás kiírhatja nemünkéből mindazt, ami őt nemesíti, azt, ami őt egyszersmind felvilágosodtabbá, szerencsésbé és erkölcsösebbé teszi. – Hiába beszélnek nekünk szabadságról, világosságról, bölcsességről; lábaink alatt feneketlen mélységek nyílódnak, kebelünkéből gazak válhatnak, s még könnyebben válhat uralkodásunk módja tirannusivá. Ha az ideába[n] nincs „emberektől független tartósság”, zárjuk el könyvcinket, mondjunk le vizsgálatainkról, szabaduljunk fel hasztalan áldozataink alól, s legfeljebb azon hasznos és szép mesterségeket űzzük, amelyek egy remény nélkül való életnek jobb ízt adnak, s a jövendő nélkül való jelent egy szempillantatig felcifrázzák. Csak nemünk előrehaladó tökéletesedése tartja össze a generációk közt lévő közlést – egyetértést. Ezek, egymáshoz ismeretlen, gazdagodnak, s oly mélyen van ezen vigasztaló vélemény az emberbe oltva, hogy mindegyik mulandó generáció jutalmát a messzelévőnek – mely egykor hideg hamvait tiporja – becsülésében keresi s lel. Ezen szisztémába az emberi eszmérek egy örökös gyűjteményt képzelnek, ebbe ki-ki a maga részét leteszi, s bizonyos abba[n], hogy ezen elveszhetetlen kincséből semmi hatalom nem rabol. Így a szabadság s az igazság barátja a jövő századoknak hagyja az ő legbecsesb részét, s azt oly szent helyre teszi, ahová az azt félremagyarázó tudatlanság s az azt üldöző elnyomás, az alacson s vad indulatok nem férhetnek. Az, aki a gondolkodás által csak egy princípiumot is feltalál, kinck keze csak egy igazságot vont is, éltét az a Nép vagy a Tirann kényére bízhatja; ő nem élt hiába, s ha az idő még „csekély éltét jelelő” nevét is eltörlötte, rajta marad az ő gondolatja az el nem romolható egészenk alkotmányán.

Ami az emberi nemzetről igaz, az annak „tán nem a legcsekélyebb” részéről is az, kedves barátom, de mely parányi viszonyban áll ezen igazsággal a Hitel című könyv? Mely semmiségig tűnik ő azon könyvek mellett, melyek századokon keresztül a világ törvényadói maradtak? Valóban – ha ezen könyv akármely nemzet literatúrájába[n] mint tudományos vagy csak meggondolt munka is helyt lel –, azon nemzet literatúrája szánakozást indít. Célja a munkának szép, több mint

²⁷ Gróf Széchenyi István: Hitel. Trattner–Károlyi, Pest, 1830.

szép, nemcs. Az író magával egy helyezésbe lévőkhöz szól, őket – hibájukat fátyol nélkül mutatván – jobbra serkenti. A hazának javát, dicsőségét szívből óhajtja, cselekedettel is elősegéli; a hazafiak becsülését a szó legszorosabb értelmébe[n] megérdemli – noha az enyim itt keveset nyom, tőle azt meg nem tagadhatom – több hozzá hasonlót kívánok hazánknak.

De ha a Hitelt a literatura, az ész és a férfiúi rény [erény] parancsai tekintébe veszem, azt a szív érzelmei nem védelmezhetik.

Hogy a könyv foglalatja címének meg nem felel, azt ki-ki tudja. Hogy a munkának systémája nincs, említeni szükségtelen; mely chaosz egy, a hitelről való értekezésbe, a szűk csizmától fogva a szakácsokon, a szépmesterségeken, a tudományokon az uralkodás módjáig könnyű elmével keresztülfutni, a legalacsonyabb dolgokat a legszentebbekkel öszvetenni és a szakaszokat oly eszmérekkel, tapasztalásokkal, sőt maximákkal és példabeszédekkel bétölteni, amelyek a céltól csak távoztatnak. Az egész egy oly furcsa camelcon, hogy akármely exotikus cím is reá illett volna. Úgy vélem, Egy pár szó hazámfiához; Különbféle értekezések, tanácsadások & illendőbb címek volnának.

Némely imitt-amott elszórt princípiumok több figyelmet érdemlettek volna. A más nemzetekről ejtett ítéletek többnyire egyoldalúak. Raphael munkái lehető megítélése el van véve. Goethéről tett szoros ítélete német bűzű. A nevelésbe béhozandó gymnastika, teatrom, ifjúkori esés & a komor gondolkodó helybehagyását nem fogja várni. Az ész definitiója merész enyelgés. A cosmopolita szó értelme el van csavarva: ha Wiélandot, Voltairc-t, Rousseau-t s Herdert nem kérdeznénk is, eléggé szól a világhistória, az, amit az író sárba húz, az önszeretet s haszonlesés csúf bélyegével süt; az emberi lény legfelsőbb polca, ebbe[n] van az, ami oly kevés teremtvényt emel miriádokon s századokon felül, ebbe[n] az, ami az embert az Istenséghez közelíti; – aki ezt nem érzi, korántsem érti még, mit tesz Ember. Fenelon azt mondja: „famíliámat (nemzetségemet) többre becsülöm magamnál, hazámat famíliámnál, de többre hazámnál az emberi nemzetet. S én is, barátom, Chateaubriand eleibe tészem Constantát²⁸, ez eleibe La Fayette-t, Washington-t, Bolivart, ezek eleibe Canningot. De szóljunk az egészről.

Mely nevet adjak én azon törekedésnek vagy akaratnak, mely által az író hazánk töredékenységeit s fiai hátramaradását a hitel híjából próbálja következtetni? Mely erőltetés a mesterségek, a tudományok, a nevelés, a nemzetiség híját a hiteléből magyarázni? Lehetetlen, hogy ismértlen lenne az író előtt, amit sok európai józan ész s nem mától fogva jól tud. (Berzeviczyt, Gullmannt, Kemert, Maltebrunt²⁹ & – haszonnal olvashatni.) Mely okok vezethették az író t ezen útra? Az egyenesség nem. Ha az, aki a körülállásokhoz szabja magát, s ahogy lehet, úgy akar használni, az az igaz bölcs, de ha azt mellékes utakon s tekintetekből teszi, tekervénycs bölcs, s becsületet ne várjon. Ha időnkbelick az igazságot hallgatni nem akarják, majd akarja a jövőendő: ha censuránk a világosságot kerüli, azért mi setétséget szeressünk?

²⁸ Benjamin Constant (1767–1830) francia társadalomfilozófus, író.

²⁹ Berzeviczy Gergely (1763–1822) közgazdasági író; Konrad Maltebrun (1775–1826) dán földrajztudós.

Nem a hitel híja, barátom, de az Isten teremtvényét gúnyoló feodalitás, constitutióink gótikus, nevetséges ruinája [romja], jó törvények híja s főképp hazánk coloniális vagy provinciális igazgatása módja, annak betegségei. S ha az orvoslást nem az elsőnél kezdjük – a piramist mindég a hegyre tesszük –, de úgy természetesen fognak következni a neveltség, a munkásság s azután a hitel. De mely lélek szállta meg az írókat, amidőn nem pirul ott dicsérni, hódolni, ahol a szabad lélek tortúrán van, s az emberiség géniusa könnyeket hullat? Mely okból hízelkedik ott, hol a magyar szív század óta vérzik? Vesse szemét a múlt 32 esztendőre – kezét a szívére: mi történt hazánk javára? Vagy inkább mi nem történt annak elnyomására?

Servus

[Keltezés nélkül]

A középkori Skandinávia enciklopédiája

Medieval Scandinavia: an Encyclopedia

Ed.: Phillip Pulsiano

Coed.: Kristen Wolf

Garland, New York – London, 1993.

A középkori Skandinávia enciklopédiája első kötete annak a Garland Kiadó által megjelentetett új sorozatnak, amely a középkori Európa régióinak történetére vonatkozó kutatási eredményeket teszi közzé enciklopédikus formában. A szerkesztő ajánlása szerint az enciklopédia azoknak a kutatóknak készült, akik nem ismerik a különböző skandináv nyelveket, de a középkori Skandinávia történetéhez kapcsolódó vagy azt érintő kutatási témáikban jó segédeszközre lenne szükségük.

Az enciklopédia Dánia, Norvégia, Svédország, Izland, Grönland és Finnország történetének enciklopédikus feldolgozását tartalmazza a népvándorlás idejétől kezdve a reformáció koráig. Az említett korszakról és régióról már készült korábban egy lexikon, a huszonegy kötetből álló *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder*. A szerzők nem törekedtek ennek a lexikonnak a részletességére, hanem inkább összefoglaló és komplex jellegű művet szándékoztak alkotni, amely kiegyensúlyozott, informatív és korszerű.

Az enciklopédia szerkesztője Phillip Pulsiano, társszerkesztője Kristen Wolf, a szerkesztőbizottság tagja Paul Acker és Donald K. Fry, és az ő szerkesztői munkájukat még egy öt tagú tanácsadó csoport is segítette. Elsősorban skandináv,

angol és amerikai egyetemek, kutatóintézetek és múzeumok munkatársai vettek részt a kötet megírásában, de német és ausztrál kutatók is szerepelnek a szerzők névsorát tartalmazó listán, összesen kétszáznegyvenhárman.

Az enciklopédia terjedelme 744 oldal, az index a 745–768. oldalig terjed. Az 537 szócikkhez kapcsolódóan, azok illusztrációjaként 2 táblázatot, 36 rajzot és rajzos ábrát, 138 fekete-fehér fényképet és 17 térképet, térképvázlatot tartalmaz a kötet.

A szócikkek minimálisan 150, maximálisan 5000 szót tartalmaznak. A címszót tényszerű, tömör és összefoglaló leírás követi a szócikk témájára vonatkozó szakirodalmi bibliográfiával. A szócikk végén található a szerző neve, majd a keresztutalás, vagyis azoknak a szócikkeknek a felsorolása, amelyek az adott témakörhöz kapcsolódnak. Nagyobb terjedelmű szócikkek és főképpen olyan témakörök esetében, amikor az enciklopédia regionális szemlélete elnagyoltságot és pontatlanságot okozott volna, az adott témakört országokra bontva dolgozták ki. Például a *Laws* szócikk, amelyben a skandináv országok törvényeiről esik szó, külön tárgyalja Dánia, Izland, Norvégia és Svédország törvénykezését. Az ilyen esetekben az egyes országokra bontott alszócikkek hasonló szerkezetűek, mint a többi szócikk.

Az enciklopédia tartalmi fölépítése kiegyensúlyozott és a modern kutatási irányzatoknak, illetve azok eredményeinek tág teret ad, mindazonáltal inkább a kultúrtörténeti irányultság a meghatá-

rozó és nem a politika-, társadalom- vagy gazdaságtörténet. A középkori skandináv irodalom, költészet, mitológia, valamint az írás és írásbeliség, a palográfia, a képzőművészetek, főként a festészet, a középkori skandináv iparosság és a skandináv régészeti emlékek szócikerei nagy terjedelemben és gazdag illusztrációval kerültek a kötetbe.

A középkori skandináv forrásokra vonatkozó nagyobb szócikkek (*Codex, Diplomatics, Land Registers, Laws, Palaeography, Saga*) közül néhányat kiválasztva, ezek bemutatásán keresztül kívánom az enciklopédia felépítését szemléltetni.

A *Diplomatics* címszóval kezdődő szócikkből megtudható, hogy Északon az oklevélkiadás gyakorlata a kereszténység és a latin nyelv elterjedésével vette kezdetét, és a latin volt az oklevélírás nyelve, de 1200 körül megfigyelhető az óskandináv nyelv használata Norvégiában és Izlandon. A norvég királyi oklevél egyik fajtája a *gridabréf*, amely békítő és a büntetések elhalasztására szolgáló oklevéltípus volt, valamint egy másik a *landsvistarbréf*, amely az 1570-es évekig norvég nyelven íródott, és a nyugat-európai megfelelője a menlevél, amely a királyság területén szabad átvonulást biztosított az utazónak.

Két további oklevéltípus a *charta* és a *notita*, amelyek a nyugat-európai oklevélkiadás gyakorlatából kerültek Skandináviába. A *charta*ban az oklevél kiállítója a leírt döntését kívánta megvalósítani, és ez az irat általában az alábbi esetekben volt használatos: birtokátruházás, végrendelet, ítélet, megállapodás. A *charta* a benne foglalt döntés bizonyítéka volt, ezzel szemben a *notita* egy már korábban létrejött döntést tartalmazott, ami nem az adott döntés életbeléptetésének vagy kinyilvánításának volt az eszköze, hanem inkább csak megerősítette a korábbi dön-

tést. A *charta* gyakoribb, a *notitia* ritkább irata volt a skandináv oklevélkiadásnak.

Az észak-skandináv területeken, főleg Norvégiában és Izlandon, egy speciális dokumentum fejlődött ki, amelynek volt egy a *notitia*val közös eleme. A dokumentum neve *vitnebre*v, azaz a szemtanúk levelei. Ennek létrejötté a sajátos jogi fejlődés következménye. A kereszténység és a latin írás megjelenése előtt, magas jogi fejlettséggel rendelkező közösségek alakultak ki, és a jogi szokásokat az írás segítségével nélkül hagyományozták. Az írást nélkülöző joggyakorlat a középkor végéig megfigyelhető, és a latin nyelvű írásbeliség meghonosodása után is folytatódott. A *vitnebre*v a magándokumentumok formája volt az északi területeken. A dokumentumban egy, de inkább több személy kijelentette, hogy jelen volt a jogi aktuson, törvényesen és ünnepélyesen kézfogásával jóváhagyta azt, és szemtanúságát a dokumentum lepecsételésével erősítette meg. Ez volt ennek a jogi dokumentumnak a kiállítási módja, de az egyház és a nemesség azt az oklevéltípust használta, ami *charta* néven ismert. A svédeknel 1350 előtt sok dokumentum szerkezete alapelemeiben az óskandináv *vitnebre*vvel mutat hasonlóságot. A formai szempontokon alapuló osztályozás szerint megállapítható, hogy a *litterae apertae* és a *litterae clausae* is használatban volt, és az előbbi nyugat-európai megfelelőjeként a nyílt, az utóbbi párjaként a zárt oklevél említhető.

Az északi országokban a 13. századig nem jöttek létre igazi királyi levéltárak, a legrégebbi dokumentumok átiratban vagy másolatban maradtak meg, de az oklevelek tartalmának *registra*ban való rögzítése elterjedt a középkorban. Sajnos az enciklopédia nem tartalmaz konkrét

adatokat arra vonatkozóan, hogy mekkora az okleveles anyag, és pontosan mennyi oklevéllel rendelkeznek az egyes gyűjtemények a skandináv országokban.

A *Diplomatics* szócikk vége előtt Hallvard Mageroy, a szócikk szerzője, felsorolta a skandináv forráskiadás legfontosabb sorozatait. Az első nyomtatott okmánytárat a *Diplomatarium Arna-Magnacaniumot* (Copenhagen, 1786) az izlandi Grímur Thorkelin állította össze. A 19. században kezdődött a nagy skandináv sorozatok kiadása, *Diplomatarium Suecanum* (1829–), *Diplomatarium Norvegicum* (1847), *Diplomatarium Islandicum* (1857). Ezek a sorozatok jelenleg is folytatódnak vagy kiegészítik őket. A 20. században további forráskiadványok kiadása is kezdetét vette: *Finlands medeltidsurkunder* (1910–1935), *Diplomatarium Danicum* (1938), *Diplomatarium Faeroense* (1907), *Diplomatarium Groelandicum* (1936), *Diplomatarium Orcadense et Hialtlandense* (1907–1942). A 20. században kezdődött az írott történeti források minden típusának fordításban való megjelentetése. Ezek a fordítások a források teljes szövegét közlik, ilyen forráskiadványok vannak a *Regesta Danicabon* (1938–) és a *Regesta Norvegicabon* (1898, és 1978-tól).

A szócikk végén a szerző rövid bibliográfiát adott a legfontosabb szakirodalomról, majd a keresztutalások következtek, „See also: Chancery; Palaeography; Seals” (lásd: kancellária, palaeográfia, pecsétek).

A keresztutalásokból kiválasztva a *Palaeographyt*, a skandináv írásbeliség és a skandináv forrásanyag más adatai tárnak fel.

A szócikkből megtudható, hogy az egyik legkorábbi skandináv díszített könyv a *Dalbyboken*, egy Szentírás, amely 1050 körül keletkezett. Az izlandi

könyvkultúra és kódexfestészet fénykora a 13–14. században volt, de a 15–16. században is készültek finoman kidolgozott illuminációk. Elsősorban az egyházi és a törvénykönyveket díszítették, és a latin íráskultúra elsődlegesen a német területek felől érkezett.

A karoling minuscula kora 1050–1250-ig tartott Skandináviában, és ekkor alakult ki a könyv és az oklevél írásának gyakorlata, a kor jellegzetes emlékei a dán *Dalbyboken* és a 12. századi *Necrologium Lundense*.

A korai gót írás korszaka 1250–1350-ig tartott, majd 1350–1525-ig a kései gót. A latin forrásanyag okleveleket, krónikákat, évkönyveket, nekrológiumokat és városi okleveleket tartalmaz. Ekkor születtek az első népi nyelvű írások Dániában. Valdemár király törvénykönyvének néhány szakasza dánul íródott, és a legrégebbi egészében dán nyelvű kézirat, a *Skanske lov* 1250 körül keletkezett. Az első ismert dán nyelvű oklevél az 1370-es évekből származott, de a kései középkorban az oklevelek nyelve leginkább a latin és az alnémet volt. A svéd írásbeliség a dánhoz hasonlóan fejlődött, a legrégebbi eredeti svéd oklevél 1165-ben keletkezett. Az első egészében fennmaradt könyv a *Vastgötalagen*, amelynek teljes szövege 1285 körül íródott gót betűvel, de van egy töredékesen fennmaradt szövege is az 1225–1250 közötti évekből. Maga a mű Vastergötland törvényeit tartalmazza.

Izlandon a legrégebbi szövegek a 12. század első feléből valók, izlandi nyelven íródtak karoling minusculával. Az 1130-as évekből származik az első grammatikai értekezés, és az 1120-as évekből Ari Thorgilson műve az *Isendingabok*, amely Izland rövid történetét foglalta össze a betelepüléstől 1118-ig, mindkét mű csak későbbi átiratban maradt fenn. Egy húsvét-

táblázat is átélte az évszázadok viharait az 1121 és 1139 közötti évekből. A karoling írás időszaka 1150–1225-ig tartott Izlandon, és huszonöt izlandi nyelvű kézirat maradt fenn ebből a korból. A karoling-inszuláris írás az 1225–1300-ig terjedő időszakra tehető, és ebben a periódusban már sok izlandi nyelvű kézirat keletkezett, például az *Egils saga* legrégebbi ismert töredéke és a második nyelvteni értekezés. A gót írás korszaka 1300 és 1550 közötti évekre tehető Izlandon, és ekkoriban sok kéziratos könyv készült, mint például a *Codex Regius*, valamint számos oklevél, amelyek között a legrégebbi 1315-ben keletkezett. Az oklevelek zöme a szigetlakók nyelvén íródott, de a 15. században keletkezett néhány dokumentum, amelynek nyelve keveredett a dánnal és a norvéggal.

Norvégiában a latin alárendelt szerepet játszott a hazai nyelvvél szemben, és az 1200 körüli évektől kezdődően többnyire csak az egyházi dokumentumok írásakor volt használatban. A legrégebbi megmaradt könyv a 12. század közepén keletkezett inszuláris írással, és a legkorábbi eredeti oklevél 1210 körül íródott. A norvég hosszú ideig volt a dokumentumok nyelve, de a svéd és a dán oklevelezési gyakorlat hatása is megfigyelhető Norvégiában az északi királyságok uniójának korában.

A skandináv források egy további, kevésbé ismert csoportja, a földregiszterek és birtokösszeírások a *Land Registers* címszó alatt szerepelnek. Ezek a dokumentumok az uralkodói, egyházi és néhány esetben a nemesi földbirtokok összeírását, valamint a földbirtokokból származó jövedelmek számadásait tartalmazzák. Ilyen forrás fennmaradt Dániában, Svédországban és Norvégiában, de Izlandon és Finnországban nem. Néhány esetben az eredeti dokumentum is meg-

van, de többnyire csak későbbi átiratok őrzik a felméréseket. A középkorban nagy földbirtokkal rendelkezett az egyház, és több regiszter az egyházi birtokoknak járó szolgáltatásokat és adókat is tartalmazza. A leghíresebb norvég egyházi regiszterek egyike, a *Bergens kalskinn* 1350 körül íródott, és a bergeni egyházmegye jövedelmeit foglalja össze. Az *Aslak Bolts jordebok* az 1430-as években keletkezett és Trondheim érsekségére vonatkozott. A *Biskop Eysteins jordebok* vagy más néven a *Vörös könyv* az 1400 körüli időkből származik, és az osloi egyházmegye jövedelmeit tartalmazza. Hasonló regiszterek Dániában a *Roskildebispens jordebog* az 1370-es évekből, az *Arhusbogen* 1313-ból, a *Ribe Oldemor* a 13. és a 14. századból, a *Slesvigbispens jordebog* a 14. és a 15. századból. Ezek a regiszterek tartalmazzák a zcalandi Roskilde, Arhus, Ribe és a jütlandi Schleswig egyházmegye jövedelmének leírását. A 14. század elején keletkezett *Palteboken* regiszter tartalmazza a Skandináviában lévő lundi érsekség földbirtokairól szóló összeírás döntő részét. A svéd egyházi regiszterek közül a legjelentősebb a *Register ecclesie Lincopensis* a 14. és 15. századból, valamint a *Registrum prediorum* 1376-ból, amely az uppsalai egyházmegye birtokainak adatait rögzíti.

A szerzetesrendek birtokainak összeírásait is említi a szócikk. A Bergen melletti Munkevil kolostorának nagy számban maradtak fenn regiszterci a 15. századból. A dániai Észak-Zcelandból az *Esrum klostors jordebog* (1497), Svédországban Varfrumberga kolostorának regisztere a 13. század közepéről, a Sko kolostor regisztere a 14. és 15. századból és Vadstena regisztere a 15. századból maradt az utókorra.

A legjelentősebb nem egyházi birtokról készült összeírás a középkori Skandi-

náviában a *Kong Valdemars jordebog*, Valdemar király birtokfelmérése, amit egy 1300 körüli átirat tartalmaz. Ebben a műben számos lista található, közülük a legjelentősebb 1231-re keltezhető, és a koronabirtokok jövedelméről ad számot.

A nemesi vagyonokról is készültek regiszterek, többnyire a kései középkorban. Ilyen dokumentum Norvégiában a *Hartvig Krummediges jordebok* (1456), Svédországban Arvid Trolle és Karl Knutsson regiszterei a 15. század végéről, továbbá a *Sten Stures jordebok* 1515-ből. A szócikk végén feltüntetett szakirodalomban szerepelnek azok a forráskiadványok, amelyek az említett dokumentumokból néhányat tartalmaznak. Ilyen például a *Codex Diplomaticus Monasterii Sancti Michaelis*, valamint a *Scriptores Rerum Danicarum Medii Aevi*.

Az enciklopédia indexe alapos segítséget nyújt a legkülönbözőbb témakörök felderítésére, ha azokról nem készült önálló szócikk. Például *Codex* kezdetű szócikk nincs, de a mutatóban számos kódex neve megtalálható, és a szövegben könnyen visszakereshető, mert az indexben lévő hivatkozások a szócikkben dőlt betűvel vannak szedve. Az indexben a *codex* szó alatt a következő nevek olvashatók: *Codex Bildstenianus*, *Codex Bureanus*, *Codex Frisianus*, *Codex Oxenstierna*, *Codex Passionarius*, *Codex Rantzovia-*

nus, *Codex Regius* stb. A svéd kódexek jelentős részét tartalmazó facsimile kiadvány a *Corpus Codicum Suecicorum Medii Aevi*, amelynek kiadása jelenleg is folyik.

Bizonyos témakörök és címszavak keresésekor az olvasó két segítséget is kap, mivel összefoglaló szócikk is található az adott tárgykörrel, és az index is számos utalást tartalmaz. A krónikákról olvasható az enciklopédiában egy szócikk a *Chronicles* címszó alatt, és a mutatóban a *Chronica* szónál az egyes krónikák felsorolása szintén megtalálható, így például a *Chronica regum Manniae et insularum*, a *Chronicon Laudunensis*, a *Chronicon Lethrense*, a *Chronicon Roskildense*, és érdekességként megemlíthető, hogy a *Chronica Hungarorum* is szerepel a felsorolásban.

Az enciklopédia a többi témakörben is hasonló részletességű, és az egyes témakörök rendkívül szerteágazó és sokoldalú történeti anyagot fognak át. Az ismertetés csak egyetlen tárgykör, az írott források egy részének áttekintésére korlátozódott, de elmondható, hogy a többi témakörre vonatkozó szócikk is hasonlóan alaposak és megbízhatóak. A középkori Skandinávia enciklopédiája korszerű összefoglaló jellegű munka, amely a kutatóknak valóban hasznos segítséget nyújt.

Szántó Richárd

Egy udvar története

Philip Mansel:
The Court of France, 1789-1830.
 Cambridge University Press,
 Cambridge, 1991.

Az újkori francia királyi udvar története már számos kultúrtörténész számára biztosított igen eredményes kutatási témát. Szinte közhelyszámba megy az a kijelentés, hogy a versailles-i udvar az egész európai kontinensre kiterjedő modern viselkedési kultúra legjelentősebb forrása volt. Norbert Elias szavaival élve az udvari társadalom különleges helyzeténél fogva az egész társadalom számára meghatározó modellt alkotott. (*Norbert Elias: La dynamique de l'Occident. Paris, 1990. 219.*) Ennek köszönhetően alakult ki az „udvarias” viselkedés írott és íratlan szabályai, amelyek a modern társadalmi érintkezés elengedhetetlen feltételévé váltak. De nemcsak a nyugati civilizáció szociogenezisének megértéséhez nyújt segítséget a francia udvar vizsgálata, hanem politikátörténeti szempontból is tanulságos lehet. A kiterjedt memoáriróladalom és a gazdag levéltári forrásanyag a téma kutatói számára valóságos aranybányát jelentenek.

Ez a meghökkentően gazdag írásos emléktanyag kel életre Philip Mansel többéves könyvtári és levéltári kutatásainak eredményeképpen e könyv lapjain. A szerző már korábban publikált művei is elsősorban erre a témára irányultak: Louis XVIII (1981); Pillars of Monarchy: Royal Guards in History (1984); The Eagle in Splen-

dour: Napoleon I and his Court (1987). A választott periódus szintén igen figyelemreméltó: az *ancien régime* bukásától a forradalom időszakán és a napóleoni koron át a Restauráció bukásáig terjed. E korszak egyike a francia történelem legmeghatározóbb időszakainak, amelynek értékelése a mai napig igen szenvedélyes viták forrása. Törésvonalat okozott-e a francia társadalmi fejlődésben avagy éppen hogy egyfajta kontinuitást? Rendszerváltást vagy elváltást? Ezek a kérdések már több mint száz éve foglalkoztatnak neves kutatókat, mint például Alexis Tocqueville vagy Francois Furet. A vaslogikával rendszerezett könyvben számos ezekhez hasonló kérdésre kapunk konkrét adatokkal alátámasztott választ.

Mansel kimutatja azt, hogy a királyi udvar kiadásai XVI. Lajos uralkodása alatt jelentősen csökkentek: az 1786-os 37 650 000 £-ról 1788-ban 31 650 000 £-ra. Mindemellett persze még mindig Európa legfényűzőbb udvara maradt a francia, de számos téren egyszerűbbé vált. Legfőbb feladata az ún. udvari arisztokrácia kialakítása, vagyis a nemesség felső részének „domesztikálásával” a királyi hatalom megszilárdítása volt. Az udvar gyengülésével a forradalom eszméi igen komoly visszhangra találtak az udvari nemesség egy részének körében. Ez a tény bizonyítani látszik azt a tézist, hogy a francia forradalom lényegében az *ancien régime* terméke volt.

A forradalom alatt az udvar átköltözött Versailles-ból a párizsi Tuileries-be. Noha itt is megőrizte eddigi

funkcióját és merev szabályait, az udvari élet eléggé beszűkült. Ennek egyik oka az udvari clit folyamatos emigrációja volt, másrészt pedig az udvarba járás és a királyi családdal való kapcsolattartás gyakran a forradalmárok gyanakvását is felkeltette. De a forradalom első éveiben még úgy tűnt, hogy a királyi udvar teljesen összegegyeztethető a minden nemzetek fölötti francia büszkeséggel megáldott forradalmárok célkitűzéseivel. Az udvar ugyanis éppen a nemzet nagyságának egyik legkifejezőbb szimbóluma volt. XVI. Lajos udvari politikáját azonban egyre több hiba jellemezte. A király nem bízott az udvari clit hítségében és nehéz helyzetekben gyakran inkább a kormányzati szervekhez fordult, mintsem az udvari méltóságokhoz. Ezzel igen fontos politikai fegyvert veszített el, ami döntően hozzájárult elszigetelődéséhez, majd pedig politikai pályafutásának tragikus végéhez.

A monarchia bukásával (1792) a királyi udvar tetemes anyagi veszteséget szenvedett. A királyi rezidenciák gyakran váltak a csőcselék pusztításának és atrocitásainak célpontjaivá. De a királyi család bebörtönzésével még nem szűnt meg teljesen az udvari élet. A Temple börtönében élő XVI. Lajost továbbra is korábbi inasai szolgálták ki, és az uralkodó családja igyekezett betartani a megszokott napirendet. A Mansel által végzett többéves francia levéltári kutatások igen sok meglepetést nyújthatnak az olvasónak. Érdekes jelenség volt például az udvari személyzet beolvadása a párizsi lakosságba. A szerző végigköveti több, az udvari személyzethez tartozó személy pályafutását. Meglepően sokan támogatták közülük a forradalmat, mások

pedig a túlélésre rendezkedtek be, bízva a jobb idők eljövételében.

A királyi udvar továbbélésének másik színtere az emigrációban keresendő. A koblenzi, a mittauai és a hartwelli emigráns udvarokban a Bourbon trónörökösök leghűségesebb híveiből tudatosan építették ki a későbbi restaurációs udvarok prototípusát. Az emigráció állandó pénzhánya miatt az udvar jelentősen leszűkült, és az udvaroncok jó része tényleges szolgává alakult át. A szolgálat azonban – hasonlóan az osztrák és orosz udvarokéhoz – a társadalmi felemelkedés és érvényesülés meghatározó legitimációs elvévé vált. Korábban ugyanis a francia udvarban a születés legitimációs elvét tartották meghatározónak. Az angliai emigráció éve alatt újraéledt az udvari társasági élet azon jellegzetes franciás jellege is, amely korábban egész Európában csodálatot keltett. Ismét kialakultak a királyi család tagjai számára fenntartott külön udvartartások, persze az udvari klikkekkel és intrikákkal együtt.

Az udvar iránti nosztalgia természetesen nemcsak az emigrációt érintette, hanem Franciaországban is érezhető volt. Már a Direktórium idején megfigyelhető a hajdani udvar árnyéka az új politikai elit Bourbonokat utánzó viselkedésében. Rezidenciájuk, fogadásai és szórakozásai egyre jobban felidéztek a régi udvar dicsőségét, amely iránt a köznép körében is egyre nagyobb szimpátia nyilvánult meg. Bonaparte Napóleon egyeduralkodó szenvedélye így igen kedvező terepet talált, amit a jó politikai érzékkel rendelkező és igen ambiciózus korzikai ki is használt.

Napóleon nemcsak szerette a fényűző udvart, hanem fölismerete, hogy

azzal hatékony politikai fegyverként is lehet élni. Az első időszakban előszeretettel használta a Bourbonoktól „örökölt” udvari berendezést, majd a sikeres első konzul hozzájárult a saját ízlésének megfelelő udvar kiépítéséhez. Nagyszabású megrendeléscível sikerült feléleszteni azokat a forradalom által kihalásra ítélt műhelyeket, amelyek a francia luxusipart valaha a világ élvonalába emelték. Mivel tisztában volt az emigráció politikai aspirációival, 1804-ben saját maga foglalta el az ország trónját, császárrá koronáztatva magát. Az udvari arisztokrácia sorában megtalálhatjuk a régi elit számos tagját is. Ségur gróf például, a legismertebb udvari nemes és fő ceremóniamester (*grand maître des cérémonies*), XVI. Lajos híres hadügyminiszterének fia volt. Napoléon tökéletes kormányzati apparátussá fejlesztette udvarát. Az államtitkári rendszer, amelynek élén Maret bassanoi herceg – Batsányi János kufsteini rabtársa – állott, a császári udvar fontos részét képezte. Az udvartartás a napóleoni központosítás és kormányzati ellenőrzés legfontosabb színtere volt.

Napoléon udvarát az újonnan elfoglalt országok elitjeinek bevonásával igyekezett nemzetközivé tenni. Az Itália királya címével járó külön udvartartást egyébként is fenntartotta olaszországi látogatásai alkalmára. A császár uralkodása idején a katonai szellem igen nagy hatást gyakorolt az udvari életre. Akárcsak Napoléon, az udvaroncok jó része is katonai egyenruhát viselt az udvari rendezvényeken. Ugyanakkor az udvari személyzet részben leegyszerűsödött. Eltűntek az *ancien régime* korára jellemző inasok és szolgák hadai, és a szolgálat szervezése terén is történtek racionalizáló lépések. A leg-

nagyobb különbség az volt a két udvartípus között – állítja a szerző –, hogy a Bourbonok udvara elsősorban a nemesség számára volt fenntartva, a napóleoni udvar ezzel szemben nyitva állt a nem nemesek előtt is. Hozzá kell azonban azt is tenni, hogy a császár uralkodása alatt a nemesség aránya az udvarban folyamatosan nőtt, s megfigyelhetjük XVI. Lajos udvara számos tagjának, illetve azok leszármazottainak visszaszivárgását is. A legszembetűnőbb személyi összefüggésekre a két udvar között az ún. technikai személyzet összetételének vizsgálata során derült fény. Mansel kiváló szakmai érzékkel szövegezte meg az Archives Nationales forrásait és igen szemléletes példákön keresztül vonultatja fel a két udvar gyakorlatilag azonos társadalmi, sőt azonos családi eredetű szolgálóit.

A szerző hangsúlyozza, hogy a császári udvar legfontosabb funkciója a hatalom megszilárdítása volt. Hasonlóan más katonauralkodókhoz, az udvarban akarta egyesíteni dinasztiájának hatalmát. A Bourbonokkal ellentétben nem volt hajlandó elismerni semmiféle más politikai intézmény, mint például a parlamentek vagy a Nemzetgyűlés hatalmát. Erős akarata gyakran a katonákra jellemző durvasággal párosult, amit sokan nehezen tudtak elviselni. Ezért az udvarban igen rossz volt az általános közérzet, és sok udvari méltóság került a császár társaságát, vagy ha tehetette, az egész udvart. Csak kevesen érezték otthonosan magukat ebben a feszült atmoszférájú közegben. Közük tartozott Narbonne grófja, aki 1809-ben a „Győr katonai kormányzója” (*Gouverneur de Raab*) címet is viselte. Napoléon viselkedése nagyban hozzájárult ahhoz,

hogyan 1814-es politikai bukásakor közvetlen környezetének jelentős része állt XVIII. Lajos szolgálatába.

Az első restaurációs udvar igyekezett feltámasztani a hajdani versailles-i udvar hangulatát. A Tuileries palota ismét megtelt az udvaroncok tömegével, s folyosóit betöltötte a lakomák illata. Napoléon egyszemélyű udvara átadta a helyét a Bourbonok családi udvarának. Az udvari méltóságok jelentős befolyással rendelkeztek, a Bourbonok nagy hangsúlyt fektettek pártfogoltjaik érdekeinek védelmére. Bár a szállóige szerint semmit nem tanultak és semmit nem felejtettek, az udvartartásuk kialakítására nem igazán érvényes. A napóleoni udvar személyzetének igen jelentős részét ugyanis gyakorlatilag változatlanul átvették szolgálatukba. XVIII. Lajos szerint Napoléon „jó házmesterként” megőrizte számára az egykori királyi palotákat. Az uralkodó egyébként kifejezetten kedvelte az „empire” stílust és egészen 1822-ig Napoléon trónját használta. A ceremóniák egy része is napóleoni maradt. A király tervei között szerepelt, hogy évente hat hónapot Versailles-ban töltsön. Ezzel valószínűleg az *ancien régime*-hez való visszatérést szeretné volna hangsúlyozni. Mansel megállapítása szerint XVIII. Lajos udvara XVI. Lajos, az emigráció és Napoléon udvarának sajátos elegyét alkotta. Napoléon a híres száz nap alatt is nagy érdeklődést mutatott a királyi udvar élete iránt. Egyébként is számos közös vonás állapítható meg Napoléon és a restauráció politikai rendszere között: mindkettő elitista és arisztokratikus volt, és mindkettő igen nagy jelentőséget tanúsított az udvar és az arisztokrácia politikai presztízszenvelő szerepének.

A restauráció második korszaka idején – részben a bonapartizmus fenyegető veszélyével szemben, részben pedig az udvarszervezet korszerűsítése érdekében – számos reformot vezettek be. Elsősorban az ultraroyalista udvari párt megtörése és számos liberális intézkedés, mint például az 1817-es választójogi törvény sorolható ide. A minél szélesebb politikai platform kialakítása érdekében az uralkodó igyekezett megnyerni a volt napóleoni elitet és a nagypolgárság egy részét is. Az udvari reformok elsősorban racionalizáló jellegűek voltak. Számos haszontalan és nevetséges tisztséget – mint például a „széktologatókét” (*pousse-fauteuil*) – megszüntettek, míg másokat összevontak. A szolgák száma is radikálisan csökkent. A napóleoni udvar mintájára bevezették az udvari egyenruhát, melynek színe a beosztástól függően más-más volt. Az udvari fogadások kiterjesztésével demokratikusabbá vált a francia politikai élet fontos szférája. A Balzac regényeiből jól ismert udvari arisztokrácia ekkor egészült ki a pénzarisztokrácia tagjaival. A kizárólag nemesekből álló hajdani udvar helyett a gazdasági és politikai viszonyokat igen realisan értékelő, tekintélyuralmi alapon álló érdekszövetség alakult ki. Az udvaroncok érdekei közelebb álltak a párizsi bankarisztokráciához, mint az ultraroyalista kormányhoz. Így végérvényesen elkülönült a politikai élet két fontos tényezője. Az udvar kiszélesítésével Párizs valóságos udvari várossá változott és hatása kisugárzott az egész világra. Számos európai uralkodó vette át a francia udvari modellt. A bajor király apródjait a Versailles-i apródiskolába járatta, a nápolyi és szárd királyok, az orosz cár is a francia cse-

mónia szerint szervezték fogadásait. Sőt a washingtoni Fehér Házba is a francia udvari asztalosműhelyek szállították a bútorok egy részét. Valószínűleg az sem véletlen, hogy I. Pedro brazil császár is elsősorban X. Károly udvari etikettjét tanulmányozta 1828-ban. A francia királyi udvar ismét a legtündöklőbb és legbefolyásosabb európai udvarrá vált.

A könyv egyik külön kiemelendő érdeme az udvari költségvetéseknek alapos táblázatokkal illusztrált összehasonlító elemzése. Ebből kiderül, hogy a legnehezebb anyagi helyzetben XVI. Lajos udvara volt. De még a szerencsétlen sorsú uralkodónak is milliók álltak a rendelkezésére, ha a szükség azt kívánta. Példa erre a varencses-i szökés idején mozgósított jelentős anyagi erőforrás. Napóleon ennél sokkal szilárdabb pénzügyi helyzettel számolhatott. Ennek egyik oka az volt, hogy a császár családtagjai más országokban uralkodtak, így nem a francia állami költségvetést terheltek. A restauráció udvarát a bőkezű, de nem pazarló gazdálkodás jellemezte. A luxuskidadások jóval kisebb arányt képviseltek, mint XVI. Lajos udvarában, de igen nagyszámúnak tekinthető a király költségén élősködő udvaroncok hada.

A szerző összegzőképpen megállapítja, hogy amíg XVI. Lajos el-

mulasztotta az udvart politikai fegyverként felhasználni, addig Napóleon annak túldimenzionálásával a másik végletbe esett. XVIII. Lajos és X. Károly udvarai a megelőző udvari rendszerek szerencsés keverékének minősíthetők. A Lajos Fülöp névvel fémjelzett ún. Júliusi Monarchia egyik legvégzetesebb hibája éppen az volt Mansel véleménye szerint, hogy elhanyagolta az udvar szerepét, amellyel pedig politikai tekintélyét megalapozhatta volna.

Philip Mansel könyve jelentős előrelépés a francia királyi udvar kutatása területén. Noha számos munka megjelent már erről a témáról, ehhez hasonlóan alapos vállalkozásra ezidáig nem került sor. A vizsgált időszak kiválasztása különösen tanulságos, hiszen a sokat emlegetett Alexis de Tocqueville névéhez fűződő kontinuitásmélet egyik látványos bizonyítékát szolgáltatja a francia társadalom legfelső rétegének példáján keresztül. Öröndetes, hogy Mansel továbbra is bchatóan kíván foglalkozni a témával, hiszen 1995 óta a Londonban működő *Society for Court Studies* vezetőjeként működik.

Tóth Ferenc

AETAS

Aetas repertórium

1985-1995

Összeállította:
Kovács Katalin

Alapítók (1985)

Bárdi Nándor
Bellavics István
Kosztá László

Főszerkesztők

Kosztá László 1985–1986
Grcksa Attila 1987
Bellavics István 1987–1990
Kosztá László 1990
Dcák Ágnes 1991-től

Szerkesztőségi tagok

Aradi Zsuzsa 1993–1995
Bárdi Nándor 1985–1987
Bellavics István 1985–1992
Dávid Tamás 1991-től
Dcák Ágnes 1990-től
Grcksa Attila 1986–1987
Hovorka Beáta 1991–1992
Kosztá László 1985-től
Lcic József 1991-től
Náfrádi Zoltán 1990–1991
Nyerget Zsolt 1993–1995
Papp Zoltán 1991–1992
Pelyach István 1991-től
Pikó András 1987–1988
Pribelszki János 1987–1988
Tomka Béla 1993-től
Tóth Péter 1988–1990
Tóth Szergej 1993-tól
Vajda Zoltán 1988-tól

Tartalomjegyzékek

1985. 1.

1. A „régji” Actas / Petrovics István. – p. 5–7.

Tanulmányok

2. A középkori búcsúk kérdéséhez / Sümeji József. – p. 8–34.
Felhasznált irod.: p. 34.
3. Nemzeti őrhelyen: (A magyar vasutasság helye a századforduló társadalmában) / Szabó P. Csaba. – p. 35–53.
Felhasznált irod.: p. 52–53.

Módszertan

4. Történelem spanyolcsizmában / Bárdi Nándor, Bellavics István. – p. 54–71.
Ism.: A független és egységes nemzeti államok kialakulása Közép- és Délkelet-Európában: (1821–1923) / Összeáll. Viorica Moisuc, Ion Calafeteanu. – Bukarest: Kriterion, 1984.

Kitekintés

5. Vita a „tízkettes” Magyarország története készülő 2. kötetéről / Koszta László. – p. 72–79.

Ismertetések

6. [Vakbuzgók és lázadók] / Roboz István. – p. 80–83.
Ism.: Zcalots and Rebels: A History of the Communist Party of Czechoslovakia: (History of Ruling Communist Parties) = (Vakbuzgók és lázadók: Csehszlovákia uralkodó kommunista pártjának története) / Zdenjek Suda. – Stanford; California: Stanford University, 1980. – 412 p.
7. [Távoli tükör] / Sebők Ferenc. – p. 84–88.
Ism.: A Distant Mirror: The Calamitous 14th Century = Távoli tükör: A szerencsétlen 14. század / Barbara Tuchman. – London: Macmillan, 1979. – 677 p.

1986. 1–2.

Tanulmányok

8. A[urélius] Augustinus A szabad akaratról c[ímű] művéről / Szabó Ágnes. – p. 3–23.
A tartalomjegyzékben a cím: Aurelius Augustinus rendszere
9. A szabad akarat fogalma Aurelius Augustinusnál / Károlyi Artilla. – p. 24–43.
Felhasznált irod.: p. 43.
10. A szabad akaratról: (részletek) / Aurelius Augustinus; (ford. Szabó Ágnes). – p. 44–64.
A fordítás a következő kiadás alapján készült: Corpus Scriptum Ecclesiasticorum Latinorum – editum Consilii et impensis Academiae Scientiarum Austriacae – vol. LXXIV.
Sancti Aureli Augustini opera, sect. VII. pars III. – De Libero arbitrio libritres. – Guilclmus M. Green, Vindobonae, 1956.
11. A szabadság és egyenlőség fogalmának értelmezése Eötvös József A XIX. század uralkodó cizmáinak befolyása az álladalomra című művében / Deák Ágnes. – p. 65–90.

Forrásközlés

12. Ifj. Andrássy Gyula feljegyzése az 1918–1919. évi balratolódás okairól Magyarországon / (közli Szabó P. Csaba). – p. 91–110.
Jegyzetek: p. 104–110.

Beszélgetések

13. Beszélgetés Jacques Le Goff francia történésszel: Az anyagi és szimbolikus / az interjútt Massimo Boffa készítette; ford. Tamás Ágnes, Tarr Krisztina. – p. 111–127.
Az interjú megjelent a *Rinastica* 1981. október 30. számában.
14. Beszélgetés a lengyel történészképzésről / készítette Ewa Malinowska, Orbán Imre. – p. 128–134.
A riport 1985 nyarán készült Robert Pietekkel, az *University Warszawski* IV. éves történelem szakos hallgatójával.

Ismertetések

15. A Prométheusz könyvekről / Károlyi Attila. – p. 135–145.
Ism.: [1.] Asztrológia: A pogány vallások tévelygéséről / Firmicus Maternus. – Bp.: Helikon, 1984. – 169 p.
[2.] Nami király megrérésc. – Bp.: Helikon, 1984. – 53 p.
[3.] Istenismeret és más írások / Matthias Vehe-Glirius. – Bp.: Helikon, 1984. – 269 p.
[4.] Popol Vuh, a maja-kicsé indiánok szent könyve. – Bp.: Helikon, 1984. – 205 p.
[5.] Apion ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról. – Bp.: Helikon, 1984. – 135 p.
[6.] Az isteni gondviselésről / L. Caccilius Firmianus Lactantius. – Bp.: Helikon, 1985. – 209 p.
[7.] Szókratész diamónja / Plutharkhosz. – Bp.: Helikon, 1985. – 173 p.
[8.] A törzsek származásáról avagy a Kincsesbarlang. – Bp.: Helikon, 1985. – 137 p.
[9.] Az istenek természete / Marcus Tullius Cicero. – Bp.: Helikon, 1985. – 249 p.
[10.] Baal és Anat, ugariti cposzok. – Bp.: Helikon, 1986. – 168 p.
16. A bürokrácia mint termelési mód / Löffler Tibor. – p. 146–154.
Ism.: Sztruktúrák és közösségek / Pászka Imre. – Bukarest: Kriterion, 1984.
17. „...Sokat is fáradtam, ...de gyümölcs nélkül...” / Kokas Károly. – p. 155–162.
Ism.: Esterházy Miklós / Péter Katalin. – Bp.: Gondolat, 1985. – (Magyar História: Életrajzok)
18. Századköznapi / Galamb György. – p. 163–171.
Ism.: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század / Fernand Braudel. – Bp.: Gondolat, 1985.
19. Akinck meg kellett halnia... / Bellavics István. – p. 172–177.
Ism.: Tisza István / Pölöskei Ferenc. – Bp.: [Gondolat], 1985. – (Magyar História: Életrajzok)
20. [„Egy regény regénye...”] / Tóth Ágnes. – p. 178–185.
Ism.: Egy regény regénye: Moszkvai naplójegyzetek 1935–37 / Sinkó Ervin. – Újvidék: Fórum, 1985.

1986. 3.

Tanulmányok

21. Egy kétezres éves szakácskönyv: Apicius: De re coquinara: (A szakácsművészet) / Vida Andrea. – p. 5–23.
Szemelvények Apicius De re coquinara (Szakácsművészet) című munkájából. – p. 12–21.
Jegyzetek: p. 22–23.
22. Állam és hatalom: (Machiavelli *stato*-fogalma a 14–16. századi itáliai államfjődés tükrében) / Galamb György. – p. 24–45.
Jegyzetek: p. 43–45.
23. Jegyzetek az 1518-as év cseménytörténetéhez / Sebők Ferenc. – p. 46–57.
Jegyzetek: p. 55–57.
Az 1986-os Diákköri Konferencián felolvasott dolgozat.
A dolgozatról részlet = 1986. Actas-Acta Iuvenum (különszám). – p. 135–137.

Történelemszempályák

24. Beszélgetés Jakó Zsigmond kolozsvári történészprofesszorral / az interjú Koszta László és Orbán Imre készítette. – p. 58–73.
Bibliogr.: Prof. Dr. Doc. Jakó Zsigmond la virsta de 65 ani / Nicolae Edroiu, Károlyi Jolanda, Maria Tecusan. – Cluj-Napoca: Universitate „Babes-Bolyai” Cluj-Napoca Catedra de Istoric, 1981. – Kieg. (1982–1985): p. 71–73.
25. Szántó Imrét köszöntjük / Lele József. – p. 74–86.
Bibliogr.: Szántó Imre egyetemi tanár, a történettudományok kandidátusa tudományos munkássága p. 76–86.

Kitekintés

26. Új utakon: (Rendiségképünk egy konferencia tükrében) / Tyekvicska Árpád. – p. 87–96.
27. Beszélgetés a jugoszláviai történészképzésről / Bárdi Nándor. – p. 97–101.
A riport 1986 októberében készült Pál Tiborral, az Újvidéki Egyetem történelem szakos hallgatójával.

Ismertetések

28. A halál-felfogás változásai a nyugat-európai közgondolkodásban / Neuberger Anna. – p. 102–113.
Ism.: Essais sur l' histoire de la Mort en Occident du Moyen Âge à nos jours / Philippe Ariès. – [Paris]: Scuil, 1975.
29. Újabb adalékok a szociológia első magyar műhelyének tanulmányozásához: (A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár új bibliográfiái sorozatának első két kötetéről) / Lichtenstein József. – p. 114–118.
Ism.: [1.] Szende Pál: (1879–1934) / [szerk. Gyurgyák János]. – Bp., 1986. – 214 p. – (Magyar Szociológiai-történelmi Füzetek, 1.)
[2.] Polányi Károly: (1886–1964) / [szerk. Gyurgyák János]; [összcáll. Bóna Márta, Gyurgyák János]. – Bp., 1986. – 214 p. – (Magyar Szociológiai-történelmi Füzetek, 2.)

1986. Aetas-Acta Iuvenum (különszám)*Tanulmányok*

30. Adatok Árpád-házi Szent Margit tiszteletéhez / Orbán Imre. – p. 7–30.
Jegyzetek: p. 28–30.
31. A jaguáristentől Viracocháig: Integráló és legalizáló erők az inka birodalom vallásában: (Néhány megjegyzés a téma német nyelvű irodalma alapján) / Fischer Lajos. – p. 31–65.
Jegyzetek: p. 55–57.
Felhasznált irod.: p. 57–59.
Melléklet: p. 60–65.
32. A századelő magyar választási rendszerének néhány problémája / Szabó P. Csaba. – p. 66–116.
Jegyzetek: p. 107–116.

Ismertetések

33. Adatok Antiochiai Szent Margit kultuszához / Orbán Imre. – p. 117–124.
34. Éghajlatingadozások a Kárpát-medencében 1490–1779 között / Rác Lajos. – p. 125–134.
Az idősor matematikai analizisét dr. Kiss Árpád segítségével végezték el. (JATE Éghajlattan Tanszék)
35. Megjegyzések az 1518-as év eseménytörténetéhez: [részlet] / Sebők Ferenc. – p. 135–137.
A dolgozat teljes terjedelemben megjelent = 1986. 3. [sz.]. – p. 46–57.
Ld.: 23.

36. Két szomszédúr a hódoltság idejéből: (II. Batthyány Ferenc és Mehmet beglerbég levélváltása 1622-ben) / Szilasi László. – p. 138–143.
A dolgozat 1987-ben az OTDK Kultúr- és Művészettörténeti szekciójában szerepelt.
37. A XVII. századi erdélyi főúri peregrinációs irodalom művészettörténeti vonatkozásairól / Gácsi Hedvig. – p. 144–149.
A dolgozat teljes terjedelemben megjelent = 1987. 1. [sz.]. – p. 5–30.
Ld.: 43.
38. A szovjet diplomácia törekvései a genovai konferencia előtt: (1920–1922) / Barta Zsolt. – p. 150–160.
39. Az 1931-es német bankválság / Tomka Béla. – p. 161–166.
A dolgozat az idevágó német nyelvű szakirodalom összefoglalásán alapul.
A dolgozat 1987-ben az OTDK Politikai Gazdaságtan szekciójában szerepelt.
40. Kísérlet Kárpátalja birtokbavételére: (1938. november) / Hornyák Csaba. – p. 167–175.
41. Létező szocializmus és modernizációs elméletek: (Avagy lehetséges-e szocialista modernizációs elmélet?) / Löffler Tibor. – p. 176–182.
A dolgozat 1987-ben az OTDK Tudományos Szocializmus szekciójában szerepelt.
42. Az Acta Iuvenumokban megjelent történelmi tárgyú cikkek jegyzéke: [1961–1982]. – p. 183–189.

1987. 1.

Tanulmányok

43. A XVII. századi erdélyi főúri peregrinációs irodalom művészettörténeti vonatkozásairól / Gácsi Hedvig. – p. 5–30.
Jegyzetek: p. 25–30.
A dolgozatról részlet = 1986. Actas-Acta Iuvenum (különszám). – p. 144–149.
Ld.: 37.
44. Telepítések Csátalja, Gara és Vaskút községekben 1945–1949 között / Tóth Ágnes. – p. 31–57.
Jegyzetek: p. 52–57.

Forrásközlés

45. A Magyarországon telepített bukovinai székelyek levele a miniszterelnökhöz: [1946. október 15.] / a dokumentumot közölte és a bevezetőt írta Tóth Ágnes. – p. 58–67.
Jegyzetek: p. 65–67.

Történeiszpályák

46. Bemutatjuk Bogay Tamás Münchenben élő magyar történészt / a beszélgetést készítette Almási Tibor. – p. 68–75.
47. Bogay Tamás munkáinak válogatott bibliográfiája. – p. 76–79.
48. A szent korona mint a magyar történelem forrása és szereplője / Bogay Tamás. – p. 80–101.
Jegyzetek: p. 98–101.
Az 1982. október 31-én Luganóban elhangzott előadás írott változata.
A tanulmány két emigráns magyar nyelvű kiadványban is megjelent: ld. uo.: p. 78.

Kitekintés

49. Még mindig a politikatörténet a történelem gerince? / Jacques Le Goff; ford. Mestra Ágota, Pató Ártilla. – p. 102–114.
A fordítás Jacques Le Goff: Is Politics Still the Backbone of History? (Daedalus, 1971. 100. p. 1–19.) c. tanulmánya alapján készült.

50. Beszélgetés a francia történetképzéséről: (A beszélgetés 1987 márciusában készült dr. Csernus Sándor adjunktussal [JATE BTK], aki öt évig magyar lektor volt Lyonban.) / Greksza Attila. – p. 115–123.
51. Fehér foltok – eltűnőben / Pribelszki János. – p. 124–126.
52. Egyháztörténeti felolvasóülés és kiállítás / összeáll. Koszta László. – p. 127–134.
[1.] IX. Gergely és bíborosai / Almási Tibor. – p. 128–129.
[2.] A főesperességek kialakulásának kronológiájához / Kristó Gyula. – p. 130.
[3.] Árpádházi Szent Margitról / Orbán Imre. – p. 131–132.
[4.] A magyar térítés problémái / Szegfű László. – p. 132–133.
[5.] Az egyházi látogatási jegyzőkönyvekről / Tímár Péter. – p. 133–134.
[6.] Az egyházi lovagrendek / Zombori István. – p. 134.

Ismertetések

53. „Kutyafejű tatárok” vagy tengri küldöttei / Sándor Klára. – p. 135–141.
Ism.: Az Arany Horda / Vásáry István. – Bp.: Kossuth, 1986. – (Szivárvány)
54. [A Studia Agriensia sorozat kötetéről] / Pesti Sándor. – p. 142–144.
Ism.: Heves megye középkori tisztségviselői / Havassy Péter. – Eger, 1986. – 88 p. – (Studia Agriensia, 6.)
54. Az Admonti levelekről / Szovák Kornél. – p. 145–148.
Jegyzetek: p. 148.
Ism.: Die Admonter Briefsammlung nebst ergänzenden Briefen / Günther Hödl, Peter Classen. – München, 1983. – 271 p. – (MGH. Epp. 2. Die Briefe der deutschen Kaiserzeit, 6.)
55. A példaadás tudatossága I. / Bárdi Nándor. – p. 149–158.
Ism.: A tudatosság fokozatai / Fábíán Ernő. – Bukarest: Kriterion, 1982.
56. Folyt.: Fábíán Ernő A példaadás erkölcsé c. munkájáról ismertetés: A példaadás tudatossága II. / Bárdi Nándor. – 1987. 2. [sz.] – p. 147–156.

1987. 2.

Tanulmányok

57. Földbirtok viszonyok és hűbériség a középkori Japánban / Berend Nóra. – p. 5–41.
Bibliogr.: p. 33–34.
Jegyzetek: p. 35–41.
Folyt.: 1988. 1. [sz.] – p. 131–135.; 1988. 2. [sz.] – p. 121–140.
Ld.: 92.; 106.
58. Az államszocializmus és modernizáció közötti antinómiáról: (Az ideológiatörténetírás lehetősége és a politológia dilemmái) / Löffler Tibor. – p. 42–71.
Jegyzetek: p. 66–71.

Forrásközlés

59. A Bethlen-csoport francia nyelvű folyóiratainak megalapítása 1932–33-ban: (Dokumentumok a szerkesztőségi levelezésből) / a leveleket közreadta, a bev., a jegyz. Nagy Péter Tibor. – p. 72–105.
Jegyzetek: p. 100–105.

Történetpályák

60. Bemutatjuk Váczy Péter professzort. – p. 106–107.
Bibliogr.: p. 107.
61. Tudomány és humanizmus a középkorban / Váczy Péter. – p. 108–118.

Kitekintés

62. Trockijról: (Életrajzi és eszmetörténeti vázlat) / Angi János. – p. 119–128.
Oroszország fejlődésének sajátosságai / Lev Davidovics Trockij; ford. Angi János. – p. 129–143.
A tanulmány forrása: Isztorija ruszkoj revoljucii 1. / L. D. Trockij. – Berlin, 1931. – p. 19–33.
63. Egyház, vallás és társadalom a latin-amerikai történelemben: (1492–1945): (Az AHILA VIII. kongresszusa Szegedcn) / Gőz Gabriella. – p. 144–146.

Ismertetések

64. A példaadás tudatossága II. / Bárdi Nándor. – p. 147–156.
Ism.: A példaadás erkölcs / Fábíán Ernő. – Bukarest: Kriterion, 1984. – 271 p.
Előzm.: Fábíán Ernő A tudatosság fokozatai c. munkájáról ismertetés: A példaadás tudatossága I. / Bárdi Nándor. – 1987. 1. [sz.]. – p. 149–158.
Ld.: 56.
65. Magyarország leghosszabb évtizede / Valuch Tibor. – p. 157–163.
Ism.: Az „ötvenes évek” / Szabó Bálint. – Bp.: Kossuth, 1986.
66. A nyilvánosság (részleges) rehabilitációja: (A Művelődés-kutató Intézet „Műhelysorozatáról”) / Jankó Attila. – p. 164–173.

Függelék

67. A három magyar tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1987-ben történelem témakörben készített szakdolgozatok jegyzéke / összeáll. Bárdi Nándor, Valuch Tibor. – p. 182–188.

1987. 3.

Tanulmányok

68. Melyik út vezet Magyarország trónjához?: (Bethlen Gábor 1628–29-es keleti terve és annak diplomáciai háttere) / Németh Csaba. – p. 5–22.
Jegyzetek: p. 20–22.
69. „Nem hagyjuk a tsz szervezést a véletlenre...”: (Kollektivizálás Homokmgyen 1958–1961) / Valuch Tibor. – p. 23–49.
Jegyzetek: p. 47–49.

Forrásközlés

70. Fjodor Raszkolnyikov levele Sztálinhoz: [1939. augusztus 17.] / a levelet ford. és a jegyzeteket összeáll. Zilahy Tibor. – p. 50–62.
Jegyzetek: p. 58–62.
71. Az áldozatok vétke?: (Néhány megjegyzés a sztálini terror magyarázatául) / Bellavics István. – p. 63–69.
Felhasznált irod.: p. 69.

Határokon túl

72. Népiség és emigráció: Beszélgetés Borbándi Gyulával: [München, 1987. szeptember 11.] / a beszélgetést Pikó András készítette. – p. 70–86.
73. Borbándi Gyula válogatott műveinek bibliográfiája. – p. 87–88.
74. Magyar–magyar kapcsolatok / Borbándi Gyula. – p. 89–107.
Jegyzetek: p. 107.
Az írás részlet a szerző – A magyar emigráció életrajza című 1985-ben Bernben megjelent – könyvből.

Kitekintés

75. A magyarországi forráskiadás hiánypótló vállalkozása: (A készülő Anjou-kori Oklevéltárról) / a beszélgetést Pribelszki János készítette. – p. 108–113.
Beszélgetés Kristó Gyulával.
76. Nemzetközi Tanácskozás a Mediterráneumról / Soós Edit. – p. 114–117.
77. Az ember és környezet – a komplex kutatás módszerének kialakításáért: (Az MTA Regionális Kutatások Központjáról és annak folyóiratáról) / Duró Annamária. – p. 118–122.

Kritika – Vita

78. „...Haladásunk csaknem határtalan.” / Deák Ágnes. – p. 123–136.
Ism.: Eötvös József / Schlett István. – Bp.: Gondolat, 1987.

Ismertetések

79. Nagy Lajos, Magyarország és Lengyelország királya / Vajda Zoltán. – p. 137–139.
Ism.: Louis the Great King of Hungary and Poland / ed. S. B. Vardy, G. Grosschmid, L. S. Domonkos. – New York: Columbia University Press, 1986. – 534 p.
80. Lucien Febvre. Egy sors: Martin Luther / Robert Mandrou; ford. Szilasi László. – p. 140–144.
Eredeti közl.: 450 Jahre Reformation / szerk. Leo Stern, Max Steinmetz. – Berlin, 1967. – p. 217–221.
81. Egy fasiszta politikus – egy politikus fasiszta / Tóth Péter. – p. 145–149.
Ism.: Mussolini / Ormos Mária. – Bp.: Kossuth, 1987.

1988. 1.

Tanulmányok

82. A kárpátaljai akció: (1938) / Hornyák Csaba. – p. 5–27.
Jegyzetek: p. 25–27.
83. „Reakció az, aki kommunista: (Mindszenty József politikai tevékenysége 1945–1946) / Kása Csaba. – p. 28–50.
Jegyzetek: p. 46–50.
A tanulmányt rövidítve közli a szerkesztőség.

Forrásközlés

84. Kelet és Nyugat határán: (Csécsy Imre levelezéséből) / a bev., a leveleket közreadta és jegyz. Bán D. András. – p. 51–71.
Jegyzetek: p. 70–71.
85. Tájékoztató bibliográfia Csécsy Imre írásaiból. – p. 72–73.

Határokon túl

86. „...A kollízió olyan állapot, amelyen túl kell lépni”: (Beszélgetés Molnár Gusztávval): [1988. május]. – p. 74–93.
87. Molnár Gusztáv válogatott műveinek bibliográfiája. – p. 94.
88. Molnár Gusztáv négy esszéje. – p. 95–121.
[1.] A Rajnától az Uralig...: Jegyzetek A német ideológiáról. – p. 95–109.
[2.] Vázlat a marxizmusról. – p. 110–111.
[3.] A posztkritikai elméletről. – p. 111–114.
[4.] Tied a nyelv és a hatalom...: Egy Contemporanul-cikk néhány mondatának elemzése. – p. 114–121.

Kitekintés

89. „Helyünk Európában”: (Beszélgetés dr. Fekete Lászlóval az MTA Közép- és Kelet-Európa Kutatóközpontjáról) / a beszélgetést Pikó András készítette. – p. 122–125.
90. „Now is the Winter of Our Discontent...”: A Magyar Szociológiai Társaság vándorgyűléseéről: 1988 április 5–6 / Jankó Attila. – p. 126–129.
91. A Hajnal István Kör megalakulása: [1988. március 22.]. – p. 130.

Kritika – Vita

92. „Feudalizmus” vagy „ázsiai termelési mód”: (Megjegyzések a középkori japán fejlődés értelmezéséhez) / Telek János. – p. 131–135.
Jegyzetek: p. 135.
Előzm.: 1987. 2. [sz.]. – p. 5–41. Ld.: 57.
Folyt.: 1988. 2. [sz.]. – p. 121–140. Ld.: 106, 107, 108, 109.

Figyelő

93. [A középkori népi...] / Szilasi László. – p. 136–138.
Ism.: A középkori népi kultúra / Aron J. Gyurevics. – Bp.: Gondolat, 1987. – 440 p.
94. Az „Ungarns Geschichtsschreiber” c[ímű] sorozat / Molnár Orsolya. – p. 139.
95. Egy rendhagyó életrajz / Pikó András. – p. 140–143.
Ism.: Gróf Bethlen István politikai pályája: 1901–1921 / Romsics Ignác. – Bp.: Magvető, 1987. – 305 p.
96. A megszüntetett proletariátus / Löffler Tibor. – p. 144–147.
Bp.: Társadalomtudományi Intézet, 1987.

Melléklet I.

97. Piac az elméletben és a történelemben / vál., bev., a ford. egybevetette Fekete László; ford. Náfrádi Zoltán, Molnár Imre; [közrem.] Kovácsik Attila, Perlaki Miklós. – p. 3–39.
Az Actas fordításmelléklete.
[1.] Az értéktörvény Skyllája és az önszabályozó piac Kharybdisc között: (Bevezetés). – p. 3–5.
Jegyzetek: p. 5.
[2.] A piac az elméletben és a történelemben / W. C. Neale. – p. 6–14.
Jegyzetek: p. 14.
A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: The Market in Theory and History = Trade and Market in the Early Empires Economics in History and Theory / ed. K. Polanyi, C. M. Arcensberg, H. W. Pearsons. – Glencoe, Illinois: The Free Press, é. n. – p. 357–372.
[3.] Ki, hogyan írja meg a piac történetét? / Alain Caillé. – p. 15–28.
Kritikai megfontolások a történelmi álláspontokról, melyeket F. Braudel Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus c. munkája inspirált.
A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: Comment on écrit l'histoire du marché = Caillé, A.: Splendeurs et misères des sciences sociales. – Genève, Paris, 1986. – p. 151–171.
[4.] A liberális piac mint átmeneti eset / Fred Hirsch. – p. 29–39.
Jegyzetek: p. 38–39.
A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: The Liberal Market as a Transition Case / Fred Hirsch = Social Limits to Growth / Fred Hirsch. – London, 1977. – p. 161–177.

1988. 2.

Tanulmányok

98. A rapallói szerződés és előzményei / Barta Zsolt. – p. 5–17.
Jegyzetek: p. 16–17.

99. A kisebbségvédelem kérdései Középkelet-Európában: (1920–1930) / Tirts Tamás. – p. 18–45.
Jegyzetek: p. 40–42.
Függelék: Az egyes középkelet-európai országok nemzetiségi kimutatásai p. 43–45.

Forrásközlés

100. „Ki fogja éjjel – nappal siratni rútságomat”: Három erdélyi pasquillus Mihály vajda (1600) és a Gubernium (1691) korából / közreadja, az utó- és előszót írta, a jegyzeteket összeáll. Németh Noémi. Farkas Gábor. – p. 46–61.
Latin, német és magyar nyelvű fordítások.
Jegyzetek: p. 58–61.

Határokon túl

101. Egy európeér az „Isten háta mögött”: (Beszélgetés Fábíán Ernővel): [1988 nyara]. – p. 62–70.
102. Fábíán Ernő műveinek bibliográfiája. – p. 71–72.
103. Fábíán Ernő két tanulmánya. – p. 73–107.
[1.] A belső gyarmatosítás ideológiája. – p. 73–95.
Jegyzetek: p. 94–95.
[2.] Eötvös József a szocialista és kommunista eszmékről. – p. 96–107.
Jegyzetek: p. 106–107.

Kitekintés

104. „Intézetünk nem emigráns intézmény”: (Beszélgetés K. Lengyel Zsolttal, a müncheni Ungarisches Institut tudományos munkatársával): [Budapest, 1988. szeptember] / a beszélgetést Bellavics István készítette. – p. 108–115.
105. Honfoglalás – honfoglalók: (Magyar őstörténeti konferencia Szegeden) / Anders Alexandra. – p. 116–120.

Kritika – Vita

106. Japán és az „ázsiai termelési mód”: (Válasz Telek János „Feudalizmus vagy ázsiai termelési mód” című cikkére) / Berend Nóra. – p. 121–123.
Jegyzetek: p. 123.
Előzm.: 1987. 2. [sz.]. – p. 5–41.; 1988. 1. [sz.]. – p. 131–135. Ld.: 57., 92.
Folyt.: p. 129–140. Ld. 107., 108., 109.
107. Egy elméleten kívüli elmélet?: (Az európai társadalomfejlődés és az ázsiai termelési mód) / Löffler Tibor. – p. 124–130.
Jegyzetek: p. 129–130.
108. Kategóriák bűvöletében: (Válasz Berend Nórának és Löffler Tibornak) / Telek János. – p. 131–136.
109. Eurázsia: (Két módszertani megjegyzés az „AETAS” feudalizmus vitájához) / Szabó P. Csaba. – p. 137–140.

Figyelő

110. A történetfilozófia hírnöke / Pongrácz Tibor. – p. 141–143.
Ism.: A történelem eszméje / Robin G. Collingwood. – Bp.: Gondolat, 1987. – 406 p.
111. Analógiák igézetében / Pikó András. – p. 144–146.
Ism.: Az elsőpró kisebbség / Gerő András. – Bp., 1988. – 293 p.
112. Hunyadi: Legenda és valóság / Vajda Zoltán. – p. 147–148.
Ism.: Hunyadi: Legend and Reality / Joseph Held. – New York: Columbia University Press, 1985. – 164 p.
113. Nyugat-Pannónia román stílusú épületei / Németh Gabriella. – p. 149–150.

Ism.: Romanische sacralbauten Westpannoniens / Ilona Valter. – Eisenstadt: Roetzler, 1985. – 304 p.

114. [Szakrális építészeti terek...] / Dávid Tamás. – p. 151–152.
 Ism.: Szakrális építészeti terek funkcióelemzése / Guzsik Tamás. – Bp.: Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti és Elméleti Intézet, 1988. – p. 1–111.

Függelék

115. A hazai tudományegyetemeken az 1987–88-as tanévben készült történeti tárgyú szakdolgozatok jegyzéke. – p. 153–156.

Melléklet II.

116. Az ember rabságáról és szabadságáról: részletek / Nyikolaj Bergyajev; a tanulmányokat vál. és ford. Farkas Zoltán, Mikola Gyöngyi; a bevezetőt írta Mikola Gyöngyi. – p. 3–25.
 Jegyzetek: p. 24–25.

1990. 1–2.

Tanulmányok

117. „A magyar nemzet jövője cultura kérdése”: Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója: (1850–1868) / Deák Ágnes. – p. 7–28.
 Jegyzetek: p. 26–27.
 Angol ny. rezümé: p. 28.
 A dolgozat a Magyarságkutató Intézet által támogatott, dr. Csétri Lajos vezetésével folyó kutatási program keretében készült.
118. A békét a győztesek kötik: A magyar kormány békepropaganda tevékenysége 1945–46-ban / Békés Csaba. – p. 29–56.
 Jegyzetek: p. 51–53.
 Függelék: p. 54–56.
 Angol ny. rezümé: p. 56.
 A tanulmány egy hosszabb dolgozat átszerkesztett, rövidített változata.

Múltidéző

119. Magyarok és szerbek a Délvidéken: Djorđe Stratimirović emlékirata 1848–1849-ről / bevezette, sajtó alá rend. és jegyzetekkel ellátta Pelyach István; a szöveget németből ford. Pingiczter Klára. – p. 56[!57]–81[!82].
 Jegyzetek: p. 77[!78]–81[!82].
120. „...Tartózkodása államérdékből nem kívánatos”: Beszélgetés Szabó Károllyal, a pozsonyi magyar meghatalmazott volt helyettesével a cschszlovák–magyar lakosságcseréről / a bevezetőt írta, a beszélgetést készítette és szerk. Molnár Imre. – p. 82[!83]–105[!106].

Eszmecsere

121. Eltérő és azonos érdekek a népi–urbánus viszonyban / Balog Iván. – p. 106[!107]–110[!111].
 Az írás az 1989. október 5-én a Magyar zsidóság a Holocaust után c. budapesti konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

Körkérdés

122. Nemzet és nemzetiség Közép-Európában: az Actas körkérdése. – p. 111[!112]–168[!169].

Figyelő

123. Magyar történelem – zsidó szemmel / Balog Iván. – p. 169[!170]–175[!176].

- Ism.: A magyar Holocaust: 1–2 / Randolph L. Braham. – Bp.; Wilmington: Gondolat: Backburn International Incorporation, 1988.
Jegyzetek: p. 175[!176.]
124. „Idola Tribus”: Natio és/vagy ratio: a tudatosodás fokozatai / Pászka Imre. – p. 176[!177]–178[!179].
Ism.: Idola Tribus / Tamás Gáspár Miklós. – Párizs, 1989. – (Párizsi Magyar Füzetek Könyvei)
125. Egy magyar nacionalista liberális víziója / Vajda Zoltán. – p. 179[!180]–181[!182].
Ism.: István Tisza: The Liberal Vision and Conservative Statecraft of a Magyar Nationalist / Gábor Vermes. – New York: Columbia University Press, 1985. – 627 p.
126. A transzcendens és a reális remény limesén / Bellavics István. – p. 182[!183]–186[!187].
Ism.: LIMES: Nemzetpolitikai Szemle / főszerk. Molnár Gusztáv. – 1989. 1. [sz.]
127. Kisebbségtudomány – Kisebbségvédelem / Tóth Péter. – p. 187[!188]–[188[!189].
Ism.: REGIO: Kisebbségtudományi Szemle. – 1. évf. 1. sz. 1990. január

1990. 3.

Tanulmányok

128. A várjobbágyi birtoklás megítélésének változásai a tatárjárást követő másfél évszázadban / Zsoldos Attila. – p. 5–34.
Jegyzetek: p. 26–29.
Rövidítések: p. 30–32.
Német ny. rezümé: p. 33–34.
129. A királyi hatalom békcidőben: Limousin[a] XIV. század első felében / Laurent Bourdclaus; ford. Kordé Zoltán; az ófrancia szövegrészleteket Újfalu Németh Jenő ford.. – p. 35–50.
Felhasznált irod.: p. 50.

Anyagi kultúra

130. A középkori anyagi kultúra kutatása és néhány módszertani problémája / Kubinyi András. – p. 51–68.
Jegyzetek: p. 61–67.
Német ny. rezümé: p. 68.
131. A soproni polgárság anyagi kultúrája a későközépkorban / Szende Katalin. – p. 69–123.
Jegyzetek: p. 99–105.
Rövidítések: p. 106–107.
Függelék: p. 108–120.
Német ny. rezümé: p. 121–123.
132. Táplálkozás és történelem: Táplálkoástörténeti kutatások az Annales-ban az elmúlt két évtizedben / Tóth Ferenc. – p. 124–129.
Táplálkoástörténeti cikkek az Annales-ban 1975 és 1989 között: p. 129.

Határainkon túl

133. „Patagóniában is magyar maradtam...”: Beszélgetés Vajay Szabolccsal: [Genf, 1990. április 10.] / a beszélgetést készítette Koszta László. – p. 130–138.
134. Vajay Szabolcs munkásságának részleges bibliográfiája. – p. 139–143.
A beszélgetés kapcsán felmerültekhez kapcsolódó címek.
135. A Szent Korona kamelaukion jellege / Vajay Szabolcs. – p. 144–152.
A tanulmány magyarul először a Nyugati magyar tanulmányírók antológiája 1987. (vál. és szerk. Borbándi Gyula, Bern 1987.) kötetben jelent meg.
136. Egy életmű adatokban: Deér József (1905–1972) munkássága: Bibliográfia. – p. 153–156.

Kitekintés

137. Középkori történelmünk új kézikönyve: (Beszélgetés Kristó Gyula professzorral a Magyar föld és nép korai történetének enciklopédiája társ-főszerkesztőjével) / a riportot készítette Pribelszki János. – p. 157–161.

Figyelő

138. A zarándokok világa / Dávid Tamás. – p. 162–163.
Jegyzetek: p. 163.
Ism.: Isten vándorai / P. A. Sigal. – Bp.: Gondolat, 1989.
139. Évszázadok divatja / Dávid Tamás. – p. 164–165.
Jegyzetek: p. 165.
Ism.: Régi magyar öltözködés / szerk. Benyóné Mojzsis Dóra. – Bp.: Magvető, 1988.
140. A hétköznapok anyagi kultúrája / Pozsár Annamária. – p. 166–168.
Jegyzetek: p. 168.
Ism.: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században / Radvánszky Béla. – Bp.: Helikon, 1986.
141. A közép-európai kereskedelem tengelye: Osztrák – magyar kereskedelmi kapcsolatok a Duna mentén a XV. századtól a XVIII. századig / Kovács Tamás. – p. 169–173.
Ism.: Österreichisch – ungarische Handelsbeziehungen entlang der Donau vom 15. bis zum 18. Jahrhundert: Historisches Jahrbuch der Stadt Linz / Othmar Pickl. – 1988. – p. 11–40.
142. Az angol középosztály hétköznapjai a XVIII–XIX. században / Vajda Zoltán. – p. 174–176.
Ism.: Family Fortunes: Men and women of the English middle class 1780–1850 / Leonore Davidoff, Catherine Hall. – Hutchinson, 1987.

1991. 1.

Tanulmányok

143. A szovjet birodalmi nyelv, avagy a totalitarizmus grammatikája / Tóth Szergej. – p. 5–39.
Jegyzetek: p. 33–37.
Angol ny. rezümé: p. 38–39.
A tanulmány készült: 1990. július–augusztus
144. Új Babilon épül: (Bolszevizmus és szociáldemokrácia. Adalékok a Szocializmus című folyóirat történetéhez 1934–1938) / Löffler Tibor. – p. 40–63.
Jegyzetek: p. 61–62.
Angol ny. rezümé: p. 63.
145. A szovjet–jugoszláv konfliktus balkáni előzményei / Zilahi Tibor. – p. 64–86.
Jegyzetek: p. 83–84.
Angol ny. rezümé: p. 85–86.

Határainkon túl

146. Meg kell-e újítani a szovjetológiát?: A Russian Review című folyóirat vitája a szovjetológiai kutatások új irányzatairól: (1986–87) / Náfrádi Zoltán, Vajda Zoltán. – p. 87–105.
Bibliogr.: p. 104–105.
147. Az államilag szervezett terror és a szovjet állam dezorganizációja / Rittersporn Gábor Tamás. – p. 106–146.
Jegyzetek: p. 135–146.
A tanulmány készült: 1988. július–augusztus
148. Nyelv és ideológia: Lenin publicisztikájának pragmatilisztikai sajátosságai / Valerij Volkov; ford. Budai Julianna. – p. 147–152.
Jegyzetek: p. 152.

Eszmecsere

149. Ezerkilencszáztizethét: Az orosz intelligencia és a forradalom: Szénási Sándor beszélget Szilágyi Ákossal. – p. 153–176.
A beszélgetés eredetileg egy könyv fejezetének készült 1988-ban.

Körkérdés

150. Kérdés-e a szovjet kérdés?: az Actas körkérdése. – p. 177–186.
Helyreigazítás: Krausz Tamás válasza Horn Gyula neve alatt jelent meg. = 1991. 2. [sz.]. – p. 172–175.

Kitekintés

151. Érvék, érzelmeik, indulatok: A francia forradalom a modern francia történettudományban / Kövér Lajos. – p. 187–197.
Jegyzetek: p. 196–197.

Figyelő

152. Sztálini terror – amerikai szemmel / Náfrádi Zoltán. – p. 198–204.
Ism.: A nagy tisztogatások eredete / J. Arch Getty. – Origins of the Great Purges: Cambridge University Press, 1988.
153. A „Mihály arkangyal” Légión / Kuti Ágnes. – p. 205–207.
Ism.: Die Legion „Erzengel Michael” in Rumanics: Soziale Bewegung und politische Organisation / Armin Heinzen. – München: Oldenburg, 1986.
154. Az előítéletek nélküli embertől a tulajdonságok nélküli emberig / Balog Iván. – p. 208–212.
Ism.: A History of Habsburg Jews: 1670–1918 / William McCagg Jr. – Indiana University Press, 1989.

Kötetünk képeiről

155. Az egyház kálváriája Oroszországban: Kötetünk képeiről / Tóth Szergej. – p. 213–216.

1991. 2. (Szerkesztette: Koszta László)

Tanulmányok

156. A bűnök hierarchiája és társadalmi ellenőrzésük: Jegyzetek Worms-i Burchard bűnbánati könyvéhez / Paolo Galloni; ford. Hajnóczy Gábor. – p. 5–18.
Jegyzetek: Táblázat (Corrector) p. 14–17.
Német ny. rezümé: p. 18.
157. Bertalan jegyző fiai: (Adatok a vasvári káptalan történetéhez) / Szovák Kornél. – p. 19–25.
Jegyzetek: p. 22–24.
Német ny. rezümé: p. 25.
158. Plébánosválasztások és egyházközéjségi önkormányzat a középkori Magyarországon / Kubinyi András. – p. 26–46.
Jegyzetek: p. 38–45.
Német ny. rezümé: p. 46.
159. A hészükhazmus és az „élő ikon” fogalma / Valerij Lepahin. – p. 47–58.
Jegyzetek: p. 55–57.
Német ny. rezümé: p. 58.

Határainkon túl

160. „Negyven év lemaradását kell bepótolnunk...!": Beszélgetést Adriányi Gáborral / a beszélgetést Giczi Zsolt készítette. – p. 59–61.

161. Adriányi Gábor bibliográfiája. – p. 62–68.
 162. A Lefévbvre-félc egyházszakadás / Adriányi Gábor; ford. Regényi Kund. – p. 69–83.
 Jegyzetek: p. 80–83.

Kitekintés

163. Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók: 1609–1625: Beszélgetés Balázs Mihállyal / a beszélgetést Dávid Tamás készítette. – p. 84–87.
 Jegyzetek: p. 87.
 164. Beszámoló a gazzadai egyháztörténeti konferenciáról: [Gazzada (Olaszo.), 1990. szeptember 10–14.] / Molnár Antal. – p. 88–91.

Adattár

165. Magyarországi minoriták Észak-Itáliában 1526-ig: Antonio Sartori adatgyűjtésének magyar vonatkozásai / Veszprémy László. – p. 92–105.
 Rövidítések: p. 93–100.
 Függelék: Testamentum magistri Jacobi de Arquade phisici: (Buda, 1385. szept. 9.) / közzéteszi Veszprémy László. – p. 101–105.
 Jegyzetek: p. 105.
 166. Étienne de La Boétie – a tolerancia határán / Újfalusi Németh Jenő. – p. 106–116.
 Jegyzetek: p. 114–116.
 167. Javaslat a vizsályok megbékéltetésére / Étienne de La Boétie; (ford. és a jegyzeteket írta Újfalusi Németh Jenő). – p. 117–152.
 Jegyzetek: p. 146–152.

Figyelő

168. Laikusok és a középkori egyház / Marie-Madeleine de Pourquery; ford. Gállfy László. – p. 153–155.
 Jegyzetek: p. 155.
 Ism.: Les laics au Moyen Age: pratiques et expériences religieuses / André Vauchez. – Paris, 1987.
 169. Az ezreres orosz kereszténység / Varga Beáta. – p. 156–159.
 Ism.: Hrisztiansztvo i Rusz: (Szbornyik sztatycj). – Moszkva: Nauka, 1988.
 170. Szentek élete / Dávid Tamás. – p. 160–161.
 Jegyzetek: p. 166.
 Ism.: Legenda Aurea / Jacobus Voragine. – Bp.: Helikon, 1990. – Ill. – (Harmónia Mundi / szerk. Vízkelety András)
 171. A magánélet terci a középkorban / Szende Katalin. – p. 162–163.
 Ism.: Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt / Alfred Haverkamp. – Köln; Wien, 1984. – (Städteforschung / Institut für vergleichende Städtegeschichte gondozásában, 18.)
 172. Egy középkori falu élete / Kis Anita. – p. 164–166.
 Ism.: Montailou, ein Dorf vor dem Inquisitor: (1294–1324) / Emmanuel Leroy Ladurie. – Frankfurt.M.; Berlin: Ulstein, 1989.
 173. Kuruc gazdaság, kuruc háború / Lele József. – p. 167–170.
 Ism.: A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái: 1703–1711 / Bánkúti Imre. – Bp.: Akad. K., 1991.

1991. 3–4. (Szerkesztette: Koszta László)

Tanulmányok

174. Orientációs irányok a Kárpát-medencében az ezredforduló táján / Kristó Gyula. – p. 5–13.

- Jegyzetek: p. 11–12.
Német ny. rezümé: p. 13.
175. Árpád-kori okleveleink grafikus szimbólumai / Solymosi László. – p. 14–39.
Jegyzetek: p. 27–34.
Képek: p. 35–38.
Német ny. rezümé: p. 39.
176. A pozsegai társaskáptalan tagjai a XIV. század közepéig / Koszta László. – p. 40–58.
Jegyzetek: p. 51–57.
Német ny. rezümé: p. 58.
177. A plébániák és a városi környezet: Plébániatemplomok a XIV. és XV. századi magyar városokban / Marie-Madeleine de Pourquercy; ford. Kecskés Gusztáv. – p. 59–93.
Függelék: p. 78–86.
Felhasznált irod.: p. 87–88.
Jegyzetek: p. 88–92.
Német ny. rezümé: p. 93.
178. Fehér Ulászló lengyel herceg, a pannonhalmi bencés apátság kormányzója 1377–79-ben / Stanislaw Sroka. – p. 94–102.
Jegyzetek: p. 99–101.
Német ny. rezümé: p. 102.
179. Erdély a tizenöt éves háborúban és a Porta / Lele József. – p. 103–136.
Jegyzetek: p. 129–135.
Német ny. rezümé: p. 136.

Határainkon túl

180. Interdiszciplinaritás, összehasonlító vizsgálatok, középkorkutatás: Beszélgetés Bak János történésszel: [Budapest, 1991. december 17.] / a beszélgetést készítette Koszta László. – p. 137–145.
181. Bak János bibliográfiája. – p. 146–151.
182. Koronázástudomány – múlt, jelen és jövő / Bak János; ford. Novák György. – p. 152–166.
Jegyzetek: p. 161–166.
A tanulmány a Coronations; medieval and early modern monarchic ritual ed. János M. Bak University of California (Berkeley) 1990. kötet bevezetőjeként jelent meg angolul.

Kitekintés

183. „A regionalizmus a szó széles körű értelmében meg fog erősödni Magyarországon!?”
Interjú Enyedi Györggyel / a beszélgetést készítette Rácz Lajos. – p. 167–176.
184. Enyedi György munkáinak válogatott bibliográfiája. – p. 177–179.
185. A tradicionális társadalom és a természeti környezet kapcsolatáról / Rácz Lajos. – p. 180–194.
Felhasznált irod.: p. 191–194.
186. Középkori mindennapok képekben: Riport Gerhard Jaritz történésszel a kremsi Institut für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit munkájáról / a riportot készítette Szende Katalin. – p. 195–200.
A riport témájához kapcsolódó cikkek: p. 200.

Figyelő

187. A világhódító / Tóth Sándor. – p. 201–203.
Ism.: Attila / Steven Béla Várdy. – New York, 1991. – (World Leaders – Past and Present series)
188. Magyarság és Európa / Kordé Zoltán. – p. 204–205.
Ism.: Acta Historica különszám: III. nemzetközi hungarológiai kongresszus (Szeged, 1991. augusztus 12–16.) tiszteletére

189. Corvinák és hábotúk / László Attila. – p. 206–207.
Ism.: Din istoria bibliotecii „Corvina”: Semmificatia politica a unui gest reparator = (A „Corvina” könyvtár történetéből: Egy jóvátételi gesztus politikai jelentősége) = Istoric si civilizatie: Profcsorului C. Cihodaru la a 80-a aniversare = (Történelem és civilizáció: C. Cihodaru professzornak 80. születésnapjára). – Iasi, 1988. – p. 587–596.
190. Helytörténet európai színvonalon / Blazovich László. – p. 208–210.
Ism.: Baranya: (Történelmi és honismereti folyóirat 1988–1990)

1992. 1–2. (Szerkesztette: Pelyach István)

Tanulmányok

191. Hatvani Imre szabadsapatvezér és az abrudbányai katasztrófa / Hermann Róbert. – p. 5–78.
Jegyzetek: p. 63–77.
Német ny. rezümé: p. 78.
192. A román nemzetudat fejlődése a Kárpátokon innen és túl egy nemzedék készülődésének tükrében / Borsi-Kálmán Béla. – p. 79–126.
Jegyzetek: p. 112–125.
Német ny. rezümé: p. 126.
A tanulmány a szerző „Nemzetfogalom és nemzetstratégia(k). A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez” c. kandidátusi értekezésének első fejezete.
193. Egy román Jókai-regényhős viszontagságai 1848–49-ben / Miskolczy Ambrus. – p. 127–135.
Jegyzetek: p. 134.
Német ny. rezümé: p. 135.
194. Egy forradalmár pap Görgey táborában / Zakar Péter. – p. 136–149.
Jegyzetek: p. 146–148.
Német ny. rezümé: p. 149.

Eszmecsere

195. Arról, amit az Erdély történetében írtunk...: (Mítoszok és modellek között: Erdély 1848–49-ben) / Miskolczy Ambrus. – p. 150–157.
Jegyzetek: p. 156–157.

Múltidéző

196. Egy korszakzáró és áruló-mítoszt teremtő fegyverletétel: (Duka Tivadar emlékirata a világosi fegyverletételről) / a szöveget szerk., a bevezetőt és a jegyzeteket írta Pelyach István. – p. 158–178.
Jegyzetek: p. 173–178.

Határainkon túl

197. Az erdélyi magyar történészek sajátos feladatai: Beszélgetés Csetri Elekkel / a beszélgetést készítette Pelyach István. – p. 179–185.
198. Csetri Elek bibliográfiája. – p. 186–193.
199. Teleki Sándor 1848–49-ben / Csetri Elek. – p. 194–210.
Jegyzetek: p. 208–210.

Kitekintés

200. Negyvennyolcas karikatúrák / Rózsa György. – p. 211–224.
Jegyzetek: p. 214.
Képek: p. 215–224.

201. Társadalmi kezdeményezés Görgy Artúr honvéd tábornok budavári lovasszobra újrafelállítására / Margitay Béla. – p. 225–227.

Figyelő

202. Román emlékirások 1848-ból / Panck Sándor. – p. 228–232.
Ism.: Memorialistica Revolutiei de la 1848 in Transilvania. – Cluj-Napoca: cd. Dacia, 1988.
203. Az orosz intervenció Magyarországon 1849-ben / Vajda Zoltán. – p. 233–237.
Ism.: Nicholas I and the Russian Intervention in Hungary / Ian W. Roberts. – Macmillan, 1991. – 301 p.
204. A passzív ellenállás politikusa? / Kancsár Attila. – p. 238–241.
Ism.: Deák Ferenc politikai pályája 1849–1865 / Takács Péter. – Bp.: Akad. K., 1991. – 234 p.
205. Az „örök második” / Ruzsoly József. – p. 242–246.
Ism.: Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból: Gróf Batthyány Lajos, Görgy Artúr, Kossuth Lajos / Szemere Bertalan; sajtó a. r., a bevezetőt írta, a jegyzeteket és a mutatókat összeáll. Hermann Róbert és Pelyach István. – Bp.: Szépirod. K., 1990. – 733 p. + 300 kép [okmánytár]
206. Széchenyi István gróf, az ember / Szendi Péter. – p. 247–250.
Ism.: Széchenyi István / Csorba László. – Bp.: Officina Nova, 1991. – 195 p.: ill. + mell.
207. Magyarhon angol barátja / Hermann Róbert. – p. 251–258.
Ism.: Blackwell küldetése / Kabdebó Tamás. – Bp.: MTA, 1990. – 316 p. – (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Új sorozat, 26. (101.))

1992. 3. (Szerkesztette: Lele József)

Tanulmányok

208. Nádori reprezentáció a XVII. században / S. Lauter Éva. – p. 5–18.
Jegyzetek: p. 15–17.
Német ny. rezümé: p. 18.
209. Az ajándékozás Esterházy Miklós nádor politikai gyakorlatában / Hiller István. – p. 19–27.
Jegyzetek: p. 24–26.
Német ny. rezümé: p. 27.
210. Csáky Anna Franciska és a pozsonyi klarisszák / Horn Ildikó. – p. 28–43.
Függelék: Pozsonyi klarisszák névsora (XVII. sz.) p. 37–38.
Jegyzetek: p. 38–42.
Német ny. rezümé: p. 43.
211. Olasz minoriták a XVII. századi Felső-Magyarországon: A kora újkori magyarországi missziók elméleti alapvetésének és tevékenységi formáinak történetéhez / Molnár Antal. – p. 44–77.
Jegyzetek: p. 72–76.
Német ny. rezümé: p. 77.
212. Oroszok Bécsben 1698-ban / L. Bozai Zsuzsanna. – p. 78–93.
Jegyzetek: p. 89–92.
Német ny. rezümé: p. 93.

Határainkon túl

213. „A történettudomány tárgya elsősorban a változás, a történeti folyamatok vizsgálata”: Interjú Bernard Lepetit-vel / az interjút készítette Rác Lajos. – p. 94–97.
Bibliogr.: Bernard Lepetit néhány fontosabb munkája p. 97.

214. Javaslato az interdiszciplináritás szűkített értelmezéséhez / Bernard Lepetit; ford. Rác Lajos. – p. 98–105.
Jegyzetek: p. 104–105.
Az eredeti mű: Propositions pour une pratique restreinte de l'interdisciplinarité / Bernard Lepetit = Revue de synthèse, t. CXI, no 3, juillet-septembre 1990, pp. 331-338.
215. Egy magyar keletkutató Németországban / Matuz József. – p. 106–111.
Életrajzi vázlat
216. Matuz József műveinek bibliográfiája / a bibliográfiát összeáll. Papp Sándor. – p. 112–114.
217. A magyarországi török hódoltság néhány főbb sajátosságáról / Matuz József. – p. 115–137.
Jegyzetek: p. 135–137.
A tanulmány első alkalommal a Gesta Hungarorum II. (szerk. Saáry Éva–Steinmann Judith) SMIKK, Zürich, 1985. kötetben jelent meg.

Adattár

218. Rendelet Guyenne tartomány békéjének helyreállítására: (Augen, 1561. október 8.) / ford. Újfalusi Németh Jenő. – p. 138–146.
Eredeti kiadás: Memoire sur la pacification des troubles (Malcolm Smith) / Étienne de La Boétie. – Genève; Droz, 1983.
219. Étienne de La Boétie és az első türelmi rendeletek / Újfalusi Németh Jenő. – p. 146–147.
Jegyzetek: p. 147.
220. Lucio Paolo Rosello, egy XVI. századi nikodemista / Vigh Éva. – p. 148–153.
Jegyzetek: p. 152–153.
221. A türelmről avagy párbeszéd az udvari emberek életéről [= Dialogue de la vita de cortegiani inritolato la patientia] / [Lucio Paolo Rosello]; ford. Vigh Éva. – p. 154–162.
Jegyzetek: p. 161–162.

Figyelő

222. Konyhalatin: (A korájuk [köz]nyelvről) / Tusor Péter. – p. 163–165.
Ism.: Küchenlatein: (Sprache und Umgangssprache in der frühen Neuzeit) / Peter Burck. – Berlin, 1989.
223. Szerelm és szexualitás Nyugaton / Gálfy László. – p. 166–170.
Ism.: A L'Histoire 1991. januári számának 24 tanulmányáról.
224. Az analitikus történetfilozófia kérdései egy empirikus megközelítésben / Szécsi Gábor. – p. 171–176.
Ism.: The past within us: An Empirical Approach to Philosophy of History / Raymond Martin. – New Jersey; Princeton: Princeton University Press, 1989. – XIII, 160 p.
225. Egy szomszédság küzdelmes története / Dávid Tamás. – p. 177–178.
Jegyzetek: p. 178.
Ism.: Velence és Magyarország / Jászay Magda. – Bp.: Gondolat, 1990.

1992. 4. (Szerkesztette: Tomka Béla)

Tanulmányok

226. A dualizmus-kori tőkeimport-számítások historiográfiai és módszertani kérdései / Kövér György. – p. 5–18.
Jegyzetek: p. 14–15.
Függelék: p. 16–17.
Angol ny. rezümé: p. 18.

- A tanulmány historiográfiai része eredetileg 1987. május 23-án Szirákon, a Ránki György által szervezett „Az európai periféria gazdasági fejlődésének kérdései” c. nemzetközi konferencián hangzott el.
227. Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása / Pogány Ágnes. – p. 19–33.
Jegyzetek: p. 29–31.
Angol ny. rezümé: p. 32–33.

Konferencia

228. Hitelintézmények Magyarországon a XIX. és XX. században. – p. 34–82.
A tanulmányok a miskolci Hermann Ottó Múzeum által 1992 júniusában Kékcoden szervezett gazdaság- és társadalomtörténeti konferencia hitelügyi szekciójában elhangzott előadások átdolgozásai.
- [1.] A falusi hitelélet néhány sajátossága / Kaposi Zoltán. – p. 34–43.
Jegyzetek: p. 42–43.
- [2.] A megyei betéblázások és a középirtokos nemesség / Glósz József. – p. 44–47.
Jegyzetek: p. 47.
- [3.] Hódmezővásárhelyi pénzüintézetek hitellezési gyakorlata a dualizmus korában: különös tekintettel a mezőgazdaságra / Marjanucz László. – p. 48–61.
Jegyzetek: p. 60–61.
- [4.] Szlovák hitelegyletek a századfordulón / Tóth István. – p. 62–69.
Melléklet: p. 66–68.
Jegyzetek: p. 69.
- [5.] A Magyar Általános Hitelbank és vállalati érdekkör / Pogány Ágnes. – p. 70–72.
Jegyzetek: p. 72.
- [6.] A Magyar Nemzeti Bank hitelinformációs jelentései és a városi gazdasági elit a két világháború közötti Magyarországon / Timár Lajos. – p. 73–82.
Jegyzetek: p. 82.

Műtridéző

229. „...Oroszország, te méltatlan kiválasztott!...”: Bevezető megjegyzések a „Levél a szerbekhez” c. esszéhez / Sisák Gábor. – p. 83–89.
A címben szereplő idézet Alekszej Homjakov Oroszországhoz c. versének egy részlete.
230. Levél a szerbekhez. Üzenet Moszkvából / Alekseej Homjakov; ford. Kiss Ilona. – p. 90–114.
Jegyzetek: p. 110–114.
Eredeti címe: K Szerbam. Poszlanyije iz Moszkvi. – Lipcse, 1860.
A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Polnoje szobranijje szocsinyenyij. – Moszkva, 1900. – 1. köt. p. 377–408.

Határainkon túl

231. „Én magát az államot tartottam mindig a főszereplőnek”: (Beszélgetés Péter László történésszel): [London, 1992. április. 30.] / az interjút készítette Deák Ágnes. – p. 115–124.
232. Péter László válogatott bibliográfiája. – p. 125–126.
233. Az 1868. XLIV. t.c.: „A nemzetiségi egyenjogúság tárgyában” és a törvényhatóságok hivatalos nyelve / Péter László. – p. 127–137.
Jegyzetek: p. 136–137.

Figyelő

234. Magyarország az oszmán politikában / Lelc József. – p. 138–142.
Ism.: Magyarország és a török hódítás / Fodor Pál. – Bp.: Argumentum, 1991.
235. Are you German? No, I'm Austrian! / Eiler Ferenc. – p. 143–145.
Ism.: Vom Reich zur Republik / Gerald Stourzh. – Wien: Edition Atelier, 1990.
236. „Pax Britannica?” / Tandori Mária. – p. 146–149.

- Ism.: „Pax Britannica?\": British Foreign Policy: 1789–1914 / Muriel E. Chamberlain. – London: Longman, 1988. – 224 p. – (Studies in Modern History)
237. Franciaország válságtörténete / Soós Gábor. – p. 150–158.
Ism.: La fièvre hexagonale: Les grandes crises politique 1871–1968 / Michel Winock. – Paris: Calmann-Lévy, 1987.

1993. 1. (Szerkesztette: Dávid Tamás és Koszta László)

Tanulmányok

238. Adalékok a magyar koronázási palást Krisztus-ábrázolásának eszmetörténeti hátteréhez / Zsoldos Attila. – p. 5–13.
Jegyzetek: p. 10–12.
Német ny. rezümé: p. 12.
Angol ny. rezümé: p. 13.
239. A nyugati gót történetírás emlékei: (Isidorus Hispalensis és Johannes Biclarensis történeti művei) / Horváth Emőke. – p. 14–27.
Jegyzetek: p. 22–25.
Német ny. rezümé: p. 26.
Angol ny. rezümé: p. 26–27.
240. Az 1335. évi visegrádi királyi találkozó / Stanisław Szczur. – p. 28–42.
Jegyzetek: p. 38–41.
Német ny. rezümé: p. 41.
Angol ny. rezümé: p. 42.
241. Egy recept a középkorból: A fejfájás csillapítására / Stanisław Sroka. – p. 43–48.
Jegyzetek: p. 46–47.
Német ny. rezümé: p. 48.
Angol ny. rezümé: p. 48.
242. Kovácsmunka a késő középkori ónodi várban / Rasztik Tibor. – p. 49–63.
Jegyzetek: p. 56–60.
Függelék: p. 60–61.
Német ny. rezümé: p. 62.
Angol ny. rezümé: p. 62–63.

Kitekintés

243. A középkori magyar egyházra vonatkozó történeti kutatások az utóbbi évtizedekben: (1948–1988) / Koszta László. – p. 64–105.
Jegyzetek: p. 83–104.
Rövidítések: p. 104–105.
A tanulmány 1991 októberében, a MTA Egyháztörténeti Bizottságának ülésén hangzott el.

Forrásközlés

244. Pii II pontificis maximi De bello Turconico liber imperfectus: (Egy humanista műhelyéből) / Bellus Ibolya, Boronkai Iván. – p. 106–127.
Jegyzetek: p. 118–127.
245. Egy 15. századi ismeretlen spanyol szerző királytükre / Vígh Éva. – p. 128–142.
Fajdalmi útmutató: Spanyolország jó kormányzása érdekében, a fenséges királyoknak, Ferdinándnak és Izabellának szánva / ford. Vígh Éva. – p. 131–142.
Jegyzetek: p. 130., 142.
A kézirat előzéklapon a mű teljes címe: Directorio de príncipes para el buen gobierno de España endereçado a los Serenísimos reyes don Fernando e dona Isabel

Határainkon túl

246. [Bemutatjuk] James Ross Sweeney[-t]. – p. 143.
 247. J[ames] R[oss] Sweeney bibliográfiája. – p. 144–146.
 248. Ince és az csztergomi ércskválasztási vita. A Bonc Memorie II. dekrétális történeti háttér / James Ross Sweeney; ford. Sebők Ferenc. – p. 147–169.
 Jegyzetek: p. 159–169.
 A téma megvitatására a IX. Középkortudományi konferencián nyílt lehetőség Kalamazóban, Michiganben, 1974. május 10-én.

Figyelő

249. Középkori novellák / Veszprémy László. – p. 170–172.
 Ism.: Középkori históriák oklevelekben: 1002–1410 / vál., bev., jegyz. írta Kristó Gyula. – Szeged, 1992. – (Szeged Középkortörténeti Könyvtár, I.)
 250. Anonymus – latinul és németül / Kristó Gyula. – p. 173–176.
 Ism.: Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars: Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte / Unter Mitarbeit von László Veszprémy, von Gabriel Silagi. – Sigmaringen: Jan Thorbecke Verl., 1991.
 251. Középkori törvények angolul / Petrovics István. – p. 177–181.
 Ism.: The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary Vol. 1., 1000–1301 / translated and ed. by János M. Bak, György Bónis, James Ross Sweeney. – California: Charles Schlaks: Jr. Bakersfield, 1989. – LXI, 178 p. – (The Laws of Hungary / ed. Peter I. Hidas. – Series 1., vol. 1.)
 252. A XV. század váréptésze / Piti Ferenc. – p. 182–184.
 Ism.: Várak a későközépkorban = Die Burgen im Spätmittelalter = Castrum Benc 2. 1990 / szerk. Juan Cabello. – Bp., 1992.
 253. Egy rendkívüli utazás krónikája / Makai János. – p. 185–186.
 Ism.: Kolumbusszal Amerikába: 1492 / Pauló Emilio Taviani; ford. Tóth Éva. – [Bp.]: Helikon, 1992.

Melléklet

254. Pótlások a Magyarországi Középkori Latinság Szótárához: (1. közlemény): [A] / Boronkai Iván, Szovák Kornél. – p. 187–210.
 Folyt.: 2. közlemény: [A-H] = 1994. 1. [sz.]. – p. 250–279. Ld.: 328.

1993. 2. (Szerkesztette: Tóth Szergej)

Tanulmányok

255. Oroszország és a nemzetközi kapcsolatok rendszere: (1917–1922) / Majoros István. – p. 5–36.
 Jegyzetek: p. 24–34.
 Angol ny. rezümé: p. 34–35.
 Német ny. rezümé: p. 35–36.
 256. Nyugati típusú fejlődés az orosz birodalom határain belül: Finnország / Gombos József. – p. 37–87.
 Jegyzetek: p. 78–84.
 Angol ny. rezümé: p. 84–86.
 Német ny. rezümé: p. 86–87.
 A tanulmány egy készülő értekezés része.

Műtridéző

257. Szentanúként a történelemről: Sesztov / Patkós Éva. – p. 88.
 258. Mi az orosz bolszevizmus? / Lev Sesztov; ford. Patkós Éva. – p. 89–106.

- A tanulmányt 1920. március 5-én írta Sesztov Genfben. Megjelenés: 1920. szeptember 1-jén a *Mercure de France*-ban franciául, oroszul 1991-ben a *Sztrannyyk c.* kiadványban.
259. Az oroszországi zsidó pogromok / a bevezetőt írta Horváth Géza. – p. 107–132.
 Jegyzetek: p. 109–111.
 [1.] A gomeli pogrom / ford. Budavári Réka, Hárs Ildikó. – p. 112–116.
 [2.] Az Igazságügyi Minisztérium I. sz. Ügyosztálya 2. sz. Bűnügyi Osztályának 2. sz. ügye: „A Kisinyovban lezajlott zsidóellenes zavargásokról” / ford. Elek Andrea. – p. 117–120.
 [3.] Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt: Litvánia, Lengyelország és Oroszország Általános Zsidó Munkásszövetsége / ford. Horváth Géza. – p. 121–123.
 [4.] A. F. Malajev visszaemlékezés / ford. Elek Andrea. – p. 123–128.
 [5.] A „Vörös Lovas” számaiból / ford. Kolontári Atila. – p. 128–132.
260. Az orosz politikai liberalizmus a századelőn / Menyhárt Lajos. – p. 133–138.
 Jegyzetek és felhasznált irod.: p. 138.
261. A II. Állami Duma: A terror elítélésének kérdése / V. A. Maklakov; ford. Jobbágy József; a jegyzeteket készítette Menyhárt Lajos. – p. 139–159.
 Jegyzetek: p. 154–159.
 A fordítás alapjául szolgáló kiad.: *Vtoraja goszdarsztvennaja duma: (Voszpominanyija szovremennyika)* / V. A. Maklakov. – London: Overseas Publications Interchange LTD, 1991.

Határainkon túl

262. A szovjet múlt tisztázásához: Részletek a Harvard Egyetem Orosz Kutatóközpontjában 1992. február 12-én elhangzott előadásból / Alekszandr Nyekrics; ford. Belányi György. – p. 160–174.

Figyelő

263. A bolsevik-eszer koalíció története / Kiss Mária Rita. – p. 175–178.
 Ism.: *Bolseviki i levije eszeri oktjabr 1917 – ijul 1918: Na puty i k odnopartyijnjoj diktature* / J. G. Felstinszkij. – Paris: WMCA PRESS, 1985. – 287 p. – (Isszledovanyija novejszej russzkoj isztorii, 5.)
264. Új utakon a magyar szovjetológia: Gondolatok egy tanulmányorozat kapcsán / S. Horváth Jenő. – p. 179–184.
 Ism.: *Szovjet Füzetek: [tanulmányorozat] / [közreadja a] Magyar Ruszisztikai Intézet*
265. Mitől friss egy tudományos munka? / Kocsis Mihály. – p. 185–188.
 Ism.: [1.] *Isztorija Ukrajni / Kripjakevics I. P.*; red. F. P. Sevcenko, B. Z. Jakimovics. – Lviv: Szvit, 1990. – 520 p. – (Pamjatki isztoicsji dumki Ukrajni)
 [2.] *Narisz isztoriji Ukrajni / A. Zsukovszkij, O. Szubtelnij*; red. Ja Hricak, O. Romannyiv. – Lviv: NTS, 1992. – 230 p. – (Ukrajinoznavcsa biblioteka NTS, 1.)
266. Sztolipin és az orosz modernizáció kérdése / Gombos József. – p. 189–194.
 Ism.: *Nam nuzsna Velikaja Rosszija...: Poln. szobr. recsej v Goszuarsztvennoj dume i Goszdarsztvennom szovetc: 1906–1911.* – Moszkva: Mol. gvargyija, 1991. – 411 p. – (Zvonnyica, Antologija russzkoj publicisztiki)
267. Elfeled(tet)ett múlt / Eiler Ferenc. – p. 195–201.
 Ism.: *Die Deutschen in der UdSSR in Geschichte und Gegenwart: ein internationaler Beitrag zur deutsch-sovjetschen Verständigung* / Ingeborg Fleischhauer, Hugo Jedig. – Baden-Baden: NOMOS Verl., 1990.

1993. 3. (Szerkesztette: Bárdi Nándor és Kordé Zoltán)

Tanulmányok

268. A székelyek és a Székelyföld régészeti kutatásának credményei és feladatai / Benkő Elek. – p. 5–20.
 Jegyzetek: p. 15–17.

- Német ny. rezümé: p. 18–19.
Angol ny. rezümé: p. 19–20.
269. A székely eredetkérdés az újabb kutatások tükrében / Kordé Zoltán. – p. 21–39.
Jegyzetek: p. 33–38.
Német ny. rezümé: p. 38–39.
Angol ny. rezümé: p. 39.
270. Rendiség és nemzetiségi identitástudat a székelyeknél / Hermann Gusztáv Mihály. – p. 40–56.
Jegyzetek: p. 53–55.
Német ny. rezümé: p. 55–56.
Angol ny. rezümé: p. 56.
271. Orbán Balázs temetési / Zepezsaner Jenő. – p. 57–75.
Jegyzetek: p. 72–73.
Német ny. rezümé: p. 74.
Angol ny. rezümé: p. 74–75.
272. Impériumváltás Székelyudvarhelyen: 1918–1920 / Bárdi Nándor. – p. 76–120.
Jegyzetek: p. 111–118.
Német ny. rezümé: p. 119.
Angol ny. rezümé: p. 120.

Forrásközlés

273. Kelemen Lajos levelei Bányai Jánoshoz / közzéteszi Zepezsaner Jenő. – p. 121–129.
Jegyzetek: p. 127–129.
274. Székely autonómia a XX. században: illúzió vagy realitás? / Vincze Gábor. – p. 130–139.
Jegyzetek: p. 136–139.
Szerződés: [székely autonómiaterv: 1946] / közzéteszi Vincze Gábor. – p. 139–150.

Kitekintés

275. A Székely Oklevéltár új sorozata / Demény Lajos. – p. 151–162.
276. Az identitás jelképei / Veres Péter. – p. 163–175.
Felhasznált irod.: p. 174–175.
277. Erdélyi közgyűjtemények bemutatása. – p. 176–240.
[1.] A kolozsvári levéltárak / Kiss András. – p. 176–189.
Jegyzetek: p. 188–189.
[2.] Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára: Kolozsvár / Sipos Gábor. – p. 189–191.
[3.] Állami Levéltár: Marosvásárhely / Pál-Antal Sándor. – p. 191–201.
Jegyzetek: p. 200–201.
[4.] Az Állami Levéltár Hargita megyei fiókja: Csíkszereda / Albert Dávid. – p. 201–207.
[5.] Egyetemi és Akadémiai Könyvtár: Kolozsvár / Jakó Klára. – p. 207–211.
[6.] Székely Nemzeti Múzeum: Sepsiszentgyörgy / Pál Judit. – p. 212–219.
[7.] Tudományos Könyvtár: Székelyudvarhely / Róth András Lajos. – p. 220–223.
[8.] A Brukenthal Könyvtár: Nagyszeben / Doina Nägler; ford. Aradi László. – p. 224–227.
[9.] Batthyaneum Könyvtár: Gyulafehérvár / Iacob Marza. – p. 227–229.
[10.] Telcki-Téka: Marosvásárhely / Decé Nagy Anikó. – p. 230–240.
Jegyzetek: p. 239–240.

Figyelő

278. [Várad] / Adrian Andrei Rusu; ford. Veress László. – p. 241–243.
Ism.: Boldog Várad / szerk. Bálint István János. – Bp.: Héttorony Kvk., 1992.
279. Az erdélyi román felvilágosodás / Remus Câmpeanu; ford. Veress László. – p. 244–245.

- Ism.: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon / Kosáry Domokos. – Bp.: Akad. K., 1980.
280. Vélemények egy új „Források és tanulmányok” sorozatról / Stelian Mândruț; ford. Veress László. – p. 246–249.
Ism.: [1.] Egyház és forradalom: A köröskisjenői ortodox román egyházi zsinat: 1849 / Szabad György előszavával és Miskolczy Ambrus bevezetésével. – Bp.: ELTE BTK, 1992. – (Encyclopedia Transylvanica)
[2.] Javallat: (Az első erdélyi magyar nyelvű büntetőtörvénykönyv-tervezet 1839) / Gál László; Hajdu Lajos bevezetésével. Bp.: ELTE BTK, 1992. – (Encyclopedia Transylvanica)
[3.] A fanariótáktól a Hohenzollernekig: (Társadalmi hanyatlás és nemzeti emelkedés a román történelemben 1711–1866). – Bp.: ELTE BTK, 1992. – (Encyclopedia Transylvanica)
281. A tragikus titok / Berkes Tímea. – p. 250–252.
Ism.: Trianon titkai, avagy hogyan bántak el országunkkal / Raffay Ernő. – Bp.: Tornado: Danenijsa, 1990.
282. A mozaik egy színe / Mirnics Károly. – p. 253–255.
Ism.: Egy felrobbant etnikai mozaik esete / Kocsis Károly. – Bp.: Teleki László Alapítvány, 1993.
283. Kirekesztők – Befogadók: Kigyótozás vagy kakukktózás?: A normális – mint kivételes jelenség / Balog Iván. – p. 256–262.
Ism.: [1.] Kirekesztők: Antiszemita írások 1881–1992 / vál. és a bevezetőt írta Karsai László. – Bp.: Aura, 1992.
Jegyzetek: p. 260.
[2.] Befogadók: Írások az antiszemitizmus ellen 1882–1993 / vál. és a bevezetőt írta Karsai László. – Bp.: Aura, 1993.
284. Véres história / Vincze András. – p. 263–264.
Ism.: The History and Sociology of Genocide / Frank Chalk, Kurt Jonassohn. – Newhaven; London: Yale University Press, 1990.

1993. 4. (Szerkesztette: Deák Ágnes és Tomka Béla)

Tanulmányok

285. A történelmi megismerés alapjai / Szécsi Gábor. – p. 5–26.
Jegyzetek: p. 24–25.
Német ny. rezümé: p. 26.
Angol ny. rezümé: p. 26.
286. A Jagelló-kori rendiség kutatása a két világháború között / Sebők Ferenc. – p. 27–43.
Jegyzetek: p. 39–41.
Német ny. rezümé: p. 42.
Angol ny. rezümé: p. 42–43.
287. Kísérlet a magyar nyelvű diplomatika megteremtésére (Horvát István és Schwartzner Márton) / Soós István. – p. 44–91.
Jegyzetek: p. 76–88.
Német ny. rezümé: p. 88–89.
Angol ny. rezümé: p. 90–91.
A tanulmány egy Horvát István életművéről készülő monográfia része.
288. A totalitarizmuselméletektől az „új társadalomtörténet”-ig: Változó hangsúlyok a Harmadik Birodalom értelmezésében / Tomka Béla. – p. 92–112.
Jegyzetek: p. 107–110.
Német ny. rezümé: p. 111.
Angol ny. rezümé: p. 112.

Műhely

289. Változások a magyar város- és településrendszerben 1784 és 1910 között: Egy adatbázis első tanulságai / Czoch Gábor, Szabó Gábor, Zsinka László. – p. 113–133.
Jegyzetek: p. 125–126.
Függelék: p. 127–133.

Elmélet és módszer

290. Feminizmus és történetírás: Beszélgetés Susan Arpaddal: [Szeged, 1993. január] / az interjút készítette Molnár Edit Katalin. – p. 134–138.
291. A nemek társadalmi viszonyai: A nők történelmének módszertani jelentősége / Joan Kelly-Gadol; ford. Molnár Edit Katalin. – p. 139–153.
Jegyzetek: p. 150–153.
A cikk eredetileg a Signs: Journal of Women in Culture and Society vol. 1, no. 4-ben jelent meg 1976-ban. A fordítás a Sandra Harding, szerk.: Feminism and Method (Bloomington: Indiana University Press, 1987.) című kötet (15–28. old.) alapján készült.
292. Episztemológiai kérdések / Sandra Harding; ford. Molnár Edit Katalin. – p. 154–164.
Jegyzetek: p. 163–164.

Kitekintés

293. AETAS-körkérdés: a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről / az AETAS Szerkesztősége. – p. 165–212.
294. Történetírás Nagy-Britanniában: Beszélgetés R. J. W. Evansszel, az English Historical Review társszerkesztőjével: [Oxford, 1992. július 9.] / a beszélgetést készítette Deák Ágnes. – p. 213–217.
295. Felfedezés vagy holocaust?: Megjegyzések Amerika felfedezésének 500. évfordulójáról / Anderle Ádám. – p. 218–222.
Jegyzetek: p. 221–222.

Figyelő

296. Női hang / L. Bozai Zsuzsanna. – p. 223–226.
Ism.: Histoire des Femmes en Occident / Sous la direction George Duby et Michelle Perrot
3., XVIe-XVIIe siècles / Sous la direction Natalie Zemon Davis et Arlette Farge. – Paris: Plon, 1991.
297. Idő nélkül és időben / Nagy Edit. – p. 227–231.
Ism.: Időben élni: Történeti-szociológiai tanulmányok / vál. Gellériné Lázár Márta. – Bp.: Akad. K., 1990. – (Hermész Könyvek)
298. Továbbra sincs alapmű / Gángó Gábor. – p. 232–235.
Ism.: Magyar liberalizmus / vál. Tőkéczi László. – Bp.: Századvég, 1993. – 560 p.
299. Holocaust Romániában és Szlovákiában / Karsai László. – p. 236–242.
Jegyzetek: p. 242.
Ism.: [1.] A szlovákiai zsidók üldözése 1939–1945 / Sas Andor; a szöveget gondozta és szerk. Csanda Gábor. – Pozsony: Kalligram, 1993. – 255 p.
[2.] Holocaust Romániában 1940–1944 / Matias Carp; ford. Takács Ferenc. – H.n.: Primor, 1993. – 289 p.
300. A történetész életei / Szász Géza. – p. 243–245.
Jegyzetek: p. 245.
Ism.: Histoires d'un historien: Kantorowicz / Alain Bourcau. – Paris: Gallimard, 1990. – (L'Un et l'Autre)

1994. 1. (Szerkesztette: Koszta László)

Tanulmányok

301. „Cum caps... cum bacillo”: Középkori magyar zarándokok / Csukovits Enikő. – p. 5–27.
Jegyzetek: p. 20–25.
Német ny. rezümé: p. 25–26.
Angol ny. rezümé: p. 26–27.
A cím idézet Janus Pannonius Galcotti peregrinationem irridet című verséből.
302. Szent László uralmának vitás kérdései a legendában és krónikában / Gerics József. – p. 28–35.
Jegyzetek: p. 33–34.
Német ny. rezümé: p. 34.
Angol ny. rezümé: p. 35.
303. Közös motívumok a 12–13. századi magyarországi és hispániai historiográfiában / Veszprémy László. – p. 36–48.
Jegyzetek: p. 43–46.
Német ny. rezümé: p. 47.
Angol ny. rezümé: p. 47–48.
304. Esetleges spanyol (Lcón-aragóniai), valamint nyugati behatás III. András diétáinak összetételében / Kosztolnyik Zoltán. – p. 49–57.
Jegyzetek: p. 54–55.
Német ny. rezümé: p. 56.
Angol ny. rezümé: p. 57.
305. Jób csztergomi érsek kapcsolata III. Béla királlyal és szerepe a magyar egyházi művelődésben / Györfly György. – p. 58–63.
Felhasznált irod.: p. 61.
Német ny. rezümé: p. 61–62.
Angol ny. rezümé: p. 62–63.
306. Egy francia származású főpap Magyarországon: Bertalan pécsi püspök: (1219–1251) / Koszta László. – p. 64–88.
Jegyzetek: p. 81–86.
Német ny. rezümé: p. 87.
Angol ny. rezümé: p. 88.
307. Egy lengyel származású főpap a 14. századi Magyarországon: Boleszló csztergomi érsek: (1321–1328) / Stanisław Śroka. – p. 89–101.
Jegyzetek: p. 95–99.
Német ny. rezümé: p. 99–100.
Angol ny. rezümé: p. 100–101.
308. Szalkai László csztergomi érsek politikai szereplése / Kubinyi András. – p. 102–119.
Jegyzetek: p. 112–117.
Német ny. rezümé: p. 117–118.
Angol ny. rezümé: p. 118–119.
309. Az első Habsburg a magyar trónon: Albert király 1438–1439 / Mályusz Elemér; [a Mályusz Elemér hagyatékában lévő kéziratot Soós István rendezte sajtó alá]. – p. 120–150.
Jegyzetek: p. 143–147.
Német ny. rezümé: p. 147–149.
Angol ny. rezümé: p. 149–150.

Forrásközlés

310. Az 1327. évi nagyszombati királytalálkozó szerződéslevelc / Almási Tibor, Kőfalvi Tamás. – p. 151–157.

Határainkon túl

311. Bemutatjuk Jerzy Kłoczowski lengyel egyháztörténészt. – p. 158–159.
 312. Jerzy Kłoczowski munkásságának válogatott bibliográfiája. – p. 159–165.
 313. A civilizáció fejlődése Közép- és Kelet-Európában a XIV. és XV. században / Jerzy Kłoczowski; ford. Újfalusi Németh Jenő. – p. 166–186.
 Jegyzetek: p. 184–186.
 A tanulmány eredeti, francia nyelvű megjelenési helye: *Quaestiones medii aevi*, 1. (1977) 111–138.

Vita

314. Ki volt Károly Róbert első felesége? / Stanisław Sroka. – p. 187–193.
 Jegyzetek: p. 191–193.
 315. Orosz herceg nő volt-e Károly Róbert első felesége? / Kristó Gyula. – p. 194–199.
 Jegyzetek: p. 198–199.

Kitekintés

316. „Az empiriának és az intuíciónak találkoznia kell”: [Beszélgetés Gyimesi Sándorral] / az interjúút készítette Rác Lajos. – p. 200–207.
 317. Erdélyi közgyűjtemények címtárából / Zsuzsanna Jenő. – p. 208–215.
 Az összcállítás a Teleki László Alapítvány Könyvtárának „Közép-Európa kisebbségi intézményrendszere” c. kutatási programja keretében készült.
 318. XVIII. nemzetközi történelem-kongresszus: Montréal 1995. augusztus 27. – szeptember 3. – p. 216.

Figyelő

319. A templomos rend tündöklése és bukása / Szász Géza. – p. 217–221.
 Ism.: *Vic et mort de l'ordre du Temple 1118–1314* / Alain Demurger. – Paris: Seuil, 1989. – (Points Histoire)
 320. Szent a családban / Berend Nóra. – p. 222–224.
 Ism.: *Un santo in famiglia: Vocazione religiosa e resistenza sociali nell'agiografia latina medievale* / Alessandro Barbero. – Torino: Rosenberg and Sellier, 1991.
 321. A Piastok és az Árpádok dinasztikus kapcsolatai / Stanisław Sroka. – p. 225–227.
 Jegyzetek: p. 227.
 Ism.: *Rodowód piarwszych Piastów* / Kazimierz Jasiński. – Warszawa; Wrocław, 1993. – 298 p. + geneal.táblák
 322. Elődeink története az Árpád-kor végéig / Nógrády Árpád. – p. 228–231.
 Ism.: *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)* / Kristó Gyula. – Szeged, 1993. – 299 p. – (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 3.)
 323. Szent László a középkori magyar falképeken / Prokopp Mária. – p. 232–233.
 Ism.: *A Szent László-legenda középkori falképei* / László Gyula. – Bp., 1993. – (Tájak – Korok – Múzeumok Könyvtára, 4.)
 324. „Csillagok közt fényesség csillag” / Prokopp Mária. – p. 234–235.
 Ism.: *Szent László király* / Szóke Gyula. – Bp., 1993. – A Szent László Alapítvány kiadása.
 325. Fügedi Erik életművéről, posztumusz könyve kapcsán / Jakó Zsigmond. – p. 236–243.
 Ism.: *Az Elefánthyak* / Fügedi Erik. – Bp.: Magvető, 1992. – (Mikrotörténelem)
 326. Erdélyi parasztfelkelés / Török János. – p. 244–246.
 Ism.: *Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai / előszóval és jegyzetekkel közlésezi Demény Lajos; a latin okleveleket ford. Bodor András, Köllő Károly, Szabó György.* – Bukarest: Kriterion, 1991.
 327. Az újjászervezett Erdélyi Múzeum Egyesület és kiadványai / Monok István. – p. 247–249.
 Ism.: *Erdélyi Múzeum kötetei.* – Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület

53. köt. – 1991.

54. köt. – 1992.

Melléklet

328. Pótlások a Magyarországi Középkori Latinság Szótárához = Supplementum ad Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae voll. I–IV: (2. közlemény): [A–H] / Szovák Kornél. – p. 250–279.

Előzm.: 1. közlemény: [A] = 1993. 1. [sz.]. – p. 187–210. Ld.: 254.

1994. 2. (Szerkesztette: Pelyach István)

Tanulmányok

329. Nemzeti törekvések és dinasztikus velleitások az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában a 19. század utolsó harmadában / Diószegi István. – p. 5–42.

Jegyzetek: p. 34–41.

Német ny. rezümé: p. 41–42.

Angol ny. rezümé: p. 42.

330. Lajos Fülöp, a Polgárkirály / Vadász Sándor. – p. 43–74.

Jegyzetek: p. 70–72.

Német ny. rezümé: p. 72–73.

Angol ny. rezümé: p. 73–74.

331. XVI. Lajos és Franciaország / Kövér Lajos. – p. 75–101.

Jegyzetek: p. 95–99.

Német ny. rezümé: p. 99–100.

Angol ny. rezümé: p. 101.

332. Egy elfelejtett házasságkötési szándék a spanyol Bourbonok és a Romanovok között a 18. század elején / Kovács Marian. – p. 102–120.

Jegyzetek: p. 115–119.

Német ny. rezümé: p. 119.

Angol ny. rezümé: p. 120.

Műhely

333. A svéd dinasztizmus: (1523–1721) / Kenyeres Zsolt. – p. 121–133.

Jegyzetek: p. 131.

Függelék: II. Gusztáv Adolf búcsúbeszéde a rendekhez 1630. május 30-án p. 132–133.

Kitekintés

334. A román romantika és folklórszemlélete: (Elemzések és megközelítések) / Miskolczy Ambrus. – p. 134–169.

Jegyzetek: p. 163–169.

A tanulmány a Miorița című román népballada „életrajzát” és értelmezéseit bemutató nagyobb – Amikor a mítosz születik ... (Egy román népballada útja Sovjetjótól Párizsig és vissza) című – munka része.

Műtáradó

335. Egy dinasztia szolgálatában? / Diószegi István. – p. 170–171.

Otto von Bismarckról.

336. A hármasszövetség / Otto von Bismarck; ford. Pingiczor Klára. – p. 172–193.

A fordítás Otto von Bismarck: Gedanken und Erinnerungen (Safari-Verlag, 1942.) című visszacmlékczéseinek 266–294. oldalai alapján készült.

Határainkon túl

337. A történelem a múlt életének a megértése: Beszélgetés Vermes Gáborral: [Szeged, 1993. július 16.] / az interjút készítette Deák Ágnes. – p. 194–202.
338. A délszláv törekvések és a magyar nacionalizmus az Osztrák–Magyar Monarchiában / Vermes Gábor; ford. Duró Gábor. – p. 203–220.
Jegyzetek: p. 218–220.
339. Vermes Gábor műveinek válogatott bibliográfiája. – p. 221–222.

Figyelő

340. A még mindig hiányzó monográfia / Deák Ágnes. – p. 223–228.
Ism.: Deák Ferenc / Király Béla. – Bp.: Akad. K., 1993.
341. Portrék, hazai tájban / Gángó Gábor. – p. 229–231.
Ism.: Sic Itur ad Astra. – 1992. 1–3. sz.; Történezsportrék / vál., előszó, jegyz., bibliogr. Vörös Boldizsár
342. Gondolatok Deák István „Volt egyszer egy tisztikar 1848–1918” című könyvének olvasása közben / Bencze László. – p. 232–241.
Ism.: Volt egyszer egy tisztikar 1848–1918 / Deák István. – Bp.: Gondolat, 1993.
343. Kalkhasztól Szimonidesz Lajosig / Zakar Péter. – p. 242–247.
Ism.: A magyar tábori lelkészlet története / Boróvi József. – Bp.: Zrínyi K., 1992.
344. Parasztszerelm az újkorban / Gálffy László. – p. 248–250.
Ism.: Les amours paysannes / Jean-Louis Flandrin. – Paris: Gallimard, 1993.
345. Az Alapító Atyák (Új)világa / Magyarovics Tamás. – p. 251–257.
Ism.: Köztársaság az Újvilágban / Urbán Aladár. – Bp.: Nemzeti Tankvk., 1994.

1994. 3. (Szerkesztette: Tomka Béla)

Tanulmányok

346. Az antropometrikus történetírás jelentőségéről / John Komlos. – p. 5–16.
Jegyzetek: p. 12–15.
Német ny. rezümé: p. 15.
Angol ny. rezümé: p. 16.
347. Cluster-analízis a földbirtokszerkezet vizsgálatában: Porosz és magyar példák a 19. század végéről / Scott M. Eddie. – p. 17–36.
Jegyzetek: p. 32–34.
Német ny. rezümé: p. 35.
Angol ny. rezümé: p. 35–36.
348. A szegényügy „szerves” fejlődése vagy radikális szociális reform?: Kommunális közjótékonyosság Budapesten és Bécsben: (1873–1914) / Gerhard Melinz, Susan Zimmermann. – p. 37–56.
Jegyzetek: p. 50–55.
Német ny. rezümé: p. 55–56.
Angol ny. rezümé: p. 56.
A tanulmány a Wiener Geschichtsblätter 1992. 2. számában megjelent cikk magyar változata.
349. Otto Bauer külpolitikája és a Magyar Tanácsköztársaság / John C. Swanson. – p. 57–70.
Jegyzetek: p. 66–68.
Német ny. rezümé: p. 68–69.
Angol ny. rezümé: p. 69–70.

Határainkon túl

350. „A gazdaságtörténészek véleménye ugyanolyan fontos a jelenlegi helyzet megértéséhez, mint a közgazdászoké”: Actas-beszélgetés David F. Good-dal: [Minneapolis, 1993. június] / az interjúút készítette és ford. Tomka Béla. – p. 71–79.
351. Gazdasági átalakulás Közép- és Kelet-Európában: Történelmi kitekintés / David F. Good. – p. 80–92.
Jegyzetek: p. 89–92.
352. David F. Good bibliográfiája. – p. 93–94.

Műhely

353. Magyarországi polgárosodás: Tallózás az 1988–1992 közötti történeti irodalomban / Halmos Károly. – p. 95–130.
Jegyzetek: p. 124–129.
Felhasznált irod.: p. 129–130.
Bibliogr.: A polgárról, polgáriról és a polgárosodásról szóló irodalom: 1988–1992 / összeáll. Halmos Károly. – p. 131–154.
Mutatók: p. 147–154.

Figyelő

354. A történelem, mint vszélyeztetett faj?: Viták a posztmodern történetírásról / Dcák Ágnes. – p. 155–161.
Ism.: [1.] History and Theory. – 1989–1990.
[2.] Past and Present. – 1991–1992.
355. A Bibó-életmű időszzerűsége és feldolgozásának nehézségei / Berkcs Tímea. – p. 162–166.
A tartalomjegyzékben a cím: Bibó aktualitása.
Ism.: A hatalom humanizálása: Tanulmányok Bibó István életművéről / szerk. Dénes Iván Zoltán. – Pécs: Tanulmány, 1993.
356. Holocaust Franciaországban / Karsai László. – p. 167–171.
Ism.: Persécutions et sauvetages. Juifs et Français sous l'Occupation et sous Vichy = (Üldöztetések és mentések. Zsidók és franciák a megszállás és Vichy idején) / Asher Cohen; préface de René Rémond. – Paris: Les Éditions du Cerf, 1993.
357. Homokszemek / Soós Gábor. – p. 172–177.
Ism.: A kovakőtől a szilíciumig: A tömegkommunikációs eszköz története / Giovanni Giovannini. – Bp.: Püski, 1990.
358. Eszmetörténet a periférián / Miskolczi Ambrus. – p. 178–181.
Ism.: Román eszmetörténet: 1866–1945 / vál. és az utószót írta Pászka Imre. – Bp.: Actas – Századvég, 1994.

1994. 4. (Szerkesztette: Vajda Zoltán)

Tanulmányok

359. Katonai forradalom a 14. századi Angliában / Andrew Ayton; ford. Vajda Zoltán. – p. 5–26.
Jegyzetek: p. 21–24.
Német ny. rezümé: p. 25.
Angol ny. rezümé: p. 26.
360. VII. Henrik és a londoni lobbyk / Velich Andrea. – p. 27–52.
Jegyzetek: p. 47–51.
Német ny. rezümé: p. 51–52.
Angol ny. rezümé: p. 52.
361. Politikai játékszabályok Angliában a 18. század közepén / Borus György. – p. 53–71.
Jegyzetek: p. 67–70.

- Német ny. rezümé: p. 71.
Angol ny. rezümé: p. 71.
362. A reformmozgalom irányzatai a brit parlamentben az 1780-as évek elején / Tandori Mária. – p. 72–106.
Jegyzetek: p. 99–105.
Német ny. rezümé: p. 105.
Angol ny. rezümé: p. 106.
363. Turgot politikai pályája / Kövér Lajos. – p. 107–132.
Függelék: p. 121–125.
Jegyzetek: p. 126–130.
Német ny. rezümé: p. 131.
Angol ny. rezümé: p. 132.

Forrásközlés

364. Egy reformer a 18. századi Franciaországból: Részletek Turgot és a champagne-i intendáns levelezéséből / közzéteszi Szász Géza. – p. 133–159.
Jegyzetek: p. 157–159.

Határainkon túl

365. Becsülgetés a 18. századról Jean Bérenger professzossal: [Párizs, 1993. november 24.] / az interjúút készítette Tóth Ferenc. – p. 160–164.
366. Jean Bérenger műveinek válogatott bibliográfiája. – p. 165.
367. A francia külpolitikai stratégia főbb vonulatai a 18. században / Jean Bérenger; ford. Cs. Tóth Annamária. – p. 166–178.
A tanulmány a *La France dans le monde au XVIIIe siècle* / Jean Bérenger, Jean Meyer. – (Regards sur l'histoire moderne / ed. André Corvisier) első fejezetének magyar fordítása.

Figyelő

368. Brit nemzet a 18. században? / Bárány Attila. – p. 179–185.
Ism.: Britons: Forging the Nation 1707–1837 / Linda Colley. – New Haven; London: Yale University Press, 1992. – 429 p.
369. A huszárok és Franciaország / Tóth Ferenc. – p. 186–188.
Jegyzetek: p. 188.
Ism.: Les Hussards et la France / André Corvisier. – Bruxelles: Musée de l'Armée-Editions Complexe, 1993. – 253 p.
370. Szokásaiban lázad az angol? / Csontos Szabolcs. – p. 189–195.
Jegyzetek: p. 195.
Ism.: Customs in Common / Edward Palmer Thompson. – London: Merlin Press, 1991. – 547 p.

1995. 1–2. (Szerkesztette: Lelc József)

Tanulmányok

371. Vázlat egy ellenségkép történetéről I.: A tatárok emlékezete Erdélyben, 1241–1621 / B. Szabó János. – p. 5–23.
Jegyzetek: p. 16–21.
Német ny. rezümé: p. 21–22.
Angol ny. rezümé: p. 23.
372. Báthory Zsigmond ünnepi arcmása: A fejdelem és a ceremóniák / Erdősi Péter. – p. 24–67.
Jegyzetek: p. 53–65.
Német ny. rezümé: p. 65–66.
Angol ny. rezümé: p. 67.

373. A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése / Lukács Zs. Tibor. – p. 68–94.
Jegyzetek: p. 85–92.
Német ny. rezümé: p. 93.
Angol ny. rezümé: p. 94.
374. A 17. századi közvéleményformálás és propaganda Érsekújvár 1663-as ostromának tükrében / G. Etényi Nóra. – p. 95–139.
Jegyzetek: p. 127–137.
Német ny. rezümé: p. 137–138.
Angol ny. rezümé: p. 138–139.
375. A Thököly-felkelés visszhangja a Német-római Birodalom területén / Csapodi Zoltán. – p. 140–170.
Jegyzetek: p. 162–168.
Német ny. rezümé: p. 169.
Angol ny. rezümé: p. 169–170.

Műhely

376. Propaganda és közvélemény kutathatósága a történettudományban / Lukács Zs. Tibor. – p. 171–178.
Jegyzetek: p. 176–178.
377. A női munka a középkori gazdaságban / Szende Katalin. – p. 179–193.
Jegyzetek: p. 189–193.

Forrásközlés

378. Előszó Michael Joseph Quin útleírásához / Kádár Judit. – p. 194–195.
A Steam Voyage Down the Danube (Bentley, 1835) első kötete 116–154., 163–164. oldalainak fordítása.
Gőzhajózás a Dunán: (Találkozás Széchenyi Istvánnal) / Michael Joseph Quin; [ford. Kádár Judit]. – p. 196–208.
Jegyzetek: p. 206–208.

Elmélet és módszer

379. Előszó John Dunn tanulmányához / Horkay Höcher Ferenc. – p. 209.
A politikaelmélet története / John Dunn; ford. Gál Ferenc. – p. 210–232.
Felhasznált irod.: p. 229–232.

Határainkon túl

380. A székely történet kutatása nem jelent elkülönülést: Beszélgetés Imreh Istvánnal / a beszélgetést készítette Gaál György. – p. 233–239.
381. Imreh István válogatott bibliográfiája. – p. 240–242.
382. Alsó-Fehér megyei falusbírák számadásai: 1796–1806 / Imreh István. – p. 243–262.
Jegyzetek: p. 261–262.

Figyelő

383. A Korai magyar történeti lexikonról I. / Vízkelety András. – p. 263–266.
Ism.: Korai magyar történeti lexikon: (9–14. század) / főszerk. Kristó Gyula. – Bp.: Akad. K., 1994. – 753 p., 19 térkép
384. A Korai magyar történeti lexikonról II. / Bak János. – p. 267–269.
Ism.: Korai magyar történeti lexikon: (9–14. század) / főszerk. Kristó Gyula. – Bp.: Akad. K., 1994. – 753 p., 19 térkép
385. A pusztítás művészei / Tóth Sándor László. – p. 270–273.
Ism.: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban / Ivanics Mária. – Bp.: Akad., 1994. – 235 p. – (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 22.)
386. Pennsylvániából Márianosztrára / Gángó Gábor. – p. 274–276.

- Ism.: A magyar polgári büntönügy kezdetei / Mezey Barna. – Osiris Századvég, 1995. – 230 p. – (Jogtörténet / sorozatszerk. Zlinszky János); (Jogtörténeti értékezések / sorozatszerk. Mezey Barna)
387. Elmulasztott lehetőségek / Hudi József. – p. 277–279.
Ism.: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között: A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései / Tóth Ágnes. – Kecskemét, 1993. – 204 p.
388. Abszurdítások kora / Valuch Tibor. – p. 280–284.
Ism.: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956 / Erdmann Gyula. – Békéscsaba: Tevan, 1992. – 324 p.
389. Szentek és bűnösök / Sulyok Hedvig. – p. 285–288.
Ism.: Santi e Peccatori: Confessioni e suppliche dai Registri della Penitenzieria dell'Archivio Segreto Vaticano 1451–1586 / Filippo Tamburini. – Milano: Istituto di Propaganda Libraria, 1995. – 377, 1 p.
390. Az ambíció módszere? / Tandori Mária. – p. 289–292.
Ism.: A System of Ambition?: British Foreign Policy 1660–1793 / Jeremy Black. – London: Longman, 1991. – 279 p.
391. Francia uralomtörténet / Bódy Zsombor. – p. 293–299.
Ism.: Histoire sociale de la France au XIXe siècle / Christophe Charle. – Paris: Seuil, 1992. – 401 p. – (Collection points Séric histoire)
Jegyzetek: p. 298–299.
392. Mi a történelemelmélet? / Tóth Árpád. – p. 300–309.
Jegyzetek: p. 308–309.
Ism.: Mi a történelem? / E[dward] H[allett] Carr. – Bp.: Századvég, 1993. – (Századvég Könyvtár Történelem)

1995. 3. (Szerkesztette: Koszta László és Tóth Szergej)

Tanulmányok

393. „Támaszt az egék Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol”:
Történelembölcséleti elképzelések a 15–17. századi Oroszországban / Filippov Szergej. – p. 5–31.
Jegyzetek: p. 22–29.
Német ny. rezümé: p. 29–30.
Angol ny. rezümé: p. 30–31.
394. A Korona elleni lázadóktól a fideli nostri *Bulgariig*: Az ortodox balkáni népekről alkotott kép Kelet-Közép-Európában: (1354–1572) / Kiril Petkov; ford. Molnár Edit Katalin. – p. 32–50.
Jegyzetek: p. 43–52.
Német ny. rezümé: p. 51.
Angol ny. rezümé: p. 51–52.
395. Magyar–orosz politikai kapcsolatok a 12. században: (1118–1199) / F. Font Márta. – p. 53–75.
Jegyzetek: p. 67–73.
Német ny. rezümé: p. 74.
Angol ny. rezümé: p. 74–75.
396. A Szuzdali Fejedelemség külpolitikája a 12. század 30–50-es éveiben / Makai János. – p. 76–95.
Jegyzetek: p. 90–93.
Német ny. rezümé: p. 94.
Angol ny. rezümé: p. 94–95.
397. A „porosz” népnév tartalmi változásai a középkorban / Pósn László. – p. 96–108.
Jegyzetek: p. 104–107.

- Német ny. rezümé: p. 108.
Angol ny. rezümé: p. 108.
398. Kis (II.) Károly latin vitécíről / Sulyok Hedvig. – p. 109–113.
Jegyzetek: p. 111–112.
Német ny. rezümé: p. 112–113.
Angol ny. rezümé: p. 113.
399. Adelhaid, az állítólagos lengyel hercegnő a magyar trónon / Ryszard Grzesik. – p. 114–126.
Jegyzetek: p. 120–124.
Német ny. rezümé: p. 125.
Angol ny. rezümé: p. 125–126.

Forrásközlés

400. Levél a orosz napokról és órákról / Filofej szerzetes; ford. Sisák Gábor; a jegyzeteket összeáll. Filippov Szergej, Sisák Gábor. – p. 127–136.
Jegyzetek: p. 131–136.

Határainkon túl

401. Elzárttság és modernség: Interjú Aron Jakovlevics Gureviccsel / a beszélgetést készítette Anna Sierpowska. – p. 137–144.
402. Boszorkányok a faluban és a vádlottak padján: A mágia értelmezésének népi és intellektuális hagyományai / A[ron] J[akovlevics] Gurevics; ford. Bagi Ibolya. – p. 145–171.
Jegyzetek: p. 167–171.
A fordítás a Vegyma v gyerevnye i pred szudom (narodnaja i ucsonaja tragycii v ponyimanyii magii) = Jaziki Kulturi i problemi perevodimosztyi. – p. 12–46. – Moszkva, 1987. kiadás alapján készült

Figyelő

403. A középkorvégi Magyarországról / Havas László. – p. 172–173.
Ism.: Kortörténeti feljegyzések: (Magyarország) / Ludovicus Tubero; ford. és kiad. Blazovich László, Sz. Galántai Erzsébet. – Szeged, 1994. – (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 4.)
404. A lengyel katolicizmus megértéséhez / Kurecskó Mihály. – p. 174–176.
Ism.: A katolikus egyház Lengyelországban / Jerzy Kłoczowski, Lidia Müllerowa, Jan Skarbek. – Bp.: a Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága, 1994.
405. Eretnkség és írásbeliség kapcsolata: definíció és akcenciák / Scláf Levente. – p. 177–185.
Ism.: Heresy and Literacy / ed. Peter Biller, Anne Hudson. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
406. Európa keleti fele a középkor alkonyán / Ryszard Grzesik. – p. 186–191.
Ism.: Europa slowiańska w XIV-XV wieku / Jerzy Kłoczowski. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1984.

1995. 4. (Szerkesztette: Deák Ágnes)

Tanulmányok

407. Magyarország a Habsburg-monarchiában 1840 és 1867 között: A politika és a másokról alkotott kép / Robert J. W. Evans; ford. Farkas Csamangó Gyöngyi. – p. 5–26.
Jegyzetek: p. 19–25.
Német ny. rezümé: p. 25–26.
Angol ny. rezümé: p. 26.
A cikk angol nyelven az Études Danubiennes, vol II. (1986) 18–39. oldalán jelent meg.

408. Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben / Deák Ágnes. – p. 27–59.
 Függelék: p. 52–54.
 Jegyzetek: p. 54–57.
 Német ny. rezümé: p. 58.
 Angol ny. rezümé: p. 58–59.
409. Ciszlajtániai tisztviselők a neoabszolutizmus-kori Magyarországon / Benedek Gábor. – p. 60–70.
 Függelék: p. 67.
 Jegyzetek: p. 67–69.
 Német ny. rezümé: p. 69.
 Angol ny. rezümé: p. 69–70.
 A dolgozat a Hajnal István Kör 1993. évi debreceni konferenciáján elhangzott előadás bővített változata.

Múltidéző

410. Linda White és Gál Polixéna: Egy barátság: 1857–63 / Robert J. W. Evans. – p. 71–100.
 Jegyzetek: p. 94–100.
411. „Bukott eszmék”: Zichy Antal naplótöredéke 1862-ből / Tóth Andrea. – p. 101–107.
 Jegyzetek: p. 107.
412. Naplótöredék 1862-ből / Zichy Antal; közzéteszi Tóth Andrea. – p. 108–130.
 Jegyzetek: p. 126–130.

Elmélet és módszer

413. Paradigmaváltás a francia társadalomtörténet-írásban / Bódy Zsombor, Czoch Gábor, Sonkoly Gábor. – p. 131–141.
 Jegyzetek: p. 140–141.
414. Építészet, földrajz, történelem: A lépték használatai / Bernard Lepetit; ford. Czoch Gábor. – p. 142–158.
 Jegyzetek: p. 156–157.
 Bernard Lepetit rövid életrajza a 158. oldalon.

Kitekintés

415. Az emberiségnek szembe kell néznie saját embertelenségével: Beszélgetés Deák Istvánnal / a beszélgetést készítette Deák Ágnes. – p. 159–164.
416. Deák István válogatott bibliográfiája. – p. 165–168.

Figyelő

417. „Angliáért és Szent Györgyért!” / Bárány Attila. – p. 169–176.
 Jegyzetek: p. 176.
 Ism.: Knights and Warhorses: Military Service and the English Aristocracy under Edward III. – Boydell Press Woodbridge, 1994.
418. Deák Ferenc ügyészi iratai: 1824–1831 / Balogh Elemér. – p. 177–178.
 Ism.: Deák Ferenc ügyészi iratai: 1824–1831 / s. a. rend. Molnár András. – Zalacgerszeg: Zala megyei Levéltár, 1995.
419. Román zsebkönyv, magyaroknak / Tóth Sándor. – p. 179–183.
 Ism.: Eszmék és téveszmék: Kritikai esszék a román múlt és jelen vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről. – Bp.: Disputa–Bercsényi Kvk.: ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, 1994.
420. A modern várostörténet-írás dilemmái / Soós Gábor. – p. 184–191.
 Ism.: A modern város történeti dilemmái / szerk. Gyáni Gábor. – Debrecen: Csokonai, 1995. – (Csokonai História Könyvek)

A mutatók használatához

A mutatókban szereplő számok a tartalomjegyzék sorszámozott tanulmányira, recenzióira és egyéb írásaira utalnak. A személynévmutatóban a különböző betűtípusú tételek számok a személynék az adott cikkben betöltött szerepét jelzik. A normál betűtípus szerzőt (esetleg más közreműködőt) jelöl. A *kurzív* számokkal jelzett személyek az adott cikkben más művek szerzőiként szerepelnek. Az aláhúzott számok a cikkben említett személyeket mutatják, míg a duplán aláhúzott számok arra utalnak, hogy az adott cikk arról a személyről szól.

Rövidítések

ang.	angol
biz.	bizánci
br.	báró
erd.	erdélyi
fr.	francia
gr.	gróf
gr.nő	grófnő
hg.	herceg
hg.nő	hercegnő
k.	király
k.né	királyné
k.nő	királynő
l.	legyel
m.	magyar
ném.	német
ném.-róm. cs.	német-római császár
or.	orosz
por.	porosz
sp.	spanyol
sv.	svéd
sz.	szultán
tör.	török
v.	vajda
vál. fej.	választófejedelem

Tárgymutató

- Anyagi kultúra, életmódtörténet 130, 131, 140
- Öltözködéstörténet 139, 408
  - Szexualitástörténet 223, 344
  - Táplálkozástörténet 21, 132, 346
- Diplomáciatörténet 38, 40, 68, 82, 98, 118, 120, 145, 207, 209, 212, 240, 255, 274, 310, 329, 332, 336, 367, 390
- Egyháztörténet 2, 52, 83, 114, 156, 157, 158, 162, 163, 164, 168, 175, 177, 178, 209, 211, 248, 307, 313, 319, 389, 404, 405
- Egyházjog 158
  - Eretnekség 405
  - Káptalanok 157
  - Ortodoxiatörténet 155, 159, 169, 280/1, 393, 394, 400
  - Patrisztika 8, 9, 10
  - Reformáció 80, 166, 167
  - Rendek 30, 168, 210
  - Szentek 30, 33, 168, 170, 320
  - Zarándoklat 138, 301
- Eszmék, ideológiaiak, társadalmi mozgalmak története
- Antiszemitizmus 259, 283, 299, 356
  - Bolsevizmus 38, 143, 144, 148, 149, 258, 263, 349
  - Fasizmus, náciizmus 88, 153, 288
  - Feminizmus 290, 291, 292, 296
  - Hellenizmus 8, 9
  - Holocaust-kutatás 299, 356
  - Kereszténység 8, 9, 10
  - Kommunizmus 6, 12, 20, 349
  - Liberalizmus 11, 78, 260, 298
  - Marxizmus 88/1, 88/2, 88/3, 96, 124
  - Nacionalizmus 56, 64, 99, 103, 192, 235, 256, 338, 368
  - Pánszlávizmus 338
  - Szlavofilizmus 229, 230, 393, 400
  - Szociáldemokrácia 144, 349
  - Szocializmus 41, 81, 262, 349
  - Sztálinizmus 70, 71, 116, 126, 146, 147, 152, 264, 358
- Gazdaságtörténet 18, 41, 98, 128, 173, 217, 228, 256, 264, 289, 347, 351, 360, 377
- Gazdasági világválság 39
  - Kereskedelemtörténet 141
  - Kézművesség 242
  - Kollektivizálás 69, 388
  - Közgazdaságtan 363
  - Pénzügy, bankügy 39, 97, 226, 227, 228, 363, 364, 382
- Hadtörténet 7, 23, 35, 40, 68, 112, 255, 333, 342, 345, 395, 396
- 1848–49-es forradalom és szabadságharc 119, 191, 193, 196, 199, 202, 203
  - Hadseregszervezet 217, 359, 369, 417
  - Tábori lelkiesség 194, 343
  - Tizenötéves háború 179, 385
- Historiográfia 13, 17, 24, 25, 46, 47, 49, 60, 67, 73, 75, 85, 86, 87, 94, 101, 104, 115, 133, 134, 136, 137, 151, 160, 161, 180, 181, 183, 184, 195, 197, 198, 205, 206, 213, 215, 216, 226, 231, 232, 239, 246, 247, 250, 257, 269, 271, 275, 278, 284, 286, 288, 290, 291, 293, 294, 295, 300, 302, 303, 311, 312, 313, 325, 327, 328, 335, 337, 339, 341, 346, 350, 352, 353, 354, 366, 373, 376, 380, 381, 383, 384, 392, 394, 401, 403, 413, 414, 415, 416, 419
- Annales-iskola 18, 49, 132, 213, 214, 414
- Igazgatástörténet 217, 256, 261, 266, 382
- Közigazgatás 128, 129, 217, 304, 361, 362, 363, 364, 409
  - Pártállam 70, 71, 147, 152, 262
- Jogtörténet 128, 251, 280/2, 362, 407, 418
- Börtönügy 386
  - Koronakutatás 48, 135, 182
  - Választójog 32, 348, 362
- Konferencia (kongresszus, felolvasóest) – körkérdés – egyetemi történetészképzés 14, 26, 27, 50, 51, 52, 63, 76, 90, 105, 164, 188, 228, 267, 318
- Mentalitástörténet 17, 18, 93, 111, 142, 172, 296, 370, 373
- Demonológia 402
- Művelődéstörténet 28, 61, 93, 114, 149, 163, 165, 170, 189, 208, 211, 279, 305, 313, 357, 405, 410
- Könyvtártörténet 277
  - Közvélemény, propaganda 118, 373, 374, 375, 376
  - Orvostudomány története 241
  - Peregrináció 37, 43
  - Protokolltörténet 208, 212, 372
  - Reneszánsz, humanizmus 166
- Politikatörténet 6, 7, 12, 19, 23, 35, 49, 53, 65, 79, 83, 95, 111, 112, 125, 174, 187, 204, 218, 225, 234, 236, 237, 253, 262, 264, 265, 266, 267, 272, 280/3, 281, 309, 322, 326, 329, 330, 331, 333, 340, 342, 345, 349, 365, 367, 373, 378, 385, 390, 394, 395, 396, 406, 407, 408, 411, 412
- Gyarmati rendszerek 76
  - Nemzetállamok 4, 192, 235, 256, 368
  - Népi demokráciák 145
  - Orosz forradalom 62, 143, 149, 257, 258, 263
  - Telepítések 44, 45, 267, 387

- Sajtótörténet
- Baranya (Történelmi és honismereti folyóirat) 190
  - L'Histoire 223
  - Limes (Nemzetpolitikai Szemle) 126
  - Nouvelle Revue de Hongrie 59
  - REGIO (Kisebbségtudományi Szemle) 127
  - Russian Review 146
  - Századunk 84
  - Szocializmus 144
  - Tér és társadalom 77
  - Új Magyarország 118
- Szociológiai történet 29, 66, 90
- Társadalomtörténet 3, 17, 26, 112, 121, 125, 128, 142, 146, 149, 151, 153, 171, 192, 217, 228, 256, 264, 286, 288, 291, 296, 325, 326, 353, 360, 368, 370, 391, 413, 417, 420,
- Nemzetiségek, kisebbségek 44, 45, 56, 64, 99, 103, 117, 119, 120, 122, 126, 127, 233, 267, 282, 338, 397, 398
  - Rendiség 270
  - Székelység 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276
  - Szociálpolitika (betegségéelyezés) 348
  - Településtörténet – Várostarténet 77, 177, 228, 268, 289, 348, 360, 382, 420
  - Zsidóság 121, 123, 126, 154, 259
- Történetelmélet – Történetfilozófia 86, 88/1, 88/2, 88/3, 89, 91, 110, 186, 214, 224, 285, 292, 297, 317, 392, 393
- Módszertan 4, 5, 146, 413, 414
- Történeti segédtudományok
- Archantológiatörténet 54, 308
  - Diplomatika 175, 249, 287
  - Genealógia 314, 315, 321, 399
  - Történeti földrajz
    - Éghajlat 34
    - Történeti ökológia 185
- Társtudományok
- Irodalomtörténet 20, 36, 72, 74, 100, 149, 193, 219, 220, 221, 229, 230, 245, 249, 250, 334
    - Emlékiratok 202, 244
  - Művészettörténet 43, 323, 324
    - Építészettörténet 113, 155, 177, 208, 252
    - Grafikatörténet 200
    - Ikonográfia 30, 159, 238
  - Néprajz 276
  - Nyelvészet 88/4, 143, 148, 222, 254, 328
  - Politikaelmélet 11, 16, 22, 41, 58, 103/B, 379
  - Régészet 130, 268

Országok és régiók mutatója

- Albánia 4, 145
 Algéria 76
 Inka Birodalom 31
 Amerika 63, 253, 295
 Amerikai Egyesült Államok 38, 99, 255, 345, 420
 Anglia 7, 38, 98, 103, 142, 207, 209, 236, 255, 294, 329, 332, 336, 359, 360, 361, 362, 365, 367, 368, 370, 378, 390, 410, 417, 420
 Ausztria 55, 99, 186, 227, 235, 332, 349, 411, 420, 309
 Baltikum 99, 333
 Bánát 272
 Bizánci Birodalom 135, 174, 239, 393, 395
 Bulgária 4, 99, 145, 174, 329
 Csehország 6, 99, 120, 227, 299
 Csehország 240, 309, 310, 406, 407
 Dánia 339
 Délvidék 27, 119, 145, 230
 Erdély 24, 37, 43, 56, 68, 86, 100, 163, 179, 191, 193, 195, 197, 199, 202, 208, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 326, 327, 371, 372, 373, 380, 382, 385
 Európa (Nyugat) 2, 7, 28
 Finnország 99, 256
 Flandria 7
 Franciaország 7, 38, 50, 98, 103, 129, 151, 166, 167, 168, 218, 219, 223, 237, 255, 329, 330, 331, 332, 333, 336, 344, 356, 359, 363, 364, 365, 367, 369, 391, 413, 414, 420
 Frank Birodalom 174
 Görögország 4, 99, 145
 Habsburg Birodalom 11, 68, 103, 141, 154, 179, 207, 208, 209, 212, 365, 367, 375, 385, 407, 408
 Havasalföld 179, 192, 385
 Hispánia 239, 303, 304
 Hun Birodalom 187
 India 362
 Írország 103, 362
 Itália 22, 61, 220, 221, 222, 225, 367
 Japán 57, 92, 106, 107, 108, 109, 255
 Jugoszlávia 4, 27, 40, 145, 282
 Kárpát-medence 34, 174
 Kárpátalja 40, 82
 Közép-Kelce-Európa 90, 96, 99, 103, 122, 124, 127, 240, 312, 313, 394, 406
 Lengyelország 4, 14, 40, 68, 79, 82, 99, 103, 209, 240, 255, 314, 321, 333, 373, 395, 399, 403, 406, 420
 Líbia 76
 Litvánia 99, 406
 Magyarország 4, 5, 12, 17, 20, 23, 29, 30, 34, 35, 36, 40, 44, 45, 48, 51, 52, 54, 65, 66, 67, 69, 72, 74, 75, 78, 79, 82, 83, 84, 90, 91, 95, 99, 103, 105, 112, 113, 115, 117, 118, 120, 121, 122, 125, 128, 130, 131, 137, 139, 140, 141, 157, 158, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 189, 190, 194, 196, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 225, 227, 228, 234, 238, 240, 242, 243, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 274, 281, 283, 286, 287, 289, 303, 304, 305, 307, 308, 309, 310, 314, 315, 321, 322, 323, 324, 325, 328, 340, 347, 349, 353, 365, 374, 375, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 394, 395, 398, 399, 403, 406, 407, 408, 409, 410, 411
 Marokkó 76
 Mediterránium 76
 Mezopotámia 223
 Moldva 179, 192
 Mongol Birodalom 53, 371
 Morvaország 174
 Németország 38, 39, 40, 80, 82, 98, 99, 255, 288, 329, 335, 336, 420
 Olaszország 40, 81, 82, 98, 165, 329, 334, 358, 419
 Oroszország 62, 68, 149, 155, 159, 169, 203, 212, 229, 230, 255, 256, 258, 259, 260, 261, 263, 266, 267, 315, 329, 332, 333, 336, 349, 365, 393, 395, 396, 400
 Oszmán Birodalom 68, 179, 208, 217, 234, 367, 371, 373, 375, 385, 394
 Osztrák-Magyar Monarchia 3, 19, 32, 103, 111, 226, 234, 329, 336, 338, 342, 348
 Poroszország 347, 365, 367
 Románia 4, 40, 99, 101, 103, 122, 126, 153, 192, 255, 274, 281, 299, 334, 358, 419
 Spanyolország 209, 239, 245
 Svédország 68, 99, 256, 333, 420
 Szerbia 99, 272, 329, 338
 Szovjetunió 20, 38, 40, 62, 70, 71, 98, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 152, 262, 264, 267, 288
 Törökország 4, 99, 329, 336
 Tunézia 76
 Ukrajna 255, 259, 265
 Vatikán 83, 162, 389

Földrajzi névmutató

- Aachen 138, 301
 Abrudbánya 191, 193
 Admont 55
 Agen 218, 219
 Agincourt 359
 Aix 177
 Akkon 319
 Akmár 382
 Albertes Villa 98
 Alcsernáton 410
 Alexandria 61
 Alexandrovo 336
 Alsósófálva 272
 Anberochc 359
 Angers 369
 Ankara 394
 Apáti 178
 Aquilcia 187
 Arad 199, 203, 205, 217, 317, 408
 Aranyosgyéres 277/1
 Aras 177
 Arhangelszk 255
 Árkos 268
 Arzamasz 255
 Aschbach 141
 Asidonia 239
 Assisi 211
 Athén 61
 Atyha 272
 Aubusson 129
 Augsburg 141, 374
 Auschwitz 123
 Avignon 177, 178
 Babilon 223
 Bábolna 326
 Bács 23, 35
 Baden-Baden 336
 Baja 228/6
 Balánbánya 277/4
 Balázsfalva 192, 193, 199, 202, 279, 317
 Bánfyhunyad 277/1
 Bannockburn 359
 Baráthely 268
 Barcaföldvár 268
 Barcelóna 245, 306
 Bari 211, 301
 Barsszentkereszt 375
 Bártfa 177, 308, 309
 Bátor 82
 Baza 239, 245
 Bázél 43, 277/10, 377
 Bécs 40, 48, 55, 68, 82, 119, 141, 177, 200,
 208, 209, 210, 212, 227, 234, 277/10, 287,
 309, 313, 332, 336, 342, 348, 349, 365,
 372, 374, 375, 378, 407, 408, 411, 420
 Bccsc 217
 Bccskerek 217
 Bécsújhely 308
 Békéscsaba 228/4
 Belényes 191
 Belgorod 396
 Belgrád 82, 141, 145, 272, 338, 378
 Benc 82
 Berchtesgaden 141
 Bercgszász 82
 Berlin 289, 336, 420
 Bészowa 313
 Bészterec 43, 199, 277/1, 309, 317
 Bésztercebánya 177, 377
 Bethlen 199
 Biccse 208
 Bisztrica 145
 Bled 82, 145
 Boica 191
 Bolcslawiec 240
 Bolhás 228/1
 Bologna 43, 175, 211
 Bonn 267
 Bordeaux 50, 166, 331
 Bormező 382
 Boroszló 43, 309
 Boroughbridge 359
 Borsava 82
 Boston 345
 Bosworth 360
 Botfalva 268
 Bögöz 268
 Brád 191
 Brancion 306
 Brandenburg 397
 Brassó 177, 179, 271, 308, 317, 408, 410,
 419
 Brcsz-Litovszk 255, 258, 263
 Bristol 420
 Brive 129
 Bruges 177
 Brüsszel 43
 Brzesc 178
 Buda Id. Budapest
 Budapest 23, 35, 36, 48, 74, 82, 141, 158,
 165, 177, 179, 200, 201, 207, 210, 227,
 228/6, 234, 287, 289, 313, 324, 348, 349,
 355, 398, 407, 408, 410, 411
 Bukarest 145, 192, 378, 379
 Buzás-Bocsárd 382
 Caclavrock 359
 Calais 359

- Cambrai 332
 Cambridge 294
 Cannes 38, 98
 Catalaunum 187
 Cateau-Cambrésis 166
 Cegléd 228/6
 Cervera 303
 Châlons 364
 Champagne 363, 364
 Chaumont 364
 Chavin de Huantar 31
 Chelmno 313
 Clermont 364
 Cluny 306
 Compiègne 331
 Conciord 345
 Córdoba 239
 Cornwall 360
 Coyanza 304
 Crécy 359, 417
 Csanád 217
 Csátalja 44
 Csejte 309
 Csekefalva 268
 Cseljabinzsk 255
 Csepel 83
 Csernát 268, 317
 Csernyigov 395, 396
 Csesznek 217
 Csesztve 382
 Csíkszék 270, 277/4
 Csíkszentkirály 268
 Csíkszentmárton 277/4
 Csíkszentmihály-Cibrc 268
 Csíkszereda 271, 272, 277/3, 277/4, 317
 Csókakő 217
 Csongra 382
 Csóra 382
 Csucs 199
 Cuzco 31
 Czenstochova 301
 Czintos 382
 Dôle 331
 Dakar 162
 Dálnok 277/6
 Danzig 333, 336, 397, 406
 Debrecen 74, 141, 177, 191, 196, 217, 228/6,
 309, 316, 408, 411
 Dész 199, 277
 Déva 191, 272, 317
 Dicsőszentmárton 277/3
 Dijon 50, 178
 Diósgyőr 309
 Dobronya 309
 Donai 177
 Drassó 276, 382
 Drezda 43
 Drinápoly 192
 Dunaapáti 66
 Dupplin Moor 359
 Ecône 162
 Ecsed 68
 Edo 57
 Eger 26, 177, 179, 217, 385, 408
 Elbing 397
 Elekes 382
 Eperjes 177, 228/4, 309, 375, 377, 408
 Erőd 277/6
 Érsekújvár 374
 Eszék 408
 Esztergom 26, 177, 179, 217, 228/6, 248,
 305, 307, 308, 374, 385
 Fajsz 30
 Farkastelke 382
 Fehéregyháza 317
 Fehrebellin 333
 Feldkirchen 375
 Felsőbánya 277/1
 Felsőboldogfalva 268
 Felsősfalva 272
 Ferrara 220, 393
 Fiafalva 268
 Fircnze 22, 43, 220, 393, 405
 Fiume 329, 338, 408
 Fogaras 317
 Fontainebleau 331
 Frankfurt 43, 374, 407
 Friburg 162
 Fülek 217
 Gabud 382
 Galac 192
 Galánta 208
 Gálfalva 199
 Galipiczo 303
 Gallipoli 394
 Gant 177
 Gara 44
 Gastcin 336
 Gazzada 164
 Genf 103
 Genova 38, 98
 Gergelyfája 382
 Girbó 382
 Gladova 378
 Gniczkow 178
 Gomel 259/1
 Görény 309
 Görösgál 217
 Görz 141
 Gorzafalva 277/6
 Granada 245
 Graz 375
 Guéret 129
 Gulács 178

- Gyalu 24
 Gyergyószárhegy 268
 Gyergyószék 277/4
 Gyergyószentmiklós 268, 277/1, 277/4, 317
 Győr 177, 179, 217, 228/6, 289, 324, 374, 385
 Gyula 217, 385
 Gyulafehérvár 191, 193, 209, 272, 274, 277/9, 277/10, 317, 371, 372, 382, 419
 Halics 313, 395, 396
 Halidon Hill 359
 Hall 141
 Hamburg 43
 Harkov 147
 Hatvan 217, 308
 Helsinki 122
 Herszon 238
 Hódmezővásárhely 228/3, 228/6, 289
 Homokméggy 69
 Homoródalmás 268
 Homoródoklánd 268
 Huarochiri-völgy 31
 Huszt 308
 Iasi (Jászvásár) 192, 334
 Ikaľava 268
 Illava 386
 Ilok 228/4
 Innsbruck 375
 Inowrocklaw 240
 Ispánlaka 382
 Ivangorod 267
 Jajca 23
 Jalta 145
 Jarisev 396
 Jaroszlav 255
 Jemappes 330
 Jenő 179
 Jeruzsálem 138, 301, 319
 Jókó 309
 Jóság 191
 Kákova 382
 Kalocsa 276
 Kalotaszeg 276
 Kamakura 57
 Kanizsa 179
 Kányád 268
 Kanyev 396
 Kápolna 194, 326
 Kápolnásfalu 277/4
 Kaposvár 228/6
 Karabas 262
 Karlóca 119, 141, 211
 Karna 382
 Kassa 36, 68, 120, 177, 375, 408
 Kászonszék 277/4
 Kecskemét 90
 Keszthely 26
 Kézdikóvár 268
 Kézdiszentlélek 268
 Kézdivásárhely 270, 277/6, 317
 Kijev 313, 393, 395, 396
 Kisbacon 317
 Kisinyov 259/2
 Kiskászon 268
 Kismarton 208
 Kisvárda 82
 Kolozs 277/1
 Kolozsmonostor 326, 372
 Kolozsvár 24, 43, 86, 141, 177, 193, 197, 199, 272, 277/1, 277/2, 277/3, 277/5, 317, 326, 327, 372, 408
 Komárom 141, 196, 374
 Konstantinápoly 48, 61, 68, 135, 141, 174, 179, 239, 276, 313, 319, 334, 336, 373, 378, 393, 410
 Konstanz 2
 Koppány 217
 Korond 272, 277/6
 Kőrösbánya 191
 Kőröskisjenő 280
 Kőröspatak 277/6
 Kovacica 228/4
 Kökös 268
 Köln 377
 Königgrätz 336
 Königsberg 333, 397
 Körmöcbánya 177
 Kövi 158
 Krakkó 211, 309, 313, 395, 399, 408
 Krems 141, 186
 Kristyár 191
 Kulm 397
 Kutyfalva 382
 Küsmöd 277/6
 Kyoto 57
 La Courtine 129
 La Roche Derrien 359
 Laibach I. Ljubljana
 Languedoc 405
 Lagnano 55
 Leiden 277/10
 Lemberg 408
 León 304
 Lexington 345
 Lcyden 43
 Libreville 162
 Ligetfalu 120
 Likava 309
 Lille 50
 Limoges 129, 363
 Limousin 129
 Linz 141, 336, 374, 375
 Lipcse 309
 Lipótvár 386

- Lippp 179, 217
 Liptószentmiklós 228/4
 Ljubecs 395
 Ljubljana 141
 Lőcsc 177, 211
 London 43, 177, 231, 255, 274, 360, 361,
 362, 368, 374, 410, 420
 Loreto 301
 Losonc 196
 Lübeck 68, 397
 Luck 395, 396
 Lugano 48
 Lugos 196, 272
 Luzancy 369
 Lwów 406
 Lyon 50, 166, 330
 Magyarhermány 277/6
 Magyarózd 382
 Mainz 301
 Makfalva 277/6
 Makó 289
 Malaga 239
 Málnás 277/6
 Malomfalva 268, 276
 Mantova 220
 Máramaros 308
 Máramarossziget 317
 Margit-sziget 30
 Máriaosztra 386
 Mariazell 138, 301, 394
 Marienburg 240, 397
 Maros Káptalan 382
 Maros-Csúcs 382
 Maros-Gese 382
 Maros-Szentjakab 382
 Maroshévíz 277/4
 Maroskoppánd 382
 Marosszék 270, 277/3
 Marosszentkirály 276
 Marosvásárhely 199, 268, 270, 272, 277/1,
 277/3, 277/10, 317, 408
 Marscille 177, 330, 369
 Mauron 359
 Medgyes 199, 268, 317, 372
 Merida 239
 Metz 177, 364
 Mezőbodon 276
 Mezőkresztes 179
 Mezőkövesd 276
 Mihálfalva 382
 Miháld 309
 Miháldi 228/1
 Mihelény 191
 Miklóslaka 382
 Milánó 22, 43, 164, 221
 Miskolc 196, 289
 Mohács 217, 234
 Montailon 172
 Montreal 318
 Morlaix 359
 Mosonmagyaróvár 324
 Mosorin 119
 Moszkva 145, 155, 255, 313, 393
 Mühlendorf 310
 München 104
 Munkács 68, 375, 378, 386
 Murány 208
 Murmanszk 255
 Murov 255
 Muzsaly 82
 Nagybánya 197, 199, 317
 Nagybecskerc 338
 Nagybittse 228/4
 Nagycnyed 43, 272, 317, 382, 386
 Nagyhalmágy 191
 Nagylak 228/4
 Nagymedcsér 268
 Nagysomkút 199
 Nagyszalonta 317
 Nagyszecben 43, 141, 177, 199, 272, 277,
 277/8, 277/10, 408, 411, 419
 Nagyszombat 177, 210, 228/4, 310, 375
 Nagyvár 309
 Nagyvárad 177, 179, 191, 278, 289, 317,
 324, 375, 408
 Nándorfehérvár 23, 394
 Nantes 177, 331
 Nápoly 398
 Narbonne 177
 Narva 267, 333
 Naszód 199, 317
 Navarino 336, 378
 Navarra 303
 Neszmély 309
 Nicca 239
 Nikápoly 7, 179, 394
 Nizza 50
 Nógrád 217
 Nördling 377
 Northhampton 420
 Novgorod 313, 396
 Novgorod Szeverszk 396
 Novij Torg 396
 Nowogródziek 313
 Nürnberg 141, 374
 Nyitra 174, 307, 324
 Nystadt 367
 Odessza 255, 259/3
 Ohába 382
 Oláh-Bogát 382
 Oláh-Szilvás 382
 Oliva 333
 Olmütz 119, 372
 Oltszem 277/6

- Omszk 255
 Ónod 242
 Oroszi 382
 Orsova 309, 378, 379
 Osztyorszkij Gorodok 396
 Ötting 301
 Oxford 43, 61, 294
 Padova 43
 Pancsova 119
 Pannonhalma 175, 178
 Parajd 272
 Pardo 332
 Párizs 43, 50, 61 118, 145, 177, 237, 255,
 277/10, 305, 330, 334, 336, 345, 359, 365,
 377, 420
 Passau 141
 Path 228/1
 Pécs 77, 176, 177, 190, 272, 228/6, 306
 Percjaszlavl 395, 396
 Pereszonyica 396
 Pérouse 177
 Perovoltnaja 333
 Pest ld. Budapest
 Pest-Buda ld. Budapest
 Péterlaka 382
 Pétervár 62, 336
 Pétervárad 119, 307
 Petőfalva 268, 277/6
 Petrőcz 228/4
 Petrograd 255
 Pettau 141
 Philadelphia 345, 420
 Piacenza 43
 Piski 199
 Plevna 329
 Poissy 166
 Poitiers 50, 177, 359, 417
 Poltava 333
 Porvov 256
 Posen 103, 336
 Potsdam 103
 Pozsaverác 141
 Pozsegavár 176
 Pozsony 30, 48, 68, 119, 120, 141, 158, 177,
 208, 210, 212, 287, 289, 309, 324, 372,
 374, 375, 377, 378, 408
 Prága 48, 177, 179, 309, 313, 372, 408
 Priqueux 177
 Przemysl 313
 Quedlinburg 174
 Rád 211
 Rapallo 98, 255
 Rasinár 317
 Rastatt 367
 Régen 277/3
 Regensburg 55, 141, 208, 209, 301, 374
 Reichstadt 336
 Reims 359, 364
 Renncs 359
 Rcsicabánya 317
 Réty 268
 Reval 333
 Ribinszk 255
 Riga 255, 333
 Rigómczó 394
 Rimaszombat 196
 Rocamadour 301
 Roissy 364
 Róma 43, 82, 138, 211, 220, 239, 248, 301,
 393
 Rosztov 396
 Rotterdam 43
 Roucn 377
 Rózsahegy 228/4
 Rozsnyóbánya 307
 Rudnica 313
 Rugonfalva 268
 Ruzsucsuk I. Ruszc
 Ruszc 141, 378
 Ryswiycki 367
 Saint Malo 359
 Saint-Étienne 50
 Saint-Germain 227, 349
 Saint-Léonard 129
 Saint-Yricix 129
 Sajkásgyörgye 119
 Sajó 395
 Sajósárvár 268
 Salgótarján 26
 Salzburg 141, 336, 375
 San Salvador 253
 San Stefano 329
 Sanct Wolfgang 301
 Sanok 313
 Santiago de Compostella 138, 301
 Saratoga 345
 Sáromberke 277/10
 Sárospatak 211, 277/10, 308, 373
 Saskó 309
 Segesd 52
 Segesvár 199, 268, 272, 277/3, 317
 Sekigaharn 57
 Sellemberk 100, 179
 Selmecebánya 177
 Sempte 208
 Sepsibükszál 268
 Sepsikilye 268
 Sepsiszentgyörgy 268, 277/3, 277/6, 317, 410
 Sevilla 239
 Shrewsbury 420
 Siklós 217
 Silistra 394
 Simontornya 217
 Simonyi 228/1

- Skierniewice 336
 Sluys 417
 Soborsin 191
 Soissons 332, 367
 Solymár 309
 Somogyapáti 228/1
 Somogyvár 175
 Somogyviszló 228/1
 Sopron 131, 177, 209, 228/6, 289, 309, 377, 408
 Spalato 306
 Spring 382
 Stockholm 256
 Stoke 360
 Strasbourg 50
 Sugág 382
 Szabadka 289
 Szakállasfalva 199
 Szakolca 228/4
 Szaládin 319
 Szalánkemén 309
 Szamosújvár 272, 277/1, 317
 Szanda 309
 Szanok 395
 Szarakszó 382
 Szászpatak 382
 Szászváros 277/1, 419
 Szatmárnémeti 277/1, 317
 Szécsény 217
 Szeged 63, 76, 105, 163, 177, 188, 196, 217, 272, 289, 309, 355, 408
 Szejkc-fürdő 271
 Székelyhid 317
 Székelykeresztúr 268, 271, 273, 277/4, 317
 Székelyszáldobos 268
 Székelyudvarhely 268, 270, 271, 272, 275, 277/3, 277/4, 277/7, 317
 Székesfehérvár 48, 177, 179, 217, 234, 309
 Szekszárd 217
 Szelindek 199
 Szendrő 309
 Szenic 228/4
 Szentábrahám 268
 Szentgyházafalu 277/4
 Szentes 289
 Szentgotthárd 374
 Szentgyörgyvár 217
 Szentkeresztbánya 277/4
 Szentkert 268
 Szentpéter 277/4
 Szentpétervár 256, 267
 Szenttamás 119, 191
 Szevasztopol 255
 Szigetvár 217
 Szigliget 217
 Szilincs 307
 Szilisztría 378
 Szklarska Poreba 145
 Szmolenszk 146, 147, 152, 395
 Szob 324
 Szófia 145
 Szolnok 217
 Szombathely 74, 307
 Szörény 309
 Sztropkó 211
 Szuzdal 396
 Tarpa 82
 Tata 179
 Temesvár 141, 179, 196, 217, 272, 317, 385, 408
 Teschen 367
 Thorn 397
 Tiahuanaco 31
 Tihany 175
 Tihuca 199
 Tilsit 256
 Tirnovo 394
 Titel 119, 309
 Tokaj 217
 Toledo 239
 Tolna 23, 35
 Tolnavár 309
 Topánfalva 191
 Torda 277/1, 317
 Tordos 382
 Torja 268
 Tornyospálca 82
 Torockó 277/1, 317
 Toulouse 50, 166, 177
 Tournai 359
 Tours 50, 129, 138, 237
 Tölgyes 272, 277/4
 Törösvár 317
 Tövis 179
 Trencsén 240, 309
 Trianon 122, 227, 272, 281
 Tricer 138
 Trieszt 329
 Troyes 364
 Tudela 303
 Turbes 369
 Túrócszentmárton 228/4
 Túrnyec 307
 Udvarhely 277/4
 Udvarhelyszék 270, 277/4
 Ugod 217
 Ugra 268
 Újvidék 119, 228/4, 272, 338
 Ulm 141
 Ungvár 82
 Unkiar-isskelessi 378
 Ussel 129
 Utrecht 43, 277/10, 332, 360, 367
 Uxelles 306

- Vác 179, 194, 196, 217, 308, 386
Vága 307
Vágújhely 228/4
Valladolid 245
Valmy 330
Vannes 359
Várad 217, 371
Varászló 228/1
Varese 164
Vargyas 277/4
Várna 378, 394
Városfalva 277/4
Varsó 82, 420
Vásárosnamény 82
Vaskút 44
Vasvár 141, 157
Végles 309
Velemér 324
Velence 22, 43, 48, 55, 68, 141, 220, 225,
307, 395
Verbász 119
Veresháza 382
Verespatak 191
Versailles 38, 98, 99, 330, 331, 336, 363
Veszprém 217, 308
Veszprémvölgy 175
Véza 382
Vidin 394
Világos 196, 199
Vilovo 119
Vingrád 382
Visegrád 48, 179, 240, 307
Visgorod 396
Vízakna 199
Vlagyimir 395
Vlagyimir-Szuzdal 395
Vlagyivoszto 255
Volhinia 395
Vologda 255
Westminster 68
Wittenberg 80
Yorkshire 362
Yorktown 345
Zabola 268, 277/6
Zagorszk 313
Zágráb 177, 324, 338, 408
Zalatna 191
Zengg 398
Zernyest 375
Zetelaka 272
Zilah 277/1, 317
Zimony 378
Znióváralja 228/4
Zobor 175
Zólyom 309
Zombor 289
Zrínyi-Ujvár 374
Zsablya 119
Zsitvatorok 141, 179, 217
Zürich 43

Névmutató

- A. Sajti Enikő I. Sajti Enikő, A.
 Aaron, Florian 192
 Aba Sámuel, m. k. (1041–1044) 174
 Abalcard (Abélard), Pierre 223
 Abdul-Hamid, II., tör. sz. (1876) 189, 258
 Ábel Béla 126
 Aberdeen, George Hamilton Gordon, Lord 236
 Abondolo, Daniel 231
 Abraham a Santa Clara 375
 Abrams, Meyer Howard 334
 Achim L. András 32
 Acquaviva, Claudio 211
 Acsády Ignác 234, 376
 Adalbert, Szent, Prágai 397, 399
 Adams, Henry 345
 Adams, John 345
 Adelaide, Eugénie Louis 330
 Adelheid (Piast), hg.nő 399
 Adorján Andor 59
 Adorján, crd. püspök 305
 Adriányi Gábor 104, 160, 161, 162, 243
 Ady Endre 19, 64
 Aerenthal-Lexa, Aloys, gr. 329
 Agapetus, I. Szent 61
 Ágh Attila 107
 Ágnes (Habsburg), m. k.né 307
 Agnoletto, Attilio 389
 Ágost, III., I. k., szász vál.fcj. (II.) (1733–1763) 332, 367
 Ágoston (Augustinus), Szent 8, 9, 10, 156, 167, 211, 239, 297, 355, 379
 Ágoston Vilmos 86
 Agulhon, Maurice 330
 Ajtmatov, Csingiz 103/1, 149
 Ajtony, törzsfő 174
 Akrovcics, Pjotr, kijevi metropolita 371
 Akszakov, Ivan Szergejevics 230
 Akszakov, Konsztantyin Szergejevics 229, 230
 Alapuro, Risto 256
 Albericus de Trois 371
 Albert (Habsburg), főhg. 372
 Albert (Habsburg), m. k., ném-róm. cs. (II.) (1438–1439) 394
 Albert Dávid 271, 277/4
 Albertus Magnus 61
 Albrecht, Frigyes Rudolf (Habsburg), főhg. 329, 408
 Alciatus 220
 Áldásy Antal 293
 Aldobrandini, Giovan Francesco 372
 Alecsandri, Vasile 192, 334
 Alekszejev, Mihail V. 255
 Alexandrowa, Vera 144
 Alcxiosz, I., Komnénosz, biz. cs. (1081–1118) 48, 135
 Alfonz, I., Aragónia k. (1104–1134) 303
 Alfonz, IX., León k. (1188–1230) 304
 Alfonz, X., Bölc, Kasztília k. (1252–1284) 304
 Alfréd, Nagy, Wessex k. (871–899) 238
 Alkuin I. Alkuin
 Allatius, Leo 211
 Allenby, Edmund Henry H. 255
 Allmand, Christopher 417
 Almási István 276
 Almási Miklós 22, 58
 Almási Tibor 46, 52/1, 75, 188
 Álmos (Árpád-ház), hg. 301
 Álmos, m. fcj. (?–895) 269
 Alquin 61, 238
 Althusser, Louis 96
 Alvinczi Péter 48
 Alzati, Cesare 164
 Amalteo, Attilio 372
 Ambrosius, Szent 8
 Ambrózy Lajos, gr. 338
 Ambrus Péter 66
 Amc, VI., Zöld Gróf 394
 Anat 15
 Ancel, Jean 299
 Anderle Ádám 63, 76, 188, 293, 295
 Anders Alexandra 105
 Andersen, Hans Niels 255
 Anderson, Matthew 331
 Anderson, Michael 420
 Andersson, Ingvar 333
 Andics Erzsébet 243, 293, 392
 Andor Mihály 66
 Andorka Rudolf 82
 András János 275
 András, I. (Árpád-ház), m. k. (1046–1060) 175
 András, II. (Árpád-ház), m. k. (1205–1235) 48, 128, 135, 175, 176, 248, 269, 301, 304, 395
 András, III. (Árpád-ház), m. k. (1290–1301) 48, 251, 304
 Andrássy Gyula, gr. 117, 329, 336, 342, 407
 Andrássy Gyula, ifj., gr. 12, 338
 Andrássy Manó 200
 Andrej Jurjevics, kijevi nagyfcj. 396
 Angeli, Moriz Edler von 408
 Anglusz Róbert 376
 Angi János 62
 Angiviller, Charles-Claude Flahaut, gr. 331
 Angyal Dávid 376
 Ankhialoszi Mihály 48

- Anna (Ágnes), Châtillon, m. k.né (1154–1184) 305
 Anna (Stuart), ang. és ír k.nő (1702–1714) 361, 367
 Anne du Bourg 166
 Anonymus 250, 269, 303
 Ansbach-Hohenzollern, Albrecht von 397
 Anscombe, Elizabeth 285
 Antal G. László 126
 Antal, Szent, Nagy 159
 Antoine, Michel 367
 Antonescu, Ion 153, 299
 Antonov-Ovszejenko, Vlagyimir A. 70
 Apáczai Csere János 56, 64, 277/5, 277/10
 Apafi Mihály, I., erd. fej. (1661–1690) 100, 374, 375
 Apáthy István 272
 Apicius 21
 Apor László 48
 Apor Péter 140
 Apponyi Albert, gr. 32, 98, 204, 338
 Apponyi György, gr. 411, 412
 Apponyi Rudolf, gr. 330
 Apurimac 31
 Aradi László 277/8
 Arago, Dominique François 330
 Arakcsjev, Alekszaj A. 257, 258
 Aranka György 270
 Arcudius, Petrus 211
 Arendt, Hannah 99, 123, 146, 288, 355, 356
 Aretino, Pietro 220
 Aries, Philippe 28, 223
 Ariosto, Lodovico 220
 Arisztotelész 22, 61, 355, 379
 Arius 167
 Arneth, Alfred 407
 Arneth, Joseph C. von 342
 Aron, Raymond 49, 255, 392
 Aroszev, Alekszandr J. 70
 Árpád, m. fej. (896–907) 269
 Arpad, Susan 290
 Arquá, Jacobus da 165
 Artevelde, Jacob van 7
 Arundel (Sir Thomas Howard), earl 209
 Asachi, Gheorge 192, 334
 Asnaghi, Adolfo 164
 Astori, Giovanni 211
 Atahualpa 31
 Atanáz, Szent 167
 Attila, hun k. (?–453) 187, 269
 Aubry, Abraham 374
 Audisio, Gabriel 405
 Auer Pál 118
 Augustinus Aurelius I. Ágoston, Szent 393
 Augustus 393
 Augusz Antal, br. 233
 Aulich Lajos 196
 Austen, Jane 368
 Aventius 269
 Aya, Rod 195
 Ayer, Alfred Jules 231
 Aymard, Maurice 374
 Ayton, Andrew 359, 417
 Azéma, Jean-Pierre 237
 Azola, José María de 295
 Azor, Johannes 211
 B. Szabó János I. Szabó János, B.
 Baal 15
 Babeuf, François Noël 103/2
 Bach, Alexander 103/1, 336, 407, 408
 Bachhofen, Johann Jakob 291
 Bacon, Roger 61
 Bácskai Vera 89, 251, 293, 420
 Bacchler, Jean 97/3
 Bagehot, Walter 97/4
 Bagi Ibolya 402
 Bahrusin, Szergej V. 169
 Bahtyin, Mihail 93, 401, 402
 Bairoch, Paul 185
 Bajazid, II., Ópiumszívó, tör. sz. (1481–1512) 217
 Bajomi Lázár Endre 118
 Bak János Mihály 94, 180, 181, 182, 250, 251, 384, 406
 Baker, Alan 213
 Bakócz Tamás 23, 54
 Bakosi Miksa 228/3
 Bakunin, Mihail A. 144
 Baky László 299
 Bălăceanu, Ion 192
 Balambér, hun k. 187
 Balás Gábor 274
 Balassa Iván 276, 277/6
 Balassi Bálint 277/10
 Balázs Éva, H. 180, 293, 341
 Balázs Márton 277/6
 Balázs Mihály 163
 Balázs Sándor 86, 274, 412
 Balboa, Miguel Cabello de 31
 Bălcescu, Nicolae 64, 192, 193, 334
 Balics László 176
 Bálint Csanád 137
 Bálint István János 278
 Bálint Sándor 33, 177, 243, 278
 Balk, Hermann 397
 Ball, Terence 285
 Balla Antal 118
 Balla D. Károly 122
 Ballagi Mór 412
 Balmas, Enea 405
 Balog Iván 121, 123, 154, 283, 355
 Balogh Dénes Árpád 120
 Balogh Elemér 418
 Balogh István 83, 96

- Balogh Jolán 278
 Balogh József 59
 Balogh Júlia 126
 Balogh Margit 343
 Balzer, Oswald 178, 399
 Bán D. András 84
 Bán Péter 190
 Bánáss László 83
 Bánca István 188
 Bándi Zsuzsa 243
 Bánffy Boldizsár 372
 Bánffy Dezső, br. 32, 195, 338
 Bánffy György 100
 Bánffy János 191
 Bánffy Miklós 64, 273
 Bánkúti Imre 173
 Bánlaky Pál 77
 Bányai János 271, 273
 Bányai László 275
 Barabás Miklós 334
 Barabás Samu 268
 Bárány Attila 368, 417
 Barany, George 350
 Baranyai Decsi János 179, 371, 372
 Bárányné Oberschall Magda l. Oberschall
 Magda, Bárányné
 Baranyikov, Alekszaj 143
 Barberini, Antonio 211
 Barbeyrac, Jean 379
 Barbiano, Alberico da 398
 Bárczi Géza 74
 Bárczy István 348
 Barcsay Ákos 373
 Bárdi Nándor 4, 27, 56, 64, 67, 272, 355
 Bariska István 190
 Bariþiu, Gheorghe 192, 202, 277/5, 334
 Barker, Ernest 231
 Barkóczy László 209
 Barlaam, Kalabriai 159
 Barna Imre 126
 Barnave, Antoine 330
 Bärnuþiu, Simion 192, 193, 199
 Baross Károly 347
 Baróti Szabó Dávid 270
 Barraclough, Geoffrey 248
 Barrot, Odilon 330
 Bársony György 375
 Barszanophiosz és János, Szent, Nagy 159
 Barta Zsolt 38, 98
 Bartal Antal 130
 Bartal György 233
 Bartenyev, Pjotr I. 230
 Barth, Fredrik 414
 Bartha Albert 12, 272
 Bartha Károly 82
 Bartha Miklós 338
 Barthou, Jean Louis 98
 Bartlett, Roger P. 267
 Bartonick Emma 251
 Basire, Isaac 373
 Basler, Djuro 243
 Basta, Giorgio 100, 179, 371
 Baszilcosz, II., Bolgárölő (Makcdón), biz. cs.
 (960/3, 976–1025) 174
 Baszilcosz, Szent, Nagy 167
 Bateman, John 347
 Báthori András, crd. fcj. (1599) 68, 100, 179, 372
 Báthori Boldizsár 372
 Báthori Gábor, crd. fcj. (1608–1613) 68, 371
 Báthori István (cscedi), nádor 23
 Báthori István (somlyói), crd. fcj. (1571–
 1586), l. k. (1575–1586) 68, 179, 372
 Báthori Kristóf 372
 Báthori Zsigmond, crd. fcj. (1588–1599,
 1601–1602) 68, 100, 179, 371, 372, 385
 Báthori Zsófia 209, 277/10
 Battaglia Salvatore 76
 Batthyány Ádám, gr. 208, 210
 Batthyány Benedek, gr. 308
 Batthyány Ignác, gr. 270, 277/9
 Batthyány Kázmér, gr. 196, 205, 207
 Batthyány Lajos, gr. 78, 119, 203, 205, 207, 342, 343, 407
 Batthyány Tivadar, gr. 338
 Batu, kán 53, 371
 Baudeau, Nicolas 363
 Baudelaire, Charles 334
 Bauer Tamás 90
 Bauer, Otakar 240
 Bauer, Otto 56, 144, 235, 288, 349
 Baucrciss, Romuald 2
 Baxter, Richard 402
 Baycr József 196
 Beard, Charles Austin 224, 345
 Beauvoir, Simone de 291
 Bebel, August 291
 Bebler, Ales 145
 Becanus (Martin van der Beck) 211
 Beck Salamon 84
 Beck, Joscfc 40, 82, 99
 Becket Tamás 305
 Beda Venerabilis 238
 Bedy Vince 177
 Beethoven, Ludwig von 407
 Beheim, Michael 394
 Beke György 271
 Bekc József 191
 Békefi Remig 130
 Békés Csaba 118
 Békés Gellért 164
 Békés Lajos 190
 Beksics Gusztáv 103/1, 338

- Béla, I. (Árpád-ház), m. k. (1060–1063) 175, 399
- Béla, II., Vak (Árpád-ház), m. k. (1131–1141) 395, 396
- Béla, III. (Árpád-ház), m. k. (1172–1196) 135, 175, 176, 248, 301, 305, 395
- Béla, IV. (Árpád-ház), m. k. (1235–1270) 30, 52/3, 94, 128, 251, 304, 371, 395
- Béládi László 62
- Béládi Miklós 74
- Belányi György 262
- Belcredi, Richard, gr. 407
- Belényesy Márta 130
- Belényi Gyula 188, 355
- Belij, Andrej 149
- Belinszkij, Visszarion G. 149
- Beljajev, Ivan D. 230
- Bell, Daniel 97/4
- Bellarminus, Robertus 211
- Bellavics István 4, 19, 71, 104, 126
- Bellus Ibolya 244
- Belos, bán 395
- Below, Georg von 182
- Beluszky Pál 77
- Bély, Lucien 367
- Bem József 119, 191, 193, 196, 199, 203
- Bencze László 342
- Benczédi Székely István 276, 371
- Benda Gyula 26, 289, 353, 420
- Benda Kálmán 89, 158, 179, 190, 369
- Bendjebbar, André 369
- Bencš, Eduard 103/1, 120, 122
- Benedek Elek 272
- Benedek Gábor 409
- Benedek, XII. (Jacques Fournier), pápa (1334–1342) 172, 210
- Benedek, XIV. (Bernard Garnier), pápa (1425–1430) 211
- Benedictus de Benedicti 211
- Benelli, Giovanni 162
- Beniczky Lajos 196
- Benigni, Joseph 277/5
- Benisch Artúr 127
- Benkő Elek 268
- Benkő József 270, 277/10
- Benkő Loránd 105
- Benston, Margaret 291
- Bentham, Jeremy 64, 103/2, 379
- Bentley, Walter Sir 359
- Benyóné Mojzsis Dóra I. Mojzsis Dóra, Benyóné 369
- Béöthy Ödön 191
- Bercsényi Imre 210
- Bercsényi László 369
- Bercsényi Miklós, gr. 210
- Berde Mária, L. 277/2
- Berend Nóra 57, 92, 106, 107, 108, 109
- Berend T. Iván 81, 99, 183, 256, 272, 293, 353
- Berengár, Tours-i 2
- Bércenger, Jean 365, 366, 367
- Bergmann, Werner 297
- Berguin, Louis de 166
- Bergyajev, Nyikolaj 116, 149, 229, 262, 393
- Berija, Lavrentyij 152, 262
- Beriszló Péter 23
- Berkcs Tímea 281, 355
- Berkovits György 66
- Berlin, Isaiah 334, 379, 392
- Bernády György 277/3
- Bernárdffy János 179
- Bernáth Aurél 84
- Bernece, Allain 369
- Berr, Henri 49, 80
- Berrár Jolán 130
- Berriot-Salvadore, Évelync 296
- Bertalan jegyző 157
- Bertalan, pécsi püspök 306
- Berthelot, Henri Mathias 255
- Berzeviczy Albert 408, 411
- Bespici, Huan 394
- Bessenyi György 410
- Besszonov, Pjotr A. 230
- Bethlen Gábor, crd. fej. (1613–1629) 17, 43, 48, 64, 68, 179, 197, 275, 277/3, 371, 373
- Bethlen Gergely, gr. 196, 199
- Bethlen István, gr. 59, 82, 95, 272
- Bethlen János 373
- Bethlen József, gr. 196
- Bethlen Mihály 37
- Bethlen Miklós, gr. 37, 100, 140
- Bethlen Péter 37, 43, 68
- Bethlen Zsuzsánna, gr.nő 277/10
- Bethmann-Hollweg, Theobald von 255
- Bettelheim Ernő 349
- Beust, Friedrich Ferdinand, br. 329, 336, 407
- Béze, Theodore de 166
- Bezcerdj István 200, 228/2
- Bezcerdy Győző 190
- Bibó István 44, 57, 64, 72, 86, 99, 103, 118, 123, 126, 235, 353, 355, 387
- Biclarensis, Johannes 239
- Biclarensis, Johannes 239
- Bidault, Georges 118, 274
- Bielik, Emerlich 343
- Bienstock, Gregor 144
- Bigga, Petar 119
- Biliński, Leo 338
- Biller, Peter 405
- Biondo, Flavio 22
- Bírlea, Ovidiu 334
- Bíró Ferenc 353
- Bíró Judit 355
- Bismarck, Otto von 329, 335, 342

- Bisterfeld, Johann Heinrich 373
 Bitay Ödön 275
 Black, Jermy 390
 Blackburn, David 288
 Blackstone, William 361
 Blackwell, Joseph Andrew 207
 Blaga, Lucian 358
 Blanc, Louis 103/2
 Blanche, Vidal de la 49
 Blanckenstein Miklós 164
 Blandrata, Giorgio 372
 Blanqui, Adolphe 103/2
 Blazovich László 75, 190, 403
 Bléda, hun k. 187
 Bljuher, Vaszilij K. 70
 Bloch, Ernst 103/2
 Bloch, March 49, 97/3, 132, 182, 214, 341, 392, 401, 414
 Blok, Alekszandr 149
 Blum, Léon 237
 Blum, Robert 119
 Blühm, Elger 374
 Boba Imre 250
 Bobbio, Noberto 379
 Bobrikov, Nyikolaj I. 256
 Bock, Franz 48
 Boczkó Dániel 191
 Bocsan, Nicolae 202, 279
 Bocskai István 179, 270, 275, 371, 372
 Boda Miklós 190
 Bodin, Jean 379
 Bódog János 179
 Bodoni, Giambattista 277/10
 Bodor András 197, 275
 Bodor Pál 122
 Bódy Zsombor 391, 413
 Boethius 61
 Boétic, Étienne de la 166, 167, 219
 Boffa, Massimo 13
 Bogáti János 301
 Bogel, Elsa 374
 Bogoljubszkij, Andrej, szuzdali fej. (1155–1157, 1169) 396
 Boguphali, posnani püspök 397
 Bogyay Tamás 46, 47, 48, 94, 104, 243, 250, 302
 Boila, Romul 272
 Boissau, Raymond 369
 Bojti Veres Gáspár 371
 Boldizsár Iván 118
 Bolens, Lucie 132
 Boleszláv, I., Vitéz (Piast), I. k. (992–1025) 399
 Boleszláv, III., Ferdeszájú (Piast), I. hg. (1102–1138) 395, 397
 Boleszláv, IV., Göndörhajú (Piast), I. hg. (1146–1173) 395, 396, 397
 Boleszló, csztergomi érsek 307
 Bolgár Elek 118
 Bolintineanu, Dimitric 192, 334
 Bolla Ilona 128, 293
 Bolliac, Cezar 192, 193, 334
 Bólya Lajos 120
 Bolyai Farkas 277/10
 Bolyai János 277/10
 Bombelles, Heinrich, gr. 342
 Bóna István 137
 Bonacina, Martinus 211
 Bonaventura da Genova 211
 Bonchidai Márton 68
 Bonfini, Antonio 36, 251, 276, 371, 394
 Bonifác, VIII. (Benedetto Cactani), pápa (1294–1303) 129
 Bónis György 5, 243, 251, 275, 293, 418
 Bónis Sámuel 196
 Bonnassie, Pierre 132
 Bonnc, Jean-Claude 182
 Bonncfon, Paul 166
 Bonnet, Jean Claude 132
 Boorstin, Daniel J. 345
 Borbándi Gyula 72, 73, 74, 122
 Bori Imre 371
 Borisz, I., bolgár kán (852–889) 174
 Borisz, Kálmán fia 395, 396
 Borkowska, Urszula 164
 Bornemissza Ferenc 43
 Bornemissza János 308
 Boronkai Iván 244, 254
 Boros Elek 271
 Borosnyai Nagy János 43
 Borosy András 243, 249
 Borovi József 243, 343
 Boroviczenyi Károly György 243
 Borrow, George 410
 Bors, ispán 395
 Borsa Gedcon 243
 Borsa Iván 328
 Borsi Kálmán Béla 126, 192
 Borsody István 72, 118
 Borsos Tamás 179, 371
 Borus György 361
 Boscrup, Ester 414
 Bóta Ernő 118
 Botoran, Constantin 4
 Bottero, Jean 223
 Boudon, Philippe 414
 Boulanger, Georges 237, 336
 Bouman, Cornelius 182
 Bourbon, Étienne de 402, 405
 Bourdclat, Laurent 129
 Bourdicu, Pierre 297, 376
 Bourcau, Alain 300
 Bowring, John 410
 Bozai Zsuzsanna, L. 212, 296

- Bozius, Thomas *211*
 Bozóky Edina *405*
 Böhm Antal *77*
 Böhm Vilmos *12, 349*
 Böhme, Jacob *116*
 Bökönyi Sándor *137*
 Bölöni Farkas Sándor *103/2, 199, 277/5*
 Bözödi György *271*
 Brătianu, Dimitru *192*
 Brătianu, Ion C. *192, 334*
 Brătianu, Ionel *99*
 Bracciolini, Poggio *61*
 Bracher, Karl Dietrich *288*
 Braham, Randolph L. *123*
 Brancalone, Leo *248*
 Branch, Michael *231*
 Brandenburgi Katalin *43, 210*
 Brandt, Ahasver von *131*
 Braniște, Valer *272*
 Brankovics György *394*
 Brassai Sámuel *277/5, 408*
 Bratman, Michael E. *285*
 Braudel, Fernand *18, 49, 50, 97/3, 132, 206, 214, 341, 354, 363, 365, 401, 413, 414*
 Braun Róbert *84*
 Braunfels, Wolfgang *49*
 Breit József *272*
 Brémai Ádám *397*
 Brenon, Anne *405*
 Bresslau, Harry *175*
 Bretter György *86*
 Bretter Zoltán *355*
 Briand, Aristide *38*
 Brigden, Susan *360*
 Bright, Richard *410*
 Brigitta, Szent, Svéd *168*
 Brjuszov, Valerij *149*
 Brockdorf-Rantzau, Ulrich gr. *98*
 Bródy András *90*
 Broglic, Charles Victor dc, hg. *237, 330*
 Brooke, John *361*
 Broszat, Martin *288*
 Brower, Daniel R. *146*
 Browne, Peter *231*
 Brozer István *43*
 Bruckenthal Sámuel, br. *277/8*
 Bruckmüller, Ernst *353*
 Brueghel, Pieter, id. *402*
 Brunet, Roger *414*
 Bruno, Giordano *220*
 Brunó, Szent, Quercfurti *399*
 Bruszilov, Alekszcej A. *255*
 Brückmann, John *182*
 Brückner, Alexander *399*
 Bryant, Lawrence *182*
 Brzezinski, Zbigniew K. *288*
 Bubnov, Andrej Sz. *70, 262*
 Buchinger Manó *144*
 Budai Julianna *148*
 Budai Péter *373*
 Budavári Réka *259*
 Budé, Guillaume *166*
 Bugenhagen, Johannes *211*
 Buharin, Nyikolaj I. *70, 71, 98, 146, 149, 152, 262*
 Bulcsú *174*
 Bulgakov, Mihail A. *149, 164*
 Bulgakov, Szergej Ny. *229, 261*
 Bullinger, Heinrich *211*
 Bullitt, William *255*
 Bulow, Nicolas *393*
 Bulwer, Henry *330, 334*
 Bunyin, Ivan A. *149*
 Buol-Schauenstein, Karl Ferdinand, gr. *336*
 Buonarroti, Filippo Michelc *103/2*
 Burchard, wormsi püspök *156*
 Burckhardt, Jacob *22, 341, 354*
 Burgio, pápai nuncius *308*
 Burgoyne, John *345*
 Burguière, André *132*
 Buridan, Johannes *61*
 Burke, Edmund *64, 97/4, 362, 368, 379*
 Burke, Peter *222, 392*
 Burzio, Giuseppe *123*
 Busacus, Johannes *211*
 Busbecq, Augier Ghiselin de *217*
 Bute (John Stuart), Lord *361*
 Butceanu, Ioan *191, 193*
 Butterfield, Herbert *361*
 Buzás Gergely *252*
 Büki István, kalocsai érsek *301*
 Bynum, Carolyne *180*
 Byrnes, James Francis *118, 274*
 Byron, George Gordon, Lord *236, 334*
 Cabello, Juan *252*
 Cabet, Étienne *103/2*
 Cahen, Claude *215*
 Cailé, Alain *97*
 Cajetanus (Thomas de Vio) *211*
 Calafeteanu, Ion *4*
 Calancha, Antonio de la *31*
 Călinescu, Gheorghe *192, 334*
 Calleo, David P. *288*
 Calonne, Charles-Alexandre de *364*
 Camden (John Jeffries Pratt), Lord *362*
 Campanella, Giovanni *211*
 Campanella, Tommaso *103/2*
 Campano, Giannantonio *244*
 Câmpeanu, Remus *279*
 Campianus, Edmundus *211*
 Campus, Elisa *4*
 Camus, Albert *334*
 Canini, Marco Antonio *192*
 Cannadine, David *420*

- Canning, George 236
 Cantemir, Dimitric 334
 Capeci, Ferdinando 372
 Caprara, Albert 375
 Caprioli, Adriano 164
 Caraffa, Carlo 211
 Carrillo, Alfonso I. Carrillo, Alfonz
 Caritá, Enrico 357
 Carlone, Carlo Martino 208
 Caro, Jakub 178
 Caron, François 391
 Carp, Matatias 299
 Carpini, Plano 53, 371
 Carr, Edward Hallett 146, 224, 357, 392
 Carranza, Bartolomeus 211
 Carrara, Francesco da 165
 Carrière, Charles 363
 Carrillo, Alfonz 179, 372
 Cartwright, Major John 362
 Cassiodorus 61, 239, 397
 Castagni, Nicoletta 357
 Castiglione, Baldassarre 220
 Castlereagh, Robert Stewart, Viscount 236
 Catullus 223
 Cavaignac, Louis Eugène 330
 Cavalier József 83
 Cavendish, John, Lord 362
 Ceauşescu, Nicolae 122
 Ceginskas, Kajetonas J. 164
 Celesztin, III. (Giacinto Bobone Orsini), pápa
 (1191–1198) 248
 Cennerbné Wilhelm Gizella I. Wilhelm Gizella,
 Cennerbné
 Cerri, Urbano 211
 Châtilloni Ágnes I. Anna, m. k.né (1154–
 1184)
 Chaduc, Gérard-Jean 369
 Chalk, Frank 284
 Chamberlain, Arthur Neville 82
 Chamberlain, Murel E. 236
 Charle, Christophe 391
 Charrière, François 162
 Chartier, Roger 214, 374
 Chasc, William 146
 Chassinand-Nogaret, Guy 223
 Chastel, André 28
 Chateaubriand, François Rene de 49, 334
 Chatham (William Pitt), Lord 362
 Chaucer, Geoffrey 397, 417
 Chaumié, Jacqueline 151
 Chaunu, Pierre 295
 Chauvclin, Germain Louis 331
 Chiapelli, Fredi 22
 Childe, Gordon 277/6
 Choiscul-Amboise, Etienne François hg. 365,
367
 Chorin Ferenc 228/6
 Christian, por. püspök 397
 Christie, Ian R. 361, 362
 Chruszczewski, Adam 404
 Chrysostomos, Johannes 405
 Churchill, Winston Leonard Spencer Sir 255
 Ciano, Galeazzo 40, 82
 Cicero, Marcus Flavius 15, 61, 355, 379
 Cilli Hermann 394
 Cimpincanu, Ioan 192
 Cioculescu, Şerban 334
 Cioran, Emil 358
 Cipariu, Timotei 334
 Cipolla, Carlo Maria 97/3, 228/1
 Cirill Lukarisz 68
 Ciureanu, Ioan 202
 Clam-Martinic, Heinrich, gr. 338
 Clarendon, Edward Hyde 390
 Classen, Peter 55
 Claudianus, Claudis 61
 Claudius de Sainctes 211
 Clavring, Thomas Sir 362
 Clemenceau, Georges Benjamin 255
 Clerke, Philip Jenning Sir 362
 Clinet, Mircea 164
 Cochlaeus, Johannes 211
 Cohen, Asher 356
 Cohen, Gary 350
 Cohen, Stephen F. 146
 Colbert, Jean-Baptiste 363
 Colet, Henry 360
 Collalto, Rambaldo I. 209
 Colley, Linda 368
 Collingwood, Robin G. 110, 224, 285, 379,
392
 Colquhoun, Robert G. 334
 Colson, Felix 192
 Commodus, Aurelius 285
 Conachit, Constantin 334
 Condorcet, Marie Jean Antoine de, mári 363
 Condorelli, Orazia 22
 Conquest, Robert 146
 Conrad, Johannes 347
 Constant, Benjamin 78, 379
 Constantinus I. Konstantin, I., Nagy
 Corfield, Penelope J. 420
 Cornea, Paul 334
 Cormides Dániel 287
 Cornwallis, Charles 345
 Corvin János 301
 Corvisier, André 367, 369
 Cosa, Huan de la 394
 Coscr, Lewis Alfred 297
 Cosmi da Mogliano, Francesco 211
 Costerus, Francesco 211
 Coucy, Charles de 218, 219
 Coucy, Eugerand de 7
 Cowling, Maurice 294

- Crainic, Nichifor 358
 Crewe, John 362
 Croce, Alessandro della 211
 Croce, Benedetto 285, 334
 Cromwell, Olivier 103/1
 Cunningham, Thomas 342
 Curipeschitz, Benedict 394
 Cushing, Georg 231
 Cuza, Alexandru Ion 192
 Cyípríanus, Szent 167
 Czarnkowi Janko 178, 241
 Czebe Jenő 118
 Czeglédi István 373
 Czeglédy Károly 215
 Czetz János 191, 199
 Czigány Lóránt 74
 Czigler Ignác 343
 Czillich Ede 196
 Czoch Gábor 289, 413, 414
 Czudar László 178
 Cs. Gyimesi Éva I. Gyimesi Éva, Cs.
 Cs. Sebestyén Károly I. Sebestyén Károly, Cs.
 Cs. Szabó László I. Szabó László, Cs.
 Cs. Tóth Annamária I. Tóth Annamária, Cs.
 Csaba-monda 269
 Csajanov, Alcszej 149
 Csáky Anna Franciska 210
 Csáky István (XII. sz.) 51, 100, 209, 210
 Csáky István 82
 Csáky László 208, 209
 Csalog Zsolt 122
 Csanád, cgri püspök 307
 Csanády István 191
 Csanda Gábor 299
 Csánki Dezső 140
 Csány László 191, 196
 Csaplovics, Jan 407
 Csapó Dániel 228/2
 Csapodi Csaba 17, 243
 Csapodi Zoltán 375
 Csécsy Imre 84, 85, 144
 Cseffci László 43
 Cseke Péter 86
 Csekey István 256
 Cselbi, Evlia 374
 Csemegi József 243
 Csengery Antal 78, 196, 408
 Csercy Jánosné Zathureczky Emília I.
 Zathureczky Emília, Csercy Jánosné
 Csernátóri Pál 43
 Csernohorszky Vilmos 74
 Csernovics Péter 119
 Csernus Sándor 50
 Cservenkov, Vlko 145
 Csetri Elek 195, 197, 198, 199, 380
 Csicserin, Georgij V. 38, 98, 255, 262
 Csicsibabin, Alekszej J. 70
 Csiffári Tamás 127
 Csikós Zsuzsa 188
 Csiky Ágnes Mária 74
 Csiszov, Fjodor V. 230
 Cszizmadia Andor 243, 251
 Csóka J. Lajos 243
 Csontos Szabolcs 370
 Csoóri Sándor 283/1
 Csorba László 206
 Csukovits Enikő 301
 Csulai György 277/10
 Csurka István 283/1
 Csutak Kálmán 191
 Csutak Vilmos 271, 273, 277/6
 D'Andeli, Henri 61
 D'Argenson, René Louis 331
 D'Arnouville, Jean Baptiste Machault 331
 D'Aussy, Legrand 132
 Dabis László 84
 Dąbrowski, Jan 178, 240, 307
 Dagworth, Thomas Sir 359
 Dahn, Felix 239
 Daladier, Édouard 237
 Damjanich János 119, 196, 338
 Dan, II., havasalföldi v. (1420–1431) 394
 Dan, Theodor 144
 Dániel Arnold 84
 Daniel Gábor 271
 Daniclik János 408, 412
 Daniclisz János 196
 Dankó Jenő 26
 Dannecker, Theodor 356
 Danto, Arthur C. 285, 354
 Danton, Georges Jacques 330
 Darányi Kálmán 82
 Darlan, François Jean 237
 Darmon, Pierre 223
 Darnton, Robert 337, 414
 Darvas József 72
 Dassel, Rainald von 55
 Daumard, Adeline 391, 413
 Daumier, Honoré 330
 Dávid Ferenc 277/5, 372
 David Szvjatoszlavics 396
 Dávid Tamás 114, 138, 139, 163, 170, 225
 Davidoff, Leonorc 142
 Davidson, Donald 285
 Davis, Natalie Ann Zemon 291, 296, 402
 De Gaulle, Charles André Joseph Marie 237
 De la Gorce, Pierre 330
 De Sainte-Aulaire, Louis-Clair 330
 De Vrics, Jan 185
 Deák Ágnes 11, 78, 117, 188, 231, 294, 337,
 340, 354, 355, 408, 415
 Deák Ferenc 78, 103/1, 200, 204, 233, 338,
 340, 342, 407, 408, 411, 412, 418
 Deák István 342, 415, 416

- Debreczeni László 277/2
 Decsy Sámuel 48
 Dedek, Crescens Lajos 307
 Dec Nagy Anikó 277/10
 Deér József 48, 135, 136, 180, 243, 286, 395, 399
 Defoe, Daniel 368
 Degler, Carl N. 345
 Degré Alajos 410, 418
 Delort, Robert 129
 Dembinski, Henryk, gr. 196
 Demény Lajos 275
 Demeter Béla 276
 Demeter János 86
 Demkó Kálmán 140
 Demszky Gábor 66
 Dénes Iván Zoltán 126, 293, 355
 Dér Terézia 75
 Derathé, Robert 379
 Dercsényi Dezső 79
 Dernschwam János 276
 Derrida, Jacques 354
 Des Périers, Bonaventure 166
 Desgraves, Louis 211
 Desmoulins, Camille 330
 Desportes, Pierre 177
 Dessewffy Arisztid 196
 Dessewffy Aurél, gr. 78
 Dessewffy Emil, gr. 412
 Dessewffy Gyula 118
 Détshy Mihály 243
 Deutsch, Felix 267
 Deutsch, Julius 349
 Dezső László 343
 Diaconu, Ion 334
 Diadokhosz, Photikai 159
 Dibenko, Pavel J. 70
 Dienes István 105
 Dilthey, Wilhelm 285
 Dimitric, Grigore 192
 Dimitrov, Georgi 145
 Dionüsziosz 167
 Diószeghy László 277/6
 Diószegi István 329, 335
 Disraeli, Benjamin 236
 Długosz, Jan 178, 241, 394, 395, 399
 Dobb, Maurice 97/3
 Dobrin György 272
 Dobszay László 243
 Dodds, Emmanuel 86
 Dolce, Ludovico 220
 Dolet, Étienne 166
 Dolhorouky, Ivan hg. 332
 Dollfuss, Engelbert 235, 288
 Domanovszky Sándor 24, 130, 195, 231, 293
 Domokos Géza 275
 Domonkos Pál Péter 243
 Domonkos, pannonhalmi apát 178
 Donagan, Alan 285
 Donáth Ferenc 72, 83, 183
 Donatus, Aelius 61
 Dorotheosz apát 159
 Dosztojevskij, Fjodor M. 229
 Douglas, John 361
 Doumerque, Gaston 237
 Douclinc, Szent 168
 Dovszenko, Alekszandr P. 262
 Dowdeswell, William 362
 Döbrentei Gábor 287
 Dóry Ferenc 251
 Dragomir, Silviu 195
 Dragoş, Ioan 191, 193, 280
 Draskóczy István 75
 Draskovics György 211
 Dray, William 285
 Dreher Jenő 228/6
 Dreyfus, Alfred 237
 Dubbley, Edmund 360
 Dubois, Guillaume 367
 Duby, Georges 49, 50, 97/3, 223, 296, 401
 Duclos, Jacques 145
 Dudith András 211
 Duka Tivadar 196
 Dulong, Claude 296
 Dumouriez, Charles-François 330
 Duncan, Carol 291
 Dundas, Henry 362
 Dunham, Vera 146
 Dunn, John 379
 Dunning, John 362
 Dupâquier, Jacques 391
 Dupont de Nemours, Pierre-Samuel 363
 Duray Miklós 86
 Durica, Milan 164
 Durkheim, Émile 49, 214, 297, 392, 413
 Duró Annamária 77
 Duró Gábor 338
 Dusán István, szerb c. (1346–1355) 394
 Dusburg, Peter von 397
 Duschek Ferenc 196
 Dutasta, Paul 227
 Duval, Lucien Aimé 129
 Duvernoy, Jean 172, 405
 Dzerzsinszkij, Felix E. 143, 262, 263
 Dzodze, Kocsi (Xoxe, Koçi) 145
 Dzsingisz, kán (Temüdzsin) (1206–1227) 53, 371
 Easton, David 146
 Eberhard, I., salzburgi érsek 55
 Eckhart Ferenc 48, 231
 Ecsedy István 190
 Eddic, Scott M. 347
 Eden, William 362
 Edgeworth de Firmont, Henri Essex, apát 331

- Edward, a Fekete Herceg (1330–1376) 359
Edward, I. (Anjou-Plantagenet), ang. k. (1272–1307) 304, 359
Edward, II. (Anjou-Plantagenet), ang. k. (1307–1327) 359
Edward, III. (Anjou-Plantagenet), ang. k. (1327–1377) 359, 417
Edward, IV. (York), ang. k. (1461–1470) 360
Efrém, Szent, Szíriai 159
Egyed Ákos 195
Egyed Péter 56
Ehrenburg, Ilja G. 149
Eiler Ferenc 235, 267
Einhard 397
Einhorn Ignác 343
Eisemann, Louis 407
Eisner, Dagmar 164
Ejdelman, Natan 256
Eldarov, Giorgio 164
Elek Andrea 259
Elekcs Lajos 5, 140
Eley, Geoff 146, 288
Eliade, Mircea 334, 358
Eliade, Pompiliu 192
Elias, Norbert 97/3, 140, 297
Ellerholz, Paul 347
Elze, Reinhard 182
Ember Győző 251
Endre László 299
Engel Pál 5, 128, 137, 252, 269, 293
Engel-Janosi, Friedrich 350
Engels, Friedrich 56, 103/2, 291, 292
Entz Géza 243, 277/1
Enyedí György 77, 183, 184, 277/5
Enyedí István 373
Eördögh István 164
Eötvös József, br. 11, 56, 64, 77, 78, 103/1, 103/2, 117, 207, 233, 338, 340, 353, 355, 407, 411, 412
Epifanosz, Szent, Ciprusi 159
Epstein, Barbara 415
Erasmus, Rotterdami (Erasmus Desiderius) 166, 220, 402
Erdei Ferenc 72, 77, 183, 289, 353, 355, 409
Erdélyi Ágnes 126
Erdélyi János 103/2
Erdélyi József 72
Erdélyi Lajos 271
Erdélyi Pál 277/5
Erdélyi Sándor 126
Erdélyi Zsuzsanna 164
Erdmann Gyula 26, 293, 388
Erdmann, Karl 182
Erdmann, Karl Dietrich 235
Erdő Péter 243
Erdődi János 118
Erdődy Ferenc 210
Erdős Zoltán 82
Erdősi Ferenc 77
Erdősi Péter 372
Erik, XIV. (Vasa), sv. k. (1560–1568) 333
Eringonus, Johannes 211
Ermandsdorff, Otto von 82
Érszegi Géza 75, 164, 243, 251, 252, 328
Éry Kinga, K. 105
Erzsébet (Kotromanics), m. k.né (1339–1387) 178
Erzsébet (Lokietek), m. k.né (1305–1380) 307
Erzsébet (Luxemburgi), m. k.né (1409–1442) 48, 51
Erzsébet (Romanov), or. cárnő (1741–1761) 332
Erzsébet, Farnese 332
Erzsébet, I. (Tudor), ang. k.nő (1558–1603) 290
Erzsébet, Szent, Árpád-házi 168
Esterházy István (XII. sz.) 208
Esterházy István, gr. (1822–1899) 196
Esterházy János 120
Esterházy Julianna 209
Esterházy Mária Magdolna 210
Esterházy Miklós, gr. 17, 51, 68, 208, 209
Esterházy Pál Antal, hg. (1786–1866) 207
Esterházy Pál, hg., nádor (1681–1713) 208, 209, 374, 375
Esterházy Mór, gr. 411, 412
Etényi Nóra, G. 374
Eubulos 223
Eufémia, m. k.né 395
Eufrozina, m. k.né (1130 k.–1189 után) 395, 396
Eusebius, Caesareai 2, 167, 239
Evans, Joan 130
Evans, Richard 288
Evans, Robert J. W. 294, 407, 410
Ézsaiás, Remete 159
F. Font Mária I. Font Mária, F.
Faber, Felix 301
Fábián Ernő 56, 64, 86, 101, 102, 103, 355
Fábri Anna 353
Fábry Zoltán 86, 103/1
Facta, Luigi 98
Fahidi János 130
Fahrenbach Volmar 68
Faidson, Merl 71
Fajon, Étienne 145
Falk Miska 407
Falkenhayn, Erick von 255
Falvy Zoltán 243
Farág József 276
Farág László 118
Farág Tamás 293
Faraszov-Rogyionov, Alckszandr I. 70
Farge, Arlette 296

- Farkas Csamangó Gyöngyi 407
 Farkas Gábor 100
 Farkas Mihály 145
 Farkas Zoltán 116
 Favicr, Jean 177
 Fáy Ferenc 74
 Fevre, Lucien 49, 80, 97/3, 132, 213, 214,
337, 414
 Fejér György 178, 287, 408
 Fejérpataky László 293
 Fejtő Ferenc 118, 204
 Fekete Lajos 215
 Fekete László 82
 Feld István 252
 Félegyházi József 243
 Fellner Frigyes 226
 Fellner, Fritz 350
 Felszeghi István 277/6
 Fenneberg, Fenner von 407
 Fényes Elek 191
 Fenyő Miksa 74
 Ferdinánd (Szász-Koburg-Koháry), bolgár fej.
 (1887–1908) 329
 Ferdinánd, I., Nagy, Kasztília k. (1035–1065)
304
 Ferdinánd, I. (Habsburg), ném.-róm. cs.
 (1556–1564), m. k. (1526–1564) 48, 179,
211, 217, 234
 Ferdinánd, II. (Habsburg), ném.-róm. cs., m.
 k. (1619–1637) 48, 68, 208, 371
 Ferdinánd, III. (Habsburg), ném.-róm. cs., m.
 k. (1637–1657) 208
 Ferdinánd, V. (Habsburg-Lotharingiai),
 Ausztria cs., m. k. (1835–1848) 200, 342
 Ferenc József, I. (Habsburg-Lotharingiai),
 Ausztria cs., m. k. (1848–1916) 48, 200,
203, 329, 336, 338, 342, 407, 408
 Ferenc, I. (Habsburg-Lotharingiai), ném.-
 róms. cs. (II.), m. k. (1792–1835) 48
 Ferenc, I. (Valios), fr. k. (1515–1547) 166,
167, 357
 Ferenc, Szent, Assisi 30
 Ferenczi Géza 268
 Ferenczi István 268
 Ferenczi László 355
 Ferenczi Zoltán 340
 Ferenczy János 287
 Ferent, Ioan 243
 Ferge Zsuzsa 353
 Ferhád pasa 179
 Ferrero, Guglielmo 355
 Ferro, Marc 213
 Ferroni, Clemente 211
 Ferroni, Giovanni Battista 211
 Ferszman, Alekszandr J. 262
 Festetich György, hg. 228/6
 Festetics Sándor 12
 Fetzich Nándor 277/6
 Feuchtwangen, Siegfried von 397
 Feuerbach, Ludwig 86, 88/1
 Fichte, Johann Gottlieb 56
 Ficquelmont, Karl Ludwig, gr. 407
 Fietier, Roland 177
 Filderman, Wilhelm 299
 Filimon, Nicolae 192, 334
 Filipon Márton 272
 Filipp, moszkvai metropolita 393
 Filippov Szergej 393
 Filofej, szerzetes 393, 400
 Filoteosz, Sinai 159
 Finkel, Caroline 385
 Finnlayson, James 256
 Fischer Ferenc 63
 Fischer Lajos 31
 Fischhof, Adolf 407
 Fish, Stanley 354
 Fitzpatrick, Sheila 146
 Fjodor diakónus 393
 Flachbart Jenő 274
 Flacius Illyricus, Mathias 167
 Flandin-Blety, Pierre 129
 Flandrin, Jean-Louis 344
 Flauch, Paul 44
 Flavius, Josephus 15
 Fleury, André Hercule de 331, 367
 Flógel József 140
 Florenszkij, Pavel 159
 Florus 403
 Foch, Ferdinand 255
 Fodor István 105, 137, 269
 Fodor Pál 234
 Fodor Sándor 271
 Folz, Robert 49
 Font Márta, F. 190, 395, 396
 Forbes, Duncan 379
 Forgách Ádám 210, 374
 Forgách Antal 407, 411, 412
 Forgách Balázs 398
 Forgách Ferenc, esztergomi érsek (1607–
 1615) 208
 Forgách Ferenc, történetíró (1530–1577) 371
 Forgách János, gr. 228/6
 Forgách Mihály 37, 43
 Forgách Miklós (XVII. sz.) 210
 Forgách Miklós (XVIII. sz.) 270
 Forgách Zsigmond, gr. 48, 208, 371
 Formica, Matthäus 375
 Forró Elek 191
 Fors, Olga 149
 Fotinosz, Dionisziosz 334
 Foucault, Michel 214, 341, 379, 386
 Fox, Charles James, ifj. 362
 Földváry Károly 196
 Frâtean, Stefan 122

- Fraknói Vilmos 139, 243
 France, Anatole 256
 Francestel, Pierre 49
 Franchet d'Espercy, Louis 255
 Franchini, Giovanni 211
 Francis, Sir Philip 362
 Franco (Bahamonde), Francisco 288
 Frangepán Gergely 308
 Franklin, Benjamin 345
 Fráter (Martinuzzi) György 234
 Frazer, Sir James George 49, 185
 Fredegár 238
 Frci, Norbert 288
 Freisingi Ottó I. Ottó, Frcisingi
 Fricsy Ádám 163, 190
 Fried István 334
 Friedjung, Heinrich 407
 Friedländer, Saul 288
 Friedmann, Alfred 407
 Friedrich, Carl J. 288, 379
 Frigyes, I., Barbarossa (Stauf), ném.-róm. cs.
 (1152/1155–1190) 55, 395
 Frigyes, II. (Stauf), ném.-róm. cs.
 (1212/1220–1250) 52/1, 300
 Frigyes, II., Nagy (Hohenzollern), por. k.
 (1740–1786) 365, 367
 Frigyes, III. (Habsburg), ném.-róm. cs.
 (1440–1493) 48
 Frowick, Henry 360
 Fröhlich Dávid 43
 Frunze, Mihail V. 255
 Fryc, Northrop 334
 Fuhl, Imrick 122
 Funck, Margarethe 377
 Furet, François 151, 331, 413
 Fügedi Erik 79, 158, 164, 243, 252
 Fülöp Ágost, II. (Capet), fr. k. (1180–1223)
223, 305
 Fülöp Géza 357
 Fülöp Mihály 274
 Fülöp, II. (Habsburg), sp. k. (1556–1598)
166
 Fülöp, II., Orleans hercege 363, 367
 Fülöp, IV. (Habsburg), sp. k. (1621–1665)
209
 Fülöp, IV., Szép (Capet), fr. k. (1285–1314)
129
 Fülöp, V. (Bourbon), sp. k. (1700–1724,
 1724–1746) 332, 367
 Fürst, Paulus 374
 Füzesi Miklós 190
 Füzi Mihály 122
 G. Etényi Nóra I. Etényi Nóra, G.
 Gaál Gábor 56
 Gaál György 380
 Gábor György 355
 Gábor Helén 349
 Gábor Mózc, P. 393
 Gábor R. István 353
 Gábor Sándorné 349
 Gácsi Hedvig 37, 43
 Gafita, Mihai 202
 Gage, Thomas 345
 Gagnon, Edouard 162
 Gailcl, Vcít 276
 Gaj, Ljudevit 338
 Gajzágó László 274
 Gál Ferenc 379
 Gál István 272
 Gál László 280
 Gál Polixéna 410
 Gál Sándor 199, 410
 Galamb György 18, 22
 Galántai Erzsébet, Sz. 75, 403
 Galanus, Clemens 211
 Galasi Péter 353
 Galbiati, Enrico 164
 Gállfy István 272
 Gállfy János 372
 Gállfy László 223, 344
 Galignani, Pietro 164
 Galla Ferenc 211
 Gállfy László 168
 Galli, Ptolomeo 372
 Gallic, Walther Bruce 285
 Galloni, Paolo 156
 Gángó Gábor 298, 341, 386
 Gara László 118
 Garai Miklós 54
 Garami Ernő 12
 Garamvölgyi Antal 74
 Garbai Sándor 118
 García Gallo, Alfonso 303
 Gardie, Gabriel de la 333
 Gardizi 371
 Gárdonyi Albert 158
 Garonne, Gabrielle 162
 Gáspár Zoltán 84
 Gaster, Moses 419
 Gatterer, Johann Christoph 175, 287
 Gay, John 368
 Gazda Klára 276, 277/6
 Gazzato, Pietro 241
 Géczy Lajos 75
 Gecse Gusztáv 343
 Gecsényi Lajos 75
 Geertz, Clifford 276, 354, 414
 Geleji Dezső 84
 Gelenczey-Miháltz Alirán 355
 Gellériné Lázár Márta I. Lázár Márta, Gellériné
 Gellért, Szent 94
 Gellner, Ernst 99
 Gennep, Arnold van 344, 372
 Gentile bíboros 48

- Gentile, Giovanni 288
 Gentilis, pápai legátus 307
 Gentz, Friedrich 412
 George, Stefan 300
 Geras, Norman 96
 Gercvich László 130, 243
 Gergely András 78, 207
 Gergely Attila 358
 Gergely Jenő 190, 243
 Gergely, I., Szent, Nagy, pápa (590–604) 239
 Gergely, IX. (Ugolino, Segni grófja), pápa (1227–1241) 52/1
 Gergely, Szent, Palamasz 159
 Gergely, Szent, Sinai 159
 Gergely, VII. (Hildebrand), pápa (1073–1085) 13, 302
 Gergely, XI. (Pierre Roger de Beaufort), pápa (1370–1378) 178
 Gerics József 243, 251, 302, 303
 Germain, George, Lord 362
 Gerő András 111, 293
 Gerő Ernő 65, 83, 118
 Gerő László 252
 Gerschenkron, Alexander 228/5, 350
 Gerson, Jean 405
 Getty, Arch J. 146, 152
 Géza, I. (Árpád-ház), m. k. (1074–1077) 48, 135
 Géza, II. (Árpád-ház), m. k. (1141–1162) 55, 175, 395, 396
 Géza, m. fcj. (940k.–997) 48, 174, 238, 399
 Gheorghiu-Dej, Gheorge 145
 Ghica, Ioan 192
 Ghika, Aurélie 334
 Ghyczy János 372
 Giacomo da Arguá I. Arguá, Jacobus da
 Gibson, Ralph 391
 Giczi Zsolt 160
 Gide, André 144
 Giesebrecht, Wilhelm 182
 Gieysztor, Alexander 182
 Gillingham, John 359
 Ginzburg, Carlo 354
 Giovannini, Barbara 357
 Giovannini, Giovanni 357
 Giráj, Feth, kalga 385
 Giráj, Gázi, kán 385
 Giráj, Hádzsi, kán 385
 Giráj, Mengli 385
 Girard, René 334
 Giraud, René 215
 Giron, Peter 191
 Giuseppe da Capua 211
 Given-Wilson, Chris 417
 Gizella, m. k.né 174
 Gladstone, William Ewart 236
 Glassl, Horst 104
 Glatz Ferenc 180, 231, 243, 293, 392
 Glatz, Jacob 407
 Gleb Jurjevics 396
 Gleich Richárd 191
 Glósz József 228
 Gluck, Mary 350
 Gobellini, Iohannes 244
 Godechor, Jacques 151
 Gogol, Nyikolaj V. 258
 Gogolák Lajos 393
 Goldthorpe, John 97/4
 Golovin, Fedor A. 261
 Goluchowski, Agcnor, gr. 329
 Gombos Gyula 72, 74
 Gombos József 256, 266
 Gomulka, Wladysław 145
 Gonzaga, Vincenzo, I., hg. 372
 Good, David F. 350, 351, 352
 Goodman, Anthony 359
 Góra Lajos 144
 Gorbacsov, Mihail 264
 Gorcsakov, Alekszandr M., hg. 329, 336
 Gordon Ferenc 118
 Gordon, Sir Robert 207
 Goricséva, Tatjana 164
 Gorkij, Makszim 149
 Gosztonyi János 74
 Gottfried, admonti apát 55
 Gotthárd, fchérvári prépost 48
 Gottwald, Klement 120
 Gouldner, Alvin W. 71
 Gournay, Jean Claude Maric Vincent de 331, 363
 Gőz Gabriella 63
 Göbbels, Joseph 299
 Göckenjan, Hansgerd 94, 250
 Gönczi Jenő 84
 Görgei Artúr 194, 196, 201, 203, 205, 343
 Görgei Kornél 196
 Görgey Ármin 196
 Göring, Hermann Wilhelm 299
 Grabar, André 135
 Gramsci, Antonio 58, 96, 103/2, 288
 Granasztói György 213
 Grandpierre Emil 272
 Granville, George, Lord 329
 Gaus, Frantsck 180
 Gray, Thomas Sir 359, 368
 Graziani, Casparo 162, 163
 Greenblatt, Stephen 354
 Greksza Attila 50
 Grendel Lajos 122
 Grenier, Jean-Yves 214, 413
 Gribaudi, Maurizio 413
 Grieco, Sara F. Matthews 296
 Grigorjev, Andrej A. 229
 Grodecki, Roman 240

- Grosseteste, Robert 61
 Grósz József 83
 Grotius, Hugo 379
 Groza, Petru 101, 145, 274
 Gruber, Gregor 287
 Grundmann, Herbert 405
 Grünwald Béla 338
 Grzesik, Ryszard 399, 406
 Guadagnolo, Philippus 211
 Gucskov, Alekszandr J. 261
 Guevara, Antonio de 245
 Gui, Bernard 405
 Guibert, Louis 129
 Guicciardini, Francesco 22, 220
 Guise, François de 166
 Guizot, François Pierre Guillaume 49, 117, 330
 Gulácsy Irén 273
 Gunda Béla 122
 Gunst Péter 89, 293, 420
 Gurevics, Aron J. 93, 211, 392, 401, 402, 405
 Gurian, Waldemer 146
 Gusdorf, Georges 334
 Gusti, Dimitric 276
 Gusztáv Adolf, II. (Vasa), sv. k. (1611–1632) 68, 333
 Gusztáv, I. (Vasa), sv. k. (1523–1560) 333
 Gusztáv, III. (Holstein-Gottorp), sv. k. (1771–1792) 256, 367
 Gutenberg, Johannes 357
 Guthheil Jenő 243
 Guyon Richárd 196
 Guzsik Tamás 114, 243
 Gündisch, Gustav 243, 275
 Gyáni Gábor 293, 420
 Gyarmati Sámuel 287
 Gyémánt László 279
 Gyenes Antal 83
 Gyenyikin, Anton I. 255, 258
 Gyetvai Péter 243
 Gyilasz, Milovan 145
 Gyimesi Éva, Cs. 56, 86, 122
 Gyimesi Sándor 89, 293
 Gyjakonov, Mihail 393
 Gyomai Imre 118
 Gyóri Péter 66
 Győry János 303
 Győry Tibor 241
 Gyömrői István 126
 Gyöngyösi Ferenc 120
 Gyöngyösi Gergely 243
 Gyöngyösi János 44, 118
 Györfly György 176, 238, 250, 268, 303, 305, 371, 399
 Györfly István 276
 György Ernő 84
 György Lajos 273
 György, I. (Hannover), ang. k. (1714–1727) 361, 367, 368, 390
 György, I., Dolgorukij (Rurik), kijevi nagyfej. (1149–1154) 395, 396
 György, II. (Hannover), ang. k. (1727–1760) 361, 390
 György, III. (Hannover), ang. k. (1760–1811/1820) 345, 361, 362, 390
 Gyula, törzsfő 174, 399
 Gyulai Pál 271
 Gyulay Endre 122
 Gyurgyák János 29
 H. Balázs Éva l. Balázs Éva, H.
 Haáz Rczsó 271, 276
 Habermas, Jürgen 58, 376
 Hadik András 190
 Haga, Cornelius 68
 Hahn István 15
 Hahner Péter 151
 Hajdu Lajos 280
 Hajdú Péter 137
 Hajdú Zoltán 77
 Hajnal István 17, 195, 207, 231, 353, 355, 382
 Hajnik Imre 48, 251
 Hajnóczy Gábor 156, 164, 188
 Halberstam, David 345, 357
 Halecki, Oskar 240
 Hall, Catherine 142
 Haller János 100, 210
 Halmos Károly 353
 Hamilton, Alexander 345
 Hamilton, Bernard 405
 Hampel József 48
 Hanák Péter 127, 130, 293, 340, 350, 353, 415
 Hankiss Elemér 90, 353
 Hanley, Sarah 182
 Hantsch, Hugo 350
 Haraszti Emil 59
 Haraszti Éva, H. 207
 Harding, Sandra 290, 292
 Hardreshull, Sir John 359
 Hare, Thomas 32
 Hárs Ildikó 259
 Harsányi László 51
 Hárssing László 243
 Hartsock, Nancy 292
 Hartvik püspök 48, 302
 Harvard, Henri 140
 Haşdeu, Bogdan Petriceicu 358
 Haschnohr, Geneviève 405
 Hatton, Ragnhild 367
 Hatvani Imre 191
 Hatvany Lajos 84, 199
 Havas Endre 84
 Havas Gábor 66
 Havas Géza, K. 84
 Havas László 403

- Havassy Péter *54*
 Havelock, Erich A. *285*
 Haverkamp, Alfred *171*
 Hawkwood, John *359*
 Haycraft, John *331*
 Hayck, Friedrich von *86, 97/4*
 Haymerle, Heinrich *329*
 Haynau, Julius Jacob von *203, 342*
 Házi Jenő *131, 157, 177*
 Heckenast Gusztáv *173, 242, 407, 408*
 Hedemann, Anne *182*
 Hegedűs András *71*
 Hegedűs László *190*
 Hegedűs Nándor *274*
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich *292, 379*
 Heidegger, Martin *96*
 Heine, Heinrich *334*
 Heinen, Armin *153*
 Heisterbach, Cesarius von *405*
 Héjjas Iván *82*
 Helbling, Seifrid *139*
 Held József *112*
 Helmer, Olaf *285*
 Heltai Gáspár *36, 43, 277/5, 371*
 Henrik, I. (Normandiai), ang. k. (1100–1135) *417*
 Henrik, I., Szakállas (Piast), Szilézia hg. *397*
 Henrik, II. (Valois), fr. k. (1547–1559) *166, 167, 344*
 Henrik, IV. (Száli) ném.-róm. cs. (1056/1084–1106) *13, 302*
 Henrik, IV., Navarrai (Bourbon), fr. k. (1589–1594) *363*
 Henrik, V. (Lancaster), ang. k. (1413–1422) *359*
 Henrik, veszprémi püspök *307*
 Henrik, VII. (Tudor), ang. k. (1485–1509) *360*
 Henrik, XI., Jasomirgott (Babenberg), hg. *395*
 Henriquez, Henricus *211*
 Henry of Grosmont, Derby gr. *359*
 Henry, Lancaster hg. *359, 417*
 Hentzi, Henrik *407*
 Héraklios, I. (Héraklios), biz. cs. (610–641) *61*
 Heraklész *223*
 Herder, Johann Gottlieb von *64, 334*
 Herepci János *277/2, 277/6*
 Heribert *175*
 Hermann Antal *276*
 Hermann Egyed *177, 243, 343*
 Hermann Gusztáv Mihály *270, 271*
 Hermann Róbert *191, 205, 207, 293*
 Hermányi Dienes József *43*
 Hermenegild *239*
 Hervay Ferenc Levente *190, 243*
 Herzen, Alekszandr I. I. Jakovlev
 Heshusius, Tilmanus *211*
 Hészühiosz, Jeruzsálemi *159*
 Hevencesi Gábor *287*
 Heydrich, Reinhard *299*
 Heytesbury, William, Lord *330*
 Hidas I. Péter *251*
 Hideyoshi (Toyotomi) *57*
 Hieronymos I. Jeromos, Szent
 Hierotheos *174*
 Hilberg, Raul *299*
 Hildebrand, Karl *288*
 Hilferding, Rudolf *98, 228/5, 288*
 Hill, Christophcr *294*
 Hill, Thomas *360*
 Hiller István *51, 209, 293*
 Hillgarth, Jocelyn *239*
 Hilton, Rodney *97/3*
 Himfi Imre *130*
 Himfy Benedek *165, 301*
 Himmler, Heinrich *299*
 Hincker, François *166*
 Hintze, Otto *231*
 Hintze, Paul von *98*
 Hintz-Hințescu, Johann *334*
 Hirsch, Fred *97*
 Hitler, Adolf *40, 82, 146, 283/1, 288, 299, 356*
 Hlinka, Anton *164*
 Hmelnyickij, Bogdan *259, 265*
 Hobbes, Thomas *103/2, 379*
 Hobsbawm, Eric *294*
 Hocquet, Jean-Claud *132*
 Hodoșiu, Iosif *233*
 Hodzsa, Enver (Hoxha, Enver) *145*
 Hoffmann Tamás *130*
 Hofmann, Johann *374*
 Hofmann, Werner *288*
 Hogarth, William *368*
 Holl Béla *164, 243*
 Hollán Ernő *412*
 Holland, (Henry Fox), Lord *362*
 Holtzmann, Walter *243*
 Holub József *243*
 Hóman Bálint *79, 268, 286*
 Homebon, Szent (Homebon de Crémone) *168*
 Homérosz *61*
 Homjakov, Alekszej Sz. *229, 230*
 Homlok Sándor *82*
 Homonnai György *210*
 Homonnay Drugeth Bálint *179*
 Honorius, III. (Cencio Savelli), pápa (1216–1227) *52/1, 397*
 Honti Ferenc *118*
 Horányi Elek *48*
 Horkay Hörcher Ferenc *379*
 Horn Gyula *122, 150*

- Horn Ildikó 51, 210
 Hornyák Csaba 40, 82
 Hort Dczsó 144
 Horthy Miklós 82, 188, 299
 Hortus, Mercantius 211
 Horvát István 287
 Horváth Andor 358
 Horváth Barna 353, 355
 Horváth D. Tamás 26
 Horváth Emőke 239
 Horváth Géza 259
 Horváth J. Gyula 190
 Horváth János 238, 303
 Horváth János, ifj. 243
 Horváth Jenő 207, 272
 Horváth Jenő, S. 264
 Horváth Magda 376
 Horváth Mihály 196, 204, 205
 Horváth Zoltán 118
 Horváti Pál 398
 Hosisus, Stanislaus 211
 Hosszú László 199
 Hosszúróthy György 209
 Hotman, François 166
 Hough, Jerry F. 146
 Hödl, Günther 55
 Höffner, Joseph 162
 Hösch, Edgar 104
 Hötzendorf, Franz Conrad von 255, 338
 Hruscov, Nyikita Sz. 264
 Hruscvszkij, Mihail 265, 395
 Huayna Capac 31
 Hubbes Éva, Molnárné 277/7
 Hudi József 26, 387
 Hudson, Anne 405
 Huesca, Durand de 405
 Huet, Albert 277/8
 Hufton, Olwen 296
 Hughes, Andrew 182
 Hughes, Charles Evans 38
 Hugo, Victor 334
 Huizinga, Johan 28, 49, 64, 341, 354
 Hume, David 361, 379
 Hunfalvy Pál 269
 Hunyadi János 112, 217, 394
 Hurban-Vajanský, Svetozar 338
 Hurlihy, David 180
 Husak, Gustav 120
 Husserl, Edmund 297
 Husz János 405
 Huszár Vilmos 86
 Huszka József 276, 277/6
 Hürtenberger, Peter 288
 I. Tóth Zoltán I. Tóth Zoltán, I.
 Iancu, Avram 191, 193, 196, 202
 Ibrahim, tör. nagyvezér 179
 Ibrăileanu, Garabet 334
 Ibsen, Henrik 256
 Ieyasu (Tokugawa) 57
 Iglói Endre 393
 Ignoli, Francesco 211
 Ignotus Pál 74, 84
 Iliescu, Crisan 4
 Illapa 31
 Illarion, metropolita 393
 Illésházy György 374
 Illésházy István, br. 179, 208
 Illyés Gyula 72, 74, 84
 Imre (Árpád-ház), m. k. (1196–1204) 48,
135, 175, 248, 304
 Imre Mária, L. 190
 Imre Samu 74
 Imrédy Béla 40, 82, 299
 Imrech István 195, 197, 270, 271, 275, 380,
381, 382
 Imrényi Tibor 122
 Ince, III. (Lotario, Segni grófja), pápa (1198–
 1216) 48, 248, 301, 395, 397
 Ince, VI. (Etienne Aubert), pápa (1352–1362)
129
 Incze László 277/6
 Inczédy László 191
 Ingaro, Charles 350
 Inti 31
 Iorga, Nicolae 56, 195, 334, 358, 419
 Ipatjev, Vlagyimir Ny. 70
 Ipolyi Arnold 48, 243
 Ipsilanti, Alexandru 192
 Irányi Dániel 192, 196
 Isssekutz Aurél 272
 István, Habsburg főhg. 119
 István, I., Szent (Árpád-ház), m. k.
 (997/1000–1038) 48, 94, 174, 175, 238,
251, 301, 302, 399
 István, II. (Árpád-ház), m. k. (1116–1131)
395
 István, III. (Árpád-ház), m. k. (1162–1172)
175, 395
 István, IV. (Árpád-ház), m. k. (1163–1165)
395
 István, V. (Árpád-ház), m. k. (1270–1272) 30
 Istvánffy Miklós 179, 372
 Iszidorosz, or. metropolita 393
 Iván Imre 82
 Ivan Rosztyiszlavics 395
 Iván, III., Nagy (Rurik), or. c. (1462–1505)
393
 Iván, IV., Rettegett (Rurik), or. c.
 (1533/1547–1584) 267, 333, 393
 Ivanics Mária 215, 385
 Ivanovich, Franz 191
 Iványi Béla 251, 328
 Izabella, m. k.né 48
 Izidor, Szent, Sevillai 61, 239, 303

- Izjaszlav, II. (Rurik), kijevi fej. (1146–1154) 395, 396
- Izlaszjav Davidovics, csernyigovi fej. 396
- Izsák, II. (Angelosz), biz. cs. (1185–1195, 1203–1204) 395
- Izsák, Szent, Szíriai 159
- Jablonski, Szczepan Zachariasz 164
- Jackson, Richard 182
- Jagamás János 276
- Jágocsi Péterffy József 412
- Jagoda, Genrik G. 152, 262
- Jakab Elek 270
- Jakab, I. (Stuart), ang. k. (1603–1625) 402
- Jakab, I., Hódító, Aragónia k. (1213–1276) 303, 304
- Jakab, II. (Stuart), ang. k. (1685–1688) 361, 390
- Jakabffy Elemér 272
- Jákli István 104
- Jakó Klára 277/5
- Jakó Zsigmond 24, 104, 243, 270, 275, 277/1, 277/7, 293, 328, 380
- Jakobi Kálmán 272
- Jakovlev (Alekszandr Herzen) 258
- Jakubovich Emil 250
- Jakusich György 211
- Jancsó Benedek 103/1, 195, 272
- Janics Kálmán 120
- Jankó Attila 66, 90
- Jankó János 276
- Jankovich László 412
- Jankovich Miklós 243, 287
- János Kázmér, II. (Vasa), I. k. (1648–1668) 209
- János Pál 268
- János Pál, II. (Karol Wojtyła), pápa (1978–) 162
- János Zsigmond I. János, II. (Szapolyai) János, (Szapolyai), m. k. (1526–1540) 23, 36, 48, 130, 179, 212, 234, 286, 308
- János, II. (Szapolyai János Zsigmond), m. k., crd. fej. (1540–1571) 48, 217, 234
- János, III. (Sobicski), I. k. (1674–1696) 375
- János, III. (Vasa), sv. k. (1568–1592) 333
- János, kalocsai, esztergomi érsek 175, 248
- János, macsói bán 398
- János, Szent, Aranyszájú 167
- János, Szent, Keresztelő 238
- János, Szent, Késői 159
- János, Szent, Lépcsős 159
- János, Vak (Luxemburg), csch k. (1311–1346) 240
- János, VIII. (Palaiologosz), biz. cs. (1425–1448) 393
- János, XXIII. (Angelo Giuseppe Roncalli), pápa (1958–1963) 162
- Jánosi Mónika 75, 251
- Jaritz, Gerhard 186, 131
- Jaropolk, II. (Rurik), kijevi nagyfej. (1132–1139) 395, 396
- Jaross Andor 299
- Jaroszláv Szvjatopolcsics, volhiniai fej. 395
- Jaroszláv Vlagyimirovics, halicsi fej. 396
- Jaroszláv, I., Bölcs (Rurik), kijevi nagyfej. (1016–1018, 1019–1054) 265
- Jasiński, Jan 307
- Jászay Antal 231
- Jászay Magda 225
- Jászi Oszkár 2, 12, 56, 78, 84, 103, 118, 195, 338, 353
- Jaures, Jean 237
- Jay, John 345
- Jean, Georges 357
- Jeanne d'Arc 168
- Jebb, John 362
- Jegorov, Alekszandr I. 70
- Jelagin, Nyikolaj A. 230
- Jelcin, Borisz 264
- Jellačić, Josip 119, 199, 200, 342
- Jemisdzsi Haszán 179
- Jenci Dezső 197
- Jenkinson, Charles 362
- Jenő, IV. (Gabriele Condulmer), pápa (1431–1447) 301, 393
- Jenukidze, Avel 262
- Jeromos (Hieronymos), Szent 239
- Jescnyin, Szergej 149
- Jezernik, Maksimilijan 164
- Jezsov, Nyikolaj I. 70, 152, 262
- Jiménez de Rada, Rodrigo 303
- Jób, esztergomi érsek 248, 301, 305
- Jodál Gábor 272
- Joffe, Adolf A. 38, 98
- Johanna, I. (Anjou), nápolyi k.nő (1343–1381) 398
- Johnson, Samuel 368
- Joinville, François 330
- Jókai Mór 193, 205, 338, 353
- Jona, moszkvai metropolita 393
- Jónás Ilona 243
- Jonassohn, Kurt 284
- Jones, Philip 22
- Joó Rudolf 99
- Jordanes 269, 303, 397
- Jósika István 372
- Jósika Samu, br. 408
- Jouhaud, Christian 363
- Jovanović, Mihail 119
- Joyce, Patrick 354
- József Attila 72, 144
- József, I. (Habsburg), ném.-róm. cs., (1687/1705–1711) 375

- József, II. (Habsburg-Lotharingiai), német-róm. cs., m. k. (1780–1790) 48, 270, 331, 365, 367, 407
- József, II., konstantinápolyi patriarcha 393
- Jugyencics, Nyikolaj Ny. 255
- Juhász Kálmán 243
- Juhász László 74, 250
- Juhász Pál 66
- Julianus 94, 371
- Jungingen, Konrad von 397
- Jurij Dolgorukij I. György, I., Dolgorukij
- Jussila, Osmo 256
- Justh Gyula 273
- Justinianus, I., Nagy (Justinus), biz. cs. (527–565) 61
- Justinosz, Szent 167
- Jusztus Pál 118
- Jutikkala, Eino 256
- Jutkevecs, Szergej J. 262
- K. Éry Kinga I. Éry Kinga, K.
- K. Havas Géza I. Havas Géza, K.
- K. Lengyel Zsolt I. Lengyel Zsolt, K.
- Kabdebó Tamás 207
- Kaczmarczyk, Zdzisław 240
- Kada Lajos 164
- Kádár János 65
- Kádár Judit 378
- Kadlubek, Vincentius 397
- Kaganovics, Lazar M. 262
- Kaindl, Raimund Friedrich 399
- Kajtár István 190
- Kalán, pécsi püspök 248
- Kalász Elek 328
- Káldi György 277/10
- Kalinyin, Mihail I. 147
- Kállay Zsuzsanna 277/1
- Kálmán, Könyves, (Árpád-ház), m. k. (1095–1116) 251, 301, 302, 395
- Kálnoky Gusztáv 329
- Kálvin János 166, 167, 211
- Kamenyev (Leo B. Rozenfeld) 38, 70, 262
- Kancsár Attila 204
- Kanizsai Dorottya 242
- Kanizsai János 48
- Kanizsai László 130
- Kant, Immanuel 297, 379, 413
- Kanter, Rosabeth Moss 292
- Kantorowitz, Ernst H. 49, 180, 182, 300
- Kánya Sándor 40, 82
- Kapi Béla 387
- Kapisztrán János 343
- Kaplan, Morton A. 255
- Kaposi Zoltán 26, 190, 228
- Kaprinai István 287
- Karácsony András 355
- Karácsonyi Béla 293
- Karácsonyi János 243
- Karadžić, Vuk 334, 407
- Karazmin, Nyikolaj 393
- Kardelj, Edvard 145
- Kardos Lajos 231
- Kardos Tibor 79, 243
- Karlstadt (Bodenstein), Andreas 167
- Károli Gáspár 277/10
- Károly Róbert I. Károly, I. (Anjou)
- Károly Sándor 130
- Károly, I. (Anjou), m. k. (1310–1342) 48, 75, 79, 128, 240, 307
- Károly, I. (Stuart), ang. k. (1600–1649) 209
- Károly, I., Nagy (Karoling), frank k. (742–814) 2
- Károly, II. (Stuart), ang. k. (1630–1685) 361, 390
- Károly, II., Kis, Durazzói (Anjou), nápolyi és m. k. (1354–1386) 398
- Károly, III. (Bourbon), sp. k. (1759–1788) 332
- Károly, IV. (Luxemburg), német-róm. cs. (1346–1378) 287, 394, 406
- Károly, IV. (Bourbon), sp. k. (1788–1808) 332
- Károly, IX. (Valois), fr. k. (1550–1574) 218
- Károly, IX. (Vasa), sv. k. (1604–1611) 333
- Károly, V. (Habsburg), német-róm. cs. (1519–1556), sp. k. (I.) 129, 162, 245
- Károly, VI. (Habsburg), német-róm. cs. (1711–1740) 332, 367
- Károly, X. (Bourbon), fr. k. (1824–1830) 330, 331
- Károly, X. Gusztáv (Pfalz-Zweibrücken), sv. k. (1654–1660) 333
- Károly, XI. (Pfalz-Zweibrücken), sv. k. (1660/1672–1697) 333
- Károly, XII. (Pfalz-Zweibrücken), sv. k. (1697–1718) 333, 367
- Károlyi Alajos 329
- Károlyi Artlla 9, 15
- Károlyi Mihály 12, 349
- Karpinszkij, Alekszandr P. 262
- Karsai László 283, 299, 356
- Kása Csaba 83
- Kasic, Bartol 163
- Kassák Lajos 19
- Kasztner Rczsó 123
- Katalin, I. (Romanov), or. c.nő (1725–1727) 332
- Katalin, II., Nagy (Holstein-Gottorp-Romanov), or. c.nő (1762–1796) 267, 365, 367
- Katalin, Szent, Sienai 168
- Katapán püspök 175, 248
- Katona István 178, 270, 287
- Katona Miklós 199
- Katona Szabó József 271

- Katus László 164, 226, 293
 Kautsky, Karl 32, 144
 Kazinczy Ferenc 287, 410
 Kazinczy Lajos 196
 Kazlauskas, Vytautas 164
 Kázmér, III., Nagy (Piast), I. k. (1333–1370) 79, 240, 406
 Kazsdan, Alekszander 384
 Kcán 174, 399
 Kcans, Gerard 420
 Keckskeméthy Aurél 411
 Keckskeméthy Csapó István 277/2
 Keckskeméti Gergely 43
 Keckskés Gusztáv 177
 Keckskés Pál 231
 Kégl János 84
 Keith Ferenc 272
 Kéki Béla 357
 Kelemen Krizosztón 83
 Kelemen Lajos 24, 271, 273, 277/1, 277/3
 Kelemen Márton 277/10
 Kelemen, III. (Paolo Scolari), pápa (1187–1191) 302
 Kelemen, V. (Bertrand de Got), pápa (1305–1314) 129
 Kelemen, VI. (Pierre Roger de Beaufort), pápa (1342–1352) 138
 Kelemen, VII. (Giulio de' Medici), pápa (1523–1534)
 Kelemen, VII. (Robert genfi gróf), ellenpápa (1378–1394) 178, 211
 Kelemen, VIII. (Ippolito Aldobrandini), pápa (1592–1605) 372
 Kellcher, Partrick J. 48
 Kellner Judit 26
 Kelly, Catriona 354
 Kelly-Gadol, Joan 290, 291
 Kemény Déncs 199
 Kemény Farkas 199
 Kemény Gábor 117
 Kemény István 66, 353, 355
 Kemény István br. 202
 Kemény János 210, 277/1, 373
 Kemény József 268, 277/5
 Kemény Zsigmond, br. 103/2, 353, 411, 412
 Kemp, Betty 362
 Kempelen Károly 196
 Kende Péter 126, 355
 Kende Zsigmond 84
 Kendeffy Gábor 355
 KENDY SÁNDOR 179, 372
 Kencdi János 355
 Kencz, Peter 146
 Kennan, George Frost 146, 255
 Kenyeres Zsolt 333
 Keppel, August, Lord 362
 Kéraglio, Robert 330
 Kerbl, Raimund 48
 Kerenszkij, Alekszandr F. 255, 258
 Keresztély Ágost 211
 Keresztury Dezső 74
 Kern, Fritz 303
 Kershaw, Ian 288
 Kertész István 118, 274
 Kertzner, David I. 420
 Kéry János 68
 Kecerú Bálint 163
 Kessel, Elisja Schulte van 296
 Kéthly Anna 118
 Keynes, John Maynard, Lord 97/4
 Kézai Simon 269, 276, 303
 Khuen-Héderváry Károly 228/4, 338
 Kibédi Varga Áron 74
 Kierkegaard, Sören 334
 King, Gregory 347
 Kinnamosz, biz. krónikaíró 395
 Kinszki Imre 84
 Király Béla 340
 Kirjevskij, Ivan Sz. 229
 Kirov (Szergej Mironovics Kosztrikov) 144, 147, 152, 262
 Kis Aladár 81
 Kis Anita 172
 Kiss András 277/1
 Kiss Ernő 119, 196
 Kiss Géza 26
 Kiss Gy. Csaba 127
 Kiss Ilona 230
 Kiss Lajos 105
 Kiss Mária Magdolna 190
 Kiss Mária Rita 263
 Kiss Sándor, M. 66, 199
 Kiss Szaléz, P. 83
 Kiss Z. Géza 190
 Kitto, Humphrey Davy F. 291
 Kivimäc, Jüri 267
 Kiyomori (Taira) 57
 Kjátib Cselebi 179
 Klanczay Gábor 26, 243, 341, 406
 Klanczay Tibor 243, 376
 Klapka György 191, 410
 Klára, Szent 168
 Klein, Victor 191
 Kleinschroth, Balthasar 375
 Klemperer, Viktor 143
 Klinge, Matti 256
 Kljujev, Nyikolaj 149
 Kłoczowski, Jerzy 164, 404, 406
 Knapp Éva 243
 Knauz Nándor 243, 251
 Knézy Judit 26
 Knićanin, Stevan Petrovic 119
 Knicza István 176, 269
 Knoll, Paul W. 79

- Knolles, Robert Sir 359
 Knotik Mária 105
 Kocka, Jürgen 288
 Kocsis Károly 282
 Kocsis Mihály 265
 Kodály Zoltán 74, 277/6
 Koeber, Ernest 342
 Koestler, Arthur 71
 Kogălniceanu, Mihail 192, 334
 Kohli, Martin 297
 Kohn, Hans 64, 334
 Kohner Henrik 228/3
 Kokas Károly 17
 Koksá, Djuro 164
 Kolbt, Jacob 374
 Kolcov, Mihail J. Fridljand 70
 Kolesak, Alekszandr V. 255
 Kolin Péter 58
 Kollár Ádám 270
 Kollár, Jan 407
 Koller József 48, 287
 Kollonich Lipót 211, 212
 Kolnai Aurél 84
 Kolontári Attila 259
 Kolosi Tamás 90, 353
 Kolumbán Lajos 272
 Kolumbán, Szent 156
 Kolombusz Kristóf 245, 253
 Komáromi Csipkés György 277/10
 Komjáthy Miklós 243
 Komlos, John 226, 346
 Komoróczy Géza 107
 Konrád György 127, 353
 Konrád, III. (Stauf), ném.-róm. k. (1138–1152) 395
 Konrád, mazóviai hg. 397
 Konstancia, aragón hg.nő 304
 Konstantin (Constantinus) I. (Nagy), román. cs. (306/324–337) 167, 238, 239
 Konstantin nagyhg. 196, 203
 Konstantin, VII., Bóborbanszületett (Makedón), biz. cs. (911–959) 135, 174, 269, 398
 Konstantin, XI. (Palaiologosz), biz. cs. (1449–1453) 393
 Konzsa Samu 277/6
 Kont Miklós, nádor 178
 Kónya Ádám 277/6
 Kopec, Jerzy József 164
 Kopitar, Bartholomaeus 407
 Koppány Tibor 243, 252
 Koppány, törzsfő 174, 399
 Kordé Zoltán 75, 129, 188, 269
 Kormoš, Alexander 122
 Kornai János 353
 Kornis Ferenc 210
 Kornis Gáspár 100, 372
 Kornis Gyula 231, 392
 Kornis Mihály 43
 Kórossy György 272
 Kőrösi Csoma Sándor 197
 Kós Károly 276, 277/6
 Kósa László 353
 Kósa Szántó Vilma 271
 Kosáry Domokos 89, 231, 234, 279, 293, 337, 392
 Koscelev, Alekszander I. 229, 230
 Koselleck, Reinhart 379
 Kosłowski, Piotr 334
 Kossuth Ferenc 338
 Kossuth Lajos 78, 191, 194, 196, 199, 200, 204, 205, 207, 233, 337, 338, 340, 407, 410, 411
 Koszta László 5, 24, 52, 75, 133, 176, 180, 190, 243, 306
 Kosztolnyik Zoltán 304
 Kosztov, Trajco 145
 Kottanner Jánosné 377
 Kovách Ágoston 191
 Kovachich József Miklós 251
 Kovachich Márton György 251, 287, 328
 Kovács András 355
 Kovács Béla 243
 Kovács Éva 48, 238
 Kovács Gábor 355
 Kovács Imre 72, 74, 118
 Kovács Lajos 411, 412
 Kovács László 137
 Kovács Marian 332
 Kovács Péter 243
 Kovács Sándor Iván 43
 Kovács Tamás 141
 Kovács Teréz 77
 Kovács Zsuzsanna 75
 Kovacsóczy Farkas 372
 Kovalcsik Attila 97
 Kővári László 140, 193
 Kovács Zoltán 293
 Kozák Károly 243
 Kozma Mihály 122
 Kozma Miklós 82
 Köbler, Gerhard 171
 Köblös József 75, 243
 Kölcsey Ferenc 48, 78, 204, 410
 Költő Gábor 272
 Köpeczi Béla 369, 375, 376
 Köpeczi Sebestyén József 271, 273
 Köprülü Ahmed 374
 Köprülü Mehmed 373
 Körmendy Adrienne 75, 243
 Körmendy Gabriella 51
 Körmendy József 243
 Körmendy Kinga 243
 Kövér György 226, 293, 353

- Kövér Lajos 151, 331, 363
 Krajcár, Jan 164
 Kralovánszky Alán 243
 Kramař, Karel 99
 Kramolin Viktor 228/4
 Kraslán, Štefan 122
 Kraszin, Lconyid B. 38, 98
 Krausz Tamás 62, 264
 Kreutzer Andrea 51
 Krilenko, Nyikolaj 70, 262
 Kripjakevics, Ivan P. 265
 Kristó Gyula 52/2, 75, 128, 137, 157, 174, 188, 243, 249, 250, 293, 383, 384, 395
 Kristo, Pandi 145
 Kristóf György 277/2
 Kristóffy József 32
 Kriza János 276, 334
 Krizosztom, Kluzsevic 211
 Krizsán fia, György 301
 Krizskó Pál 328
 Kubinyi András 75, 130, 158, 242, 243, 252, 293, 308
 Kucinskis, Stanislavs 164
 Kukovecz György 63, 188
 Kula, Witold 13
 Kulesár Péter 5, 243, 403
 Kumorovitz L. Bernát 243
 Kun Béla 12, 20, 349
 Kun Zsigmond 84
 Kunfi Zsigmond 12
 Kupa Hümér 196
 Kurcsekó Mihály 404
 Kuromiya, Hiroaki 146
 Kuropatkin, Alekszej Ny. 256
 Kurucz Ágnes 249
 Kurucz György 231
 Kurze, Dietrich 158
 Kusnyev, Borisz 149
 Kutassy János 211
 Kuti Ágnes 153
 Kürti Béla 105
 L'Hospital, Michel de 166, 219
 L. Bozai Zsuzsanna I. Bozai Zsuzsanna, L.
 L. Imre Mária I. Imre Mária, L.
 L. Nagy Zsuzsa I. Nagy Zsuzsa, L.
 La Vauguyon, Antoine Paul Jacques de, hg. 331
 Labádi Károly 190
 Labroussc, Ernest 391, 413, 414
 Labuda, Gerhard 397, 399
 Lacarra, José Maria 303
 Lackfi András 371
 Lackfi István 301
 Lackó Mihály 337
 Lactanius, L. Caccilius Firmianus 15
 Lácay Magdolna 26
 Ladányi Erzsébet 243
 Ladó Bálint 372
 Lafayette, Marie Joseph de Motier, márk 330
 Lafitte, Jacques 330
 Lagzi István 188
 Lajos Fülöp, Polgárkirály (Orleans), fr. k. (1824–1830) 330, 331
 Lajos, I., Nagy (Anjou), m., I. k. (1342/1370–1382) 75, 79, 128, 165, 178, 240, 241, 301, 371, 394, 398, 406
 Lajos, II. (Jagello), m., cseh k. (1516–1526) 23, 35, 36, 286, 308
 Lajos, VII. (Capet), fr. k. (1137–1180) 395
 Lajos, XIV., Napkirály (Bourbon), fr. k. (1643/1661–1715) 331, 367, 375
 Lajos, XV. (Bourbon), fr. k. (1715/1723–1774) 331, 363, 365, 367
 Lajos, XVI. (Bourbon), fr. k. (1774–1792) 330, 331, 363, 365
 Lajos, XVIII. (Bourbon), fr. k. (1814/1815–1824) 330, 331
 Lakatos István 86
 Lakatos László 355
 Lamarque, Maximilien, gr. 330
 Lamartine, Alphonse de 331
 Lamphere, Louisc 291
 Lander, Gerhard 182
 Lander, Jack Robert 360
 Láng Éva 353
 Láng Gusztáv 86
 Láng Imre 345
 Langlois, Charles-Victor 130
 Lanzedelli, Josef 200
 Laski, Harold 118
 Laslett, Peter 379, 420
 Lászlai János 301
 László Attila 189
 László Ferenc 277/6
 László Gyula 130, 139, 269
 László, I., Szent (Árpád-ház), m. k. (1077–1095) 33, 94, 175, 251, 301, 302, 371, 395, 399
 László, III. (Árpád-ház), m. k. (1204–1205) 48, 248
 László, IV., Kun (Árpád-ház), m. k. (1272–1290) 128, 251, 307, 371
 László, pécsi püspök 307
 László, V. (Habsburg), főhg., m., cseh k. (1452–1457) 48, 394
 Lauka Gusztáv 200
 Lauter Éva, S. 51, 208
 Laval, Pierre 356
 Lavisse, Ernest 331
 Lavrentyev, Mihail A. 145
 Lawrence, Jeanne Chaterine 420
 Laymann, Paulus 211, 402
 Lázár István 228/3
 Lázár Márta, Gellériné 297

- Lazar, Ghcorge [192](#)
 Lázár, szerb fűj. (1371–1389) [394](#)
 Lazarevics István, szerb fej. (1389–1427) [394](#)
 Lazari, Andrzej [393](#)
 Le Bel, Jean [359](#)
 Le Fort, François Jacques [212](#)
 Le Goff, Jacques [13](#), [49](#), [50](#), [132](#), [223](#), [243](#),
[337](#), [401](#), [402](#), [413](#)
 Le Pay, Frédéric [414](#)
 Le Roy Ladurie, Emmanuel [132](#), [172](#), [185](#),
[213](#), [354](#), [401](#), [402](#), [405](#)
 Le Tronse, Guillaume-François [363](#)
 Lebigc, Arlette [223](#)
 Lebrun, François [223](#)
 Ledentu, Johann [374](#)
 Léderer Emma [231](#), [243](#), [377](#), [392](#)
 Lcc, Richard Henry [345](#)
 Lcc, Robert W. [420](#)
 Lefebvre, Georges [151](#), [213](#)
 Lefebvre, Marcel François (érsck) [162](#)
 Lefèvre d'Étaples, Jacques [166](#)
 Lehmann, H. [402](#)
 Leibniz, Gottfried Wilhelm [97/1](#)
 Leiningen-Westerburg Károly [196](#)
 Lclc József [25](#), [173](#), [179](#), [234](#)
 Lclcsi János [372](#)
 Lemercier de la Rivière, Pierre Paul de [363](#)
 Lenau, Nikolaus (Niembich von Strehlenau)
[407](#)
 Lengyel András [355](#)
 Lengyel Balázs [84](#)
 Lengyel Gabriella [66](#)
 Lengyel György [228/6](#)
 Lengyel Imre [105](#)
 Lengyel Zsolt, K. [104](#), [122](#)
 Lenick, Jan [178](#), [240](#)
 Lenin, Vlagyimir Iljics [56](#), [62](#), [97/3](#), [148](#), [255](#),
[258](#), [262](#), [263](#), [379](#)
 Leó, I., Szent, Nagy, pápa (440–461) [187](#),
[248](#)
 Leó, VIII., pápa (963–965) [302](#)
 Leó, X. (Giovanni de' Medici), pápa [23](#), [35](#),
[167](#), [211](#)
 Leopold Lajos [353](#)
 Leovigild, gót k. (568–586) [239](#)
 Lepahin, Valerij [159](#)
 Lepetit, Bernard [213](#), [214](#), [289](#), [413](#), [414](#)
 Lerner, Gerda [290](#), [291](#)
 Lerner, Robert E. [405](#)
 Lessing, Gotthold Ephraim [367](#)
 Leszczyński, Stanisław, I. k. (1704–1709),
1733–1736) [332](#), [367](#)
 Leszek, I., Fehér, Krakkó hg. [397](#)
 Lcszih Andor [242](#)
 Lcsznai Anna [84](#)
 Leu, Valeriu [202](#)
 Lévai Béla [357](#)
 Lévai Lajos [271](#)
 Levi, Giorgio [413](#)
 Levin, Mohsc [71](#)
 Levitschnigg, Heinrich [407](#)
 Levy, Miriam [350](#)
 Lewin, Moshe [146](#)
 Libényi János [408](#)
 Lichtenstein József [29](#)
 Lienhart, Achille [162](#)
 Ligeti Lajos [215](#)
 Lilkó András [343](#)
 Limborch, Philipp [172](#)
 Lindanus, Guilclmus Damasus [211](#)
 Linder Béla [12](#), [272](#)
 Lipót, I. (Habsburg), ném.-róm. cs., m. k.
(1658/1655–1705) [100](#), [141](#), [212](#), [373](#),
[374](#), [375](#)
 Lipót, II. (Habsburg-Lotharingia), ném.-róm.
cs., m. k. (1790–1792) [365](#)
 Lippay György [208](#), [210](#), [211](#)
 Lipsius, Justus [37](#), [43](#)
 Liptay Lajos [191](#)
 Liria, Duque de [332](#)
 Liszt Ferenc [407](#)
 Litva, Felix G. [164](#)
 Litván György [29](#), [355](#), [415](#)
 Litvinov, Makszim M. [38](#), [98](#), [255](#), [262](#)
 Liuva, gót k. (568–573) [239](#)
 Livet, Georges [367](#)
 Livius, Titus [403](#)
 Lloyd George, David [38](#), [98](#), [99](#), [255](#)
 Locke, John [86](#), [97/1](#), [345](#), [353](#), [379](#)
 Lockwood, David [97/4](#)
 Lojkó Miklós [231](#)
 Lombardi, Carlo [357](#)
 Longo, Luigi [145](#)
 Lónyai Anna [277/1](#)
 Lopez, Roberto S. [97/3](#)
 Lorántffy Zsuzsanna [211](#), [373](#)
 Lőrincze Lajos [74](#)
 Lósy Imre [211](#)
 Lotharingiai Ferenc István, hg. [367](#)
 Lovell, Lord [360](#)
 Lovinescu, Eugen [64](#)
 Low, Alfred D. [349](#)
 Lowc, William [361](#)
 Loyolai Ignác, Szent [166](#)
 Lozoraitis, Stasys [164](#)
 Löbert, Horst [130](#)
 Löffler Tibor [16](#), [41](#), [58](#), [96](#), [107](#), [108](#), [109](#),
[144](#)
 Löw Lipót [343](#)
 Lucas de Tuy [303](#)
 Lucas, Carl [408](#)
 Lucchese, Philiberto [208](#)
 Lucius, Johannes [398](#)
 Ludassy Mária [78](#), [355](#)

- Lucger, Karl [342](#), [348](#)
 Lukács György [96](#), [149](#), [231](#), [292](#), [293](#), [334](#)
 Lukács László [163](#), [338](#)
 Lukács Móric [103/2](#)
 Lukács Zs. Tibor [373](#), [376](#)
 Lukács Zsuzsa [371](#)
 Lukács, esztergomi érsek [305](#)
 Lukács, John [337](#), [345](#)
 Lunacsarszkij, Anatolij V. [70](#), [149](#)
 Lurija, Alekszandr R. [285](#)
 Lustkandl, Wenzel [204](#)
 Luther, Martin [80](#), [167](#), [211](#), [283/1](#)
 Luttor Ferenc [83](#)
 Luxardo, Giuseppe [227](#)
 Lüdtke, Alf [288](#)
 Lünig, Johann Christian [212](#)
 Lvov, Georgij Jergenyjevics, hg. [258](#)
 Lyka Károly [277/6](#)
 Lynne Viola [146](#)
 M. Kiss Sándor I. Kiss Sándor, M.
 M. Nepper Ibolya I. Nepper Ibolya, M.
 Mably, Gabriel Bonnot de [103/2](#)
 Macartney, Carlyle Aylmer [231](#), [399](#)
 Macfarlane, Alan [402](#)
 MacFarlane, Kenneth Bruce [417](#)
 Machiavelli, Niccolò [22](#), [166](#), [220](#), [379](#)
 MacIntyre, Alisdair [379](#)
 Mackie, John Duncan [360](#)
 Mac-Mahon, Edme Patrice de, hg. [237](#)
 Macpherson, James [334](#)
 Madách Imre [103/1](#), [103/2](#)
 Madarász László [200](#)
 Maddicott, John [294](#)
 Madison, James [345](#), [379](#)
 Maggiori, Pietro [372](#)
 Magyar Bálint [66](#)
 Magyar Kálmán [243](#)
 Magyarics Tamás [345](#)
 Magyi János [158](#)
 Mahler, Moritz [407](#)
 Mahno, Nyesztor [259](#)
 Mahon (Charles Stanhope), Lord [362](#)
 Maior, Petru [192](#)
 Maiorescu, Ioan [192](#)
 Maiorescu, Titu [334](#), [419](#)
 Maistre, Joseph Marie de, gr. [379](#)
 Maithstein, Ignaz Wildner [407](#)
 Majakovszkij, Vlagyimir [149](#)
 Majdán János [190](#)
 Majoros István [255](#)
 Makai János [253](#), [396](#)
 Makarij, metropolita [393](#)
 Makariosz, Szent, Nagy [159](#)
 Makk Ferenc [75](#), [137](#), [188](#), [293](#), [395](#)
 Makk József [408](#)
 Makkai Ádám [74](#)
 Makkai László [89](#), [130](#), [195](#), [293](#), [376](#)
 Makkai Sándor [273](#)
 Maksay Ferenc [243](#)
 Maksutovici, Gelcu [4](#)
 Makszimosz Kapszokalivit, Szent [159](#)
 Malenkov, Georgij M. [145](#)
 Malinowska, Ewa [14](#)
 Malonyay Dezső [277/6](#)
 Malthus, Thomas Robert [185](#), [413](#)
 Maltzan, Ago Freihler von [98](#)
 Mályusz Elemér [5](#), [54](#), [75](#), [128](#), [139](#), [157](#), [243](#),
[249](#), [286](#), [293](#)
 Mamic, Pierre [162](#)
 Manco Capac [31](#)
 Mandelbaum, Maurice [285](#)
 Mandrou, Robert [80](#), [341](#), [363](#), [402](#)
 Mándruş, Stelian [280](#)
 Mani [8](#)
 Manikowska, Halina [243](#)
 Maniu, Iuliu [272](#)
 Mannheim, Karl [355](#)
 Manning, Roberta T. [146](#)
 Manolescu, Nicolae [334](#), [358](#)
 Manolescu, Radu [24](#)
 Manrique, Gómez [245](#)
 Manteuffel, Tadeusz [397](#)
 Mánuel, I. (Komnénosz), biz. cs. (1143–1180)
[135](#), [395](#)
 Manutius, Aldus [357](#)
 Márai Sándor [74](#)
 Maranus, Ludovicus [211](#)
 Maráz Borbála [190](#)
 Marcellus, domonkos perjel [30](#)
 Marcossou, Isaac [62](#)
 Mares, Francesco Venceslao [164](#)
 Márffy Ödön [84](#)
 Márfi Attila [190](#)
 Margit, Szent, Antiochiai [30](#), [33](#), [52/3](#)
 Margit, Szent, Árpád-házi [30](#), [52/3](#)
 Margitay Béla [201](#)
 Marguerite d'Angoulême I. Navarrai Margit
 Mária (Laszkarisz) [30](#)
 Mária Amália, szász hgnő [332](#)
 Mária Krisztina (Habsburg) [372](#)
 Mária Terézia (Habsburg-Lotharingia), m.,
 csch k.nő (1740–1780) [270](#), [332](#), [365](#), [367](#),
[382](#)
 Marie-Antoinette (Habsburg) [330](#), [331](#), [363](#)
 Marjanucz László [228](#)
 Márk György [122](#)
 Márk, Szent, Aszkéta [159](#)
 Márki Sándor [195](#)
 Markos György [183](#)
 Marosi Ernő [137](#), [243](#), [252](#)
 Marosi Ildikó [277/3](#)
 Marot, Clément [166](#)
 Maróti György [130](#)
 Marshall, Alfred [97/4](#)

- Marshall, Dorothy 362
 Marsigli, Luigi Fernando 270, 276
 Marsilio da Padova I. Marsilius
 Marsilius (Marsilio da Padova) 22, 379
 Martin, Raymond 224, 285
 Márton Áron 83, 86
 Marton Imre 76
 Márton József 407
 Marton László 74
 Márton, V. (Oddo Colonna), pápa (1417–1431) 2
 Martov, Jurij Oszipovics Cederbaum 144, 149
 Marty, François 162
 Maruyama, Masao 379
 Marx, Karl 13, 16, 56, 58, 88/1, 97/3, 103/2, 144, 258, 288, 291, 292, 354, 379, 391
 Márza, Iacob 277/9, 279
 Masakado (Taira) 57
 Masaryk, Tomas Garriguc 99, 118, 231
 Maschke, Erich 171
 Maternus, Firmicus 15
 Mathiez, Albert 151
 Matuz József 215, 216, 217
 Mátyás, I. (Hunyadi), m., cseh k. (1458–1490) 48, 189, 212, 251, 286, 308, 406
 Mátyás, II. (Habsburg), ném.-róm. cs., m. k. (1608–1619) 48, 208
 Mauny, Walter Sir 359
 Maupcou, René Nicolas Charles Augustin de 331, 363
 Maurras, Charles 288
 May, Arthur 233
 Mayerhofer von Grünbühel, Ferdinand 119
 Mazzini, Giuseppe 410
 McCagg, William Jr. 154
 McCoy, Richard 182
 Medgyesi Pál 373
 Medici, Cosimo de 220
 Mednyánszky Cézár 124, 343
 Medvegyev, Roy 62, 71
 Megyricsci János 301
 Mehmet beglerbég 36
 Mehmed, II., Hódító (Oszmán), tör. sz. (1451–1481) 217
 Mehmed, III. (Oszmán), tör. sz. (1595–1603) 179
 Melichár Kálmán 343
 Melinz, Gerhard 348
 Melith György 211
 Melith Péter 211
 Méliusz Juhász Péter 371
 Menzsinszkij, Vjacseszlav R. 262
 Menyhárt Lajos 260, 261
 Mercier de la Rivière I. Lemercier de la Rivière
 Mérey Károly 412
 Mérey Klára, T. 77
 Méri István 130
 Merighi, Giovanni Tommaso 211
 Mérimée, Prosper 334
 Merston, Robert King 288, 297
 Messenhauser, Cäsar Wenzel 119
 Mesterházy Károly 243, 268
 Mestra Ágota 49
 Mészáros Béla 190
 Mészáros István 243
 Mészáros Lázár 191, 194, 196, 343, 410
 Mészöly Miklós 283/2
 Metternich, Klemens Lothar von, hg. 200, 330, 342, 378, 407
 Meycr, Alfred G. 146
 Meycr, Jean 367
 Meycr, Teodor 49
 Meyerhold, Vsevolod E. 70
 Mezcy Barna 386
 Mezcy László 55, 243
 Mezcy Ödön 272
 Méczierez, Philippe de 394
 Michelet, Jules 49, 331
 Micu-Klein, Inochentie 192, 277/5, 280
 Miczkiewicz, Adam 404
 Micszko, I. (Piast), I. hg. (960–992) 399
 Mihai Vitcazul, havasalföldi v. (1599–1600) 100, 179, 270
 Mihailović, Konstantin 394
 Mihajlovics, Alekszej, or. c. 393
 Mihály Fjodorovics (Romanov) 68
 Mihály vajda I. Mihai Vitcazul
 Mihály, III. (Amóri), biz. cs. (842–856) 174
 Mihály, VII., biz. cs. (1071–1078) 48
 Mihályi Gábor 199
 Mihelyes János 277/10
 Mikeres Imre 272
 Mikes János, gr. 83
 Mikes Kelemen 94
 Miklós, győri püspök 307
 Miklós, I. (Holstein-Gottorp-Romanov), or. c. (1825–1855) 203, 229, 256, 257, 258, 266, 330, 378
 Miklós, I. Szent (Nagy), pápa (858–867) 248
 Miklós, II. (Holstein-Gottorp-Romanov), or. c. (1894–1917) 255, 256, 258, 260
 Miklós, III. (Giovanni Gactano Orsini), pápa (1277–1280) 307
 Miklós, pécsi püspök 176
 Mikó Ferenc 179
 Mikó Imre, gr. 271, 273, 276, 277/5
 Mikola Gyöngyi 116
 Miksa, (Habsburg) főhg. 141, 179, 372
 Miletic, Svetozar 233, 338
 Miljukov, Pavel Ny. 255, 258, 260
 Miljukov, Pjotr 393
 Mill, John Stuart 56, 86, 97/4, 379
 Miller, Jim 350
 Millman, Marcia 292

- Miloš (Obrenovic), hg. (1780–1860) 378
 Mindszenty József 83, 387
 Mirabeau, Victor Riqueti, márkí 363
 Mirbach, Wilhelm, gr. 263
 Mircea, havasalföldi v. (1509–1510) 394
 Mirnics Károly 282
 Mises, Ludwig von 86
 Mishkova, Diana 350
 Miskolczy Ambrus 193, 195, 280, 334, 358,
419
 Mocioni, Alexandru 233
 Mocsáry Lajos 32, 338
 Mód Aladár 204
 Mód Aladárné 353
 Mocsz Gusztáv 277/6
 Moga, Iosif 193
 Mohai Lőrinc 382
 Mohamed Ali 330, 378
 Mojsil, Constantin 277/3
 Moiscuc, Viorica 4
 Mojzsis Dóra, Benyóné 139
 Molay, Jacques de 129
 Moldoveanu, Mihaela 4
 Mollay Károly 131, 243
 Molnár András 340, 417
 Molnár Antal 164, 211
 Molnár Edit Katalin 290, 291, 292, 394
 Molnár Erik 5, 293
 Molnár Gusztáv 56, 86, 87, 88, 126
 Molnár Imre 97, 120, 127
 Molnár István 243, 268
 Molnár József 72, 74, 128, 275
 Molnár Judit 283/2
 Molnár Orsolya 94
 Molnárné Hubbes Éva I. Hubbes Éva,
 Molnárné
 Molotov, Vjacseszlav M. Szkrjabin 118, 122,
145, 262
 Moltke, Helmuth Karl Bernhard von, gr. 329
 Mommsen, Hans 288
 Monaci, Lorenzo de 398
 Monok István 163
 Montagu Mária 139
 Montaigne, Michel Eyquem de 166
 Montanari, Giacomo 211
 Montecuccoli, Raimondo, gr. 374
 Montesquieu, Charles de Secondat, br. 353,
379
 Montmorency-Nivelle, Philipp de 166
 Montmorin-Saint-Hérem, Armand Marc de,
 gr. 331
 Mónus Ervin 144
 Mónus Illés 144
 Móra Ferenc 72, 139
 Moravcsik Gyula 48, 243
 Moretti, Antionetta 164
 Morgan, Kenneth 294
 Morgan, Lewis Henry 291
 Morgan, Philip 359
 Morgan, Prys 368
 Móricz Miklós 273
 Morin, Edgar 49
 Morison, Samuel Eliot 253
 Móró Mária Anna 190
 Morosini, Paulus 211
 Morozov, Nyikolaj A. 70
 Morus, Thomas 402
 Mosóczy Zakariás 251
 Mossi, Claude 223
 Motal, Josef 164
 Mowc, William 345
 Mögest, Hans 394
 Mörner, Magnus 63
 Msztyiszlav Jurjevics, novgorodi fej. 396
 Msztyiszlav Vlagyimirovics, kijeji fej. 395, 396
 Muchembled, Robert 402
 Murád, I. (Oszmán), tör. sz. (1359–1389) 394
 Murád, III. (Oszmán), tör. sz. (1574–1595)
179
 Muret, Pierre 367
 Murgu, Eftimic 192
 Musat, Mircea 4
 Muskata, Jan, krakkói püspök 307
 Musnai László 277/2
 Mussolini, Benito 81, 82, 288
 Musztafa, Kara 375
 Muziot, Girolamo 220
 Müller Péter 242
 Müller, Wieslaw 164
 Müllerowa, Lídia 404
 Nabéra-Sartoulet, Georges 369
 Nadányi János 37, 43
 Nádasdy Ferenc, br. (1555–1604), hadvezér
372
 Nádasdy Ferenc, gr. (1801–1884), bir.
 igazságü.min., erdélyi kanc. 412
 Nádasdy Ferenc, gr. (1625–1671), országbíró
209
 Nádas Éva 77
 Náfrádi Zoltán 97, 146, 152
 Nágler, Doina 277/8
 Nagy András 277/2
 Nagy Edit 297
 Nagy Endre 355
 Nagy Ferenc 12, 83, 118, 274
 Nagy Géza 43, 277/2, 277/6
 Nagy Imre 215, 388
 Nagy Imre Gábor 190
 Nagy Jenő 276
 Nagy Károly 74
 Nagy László 76, 179
 Nagy Olga 276
 Nagy Péter Tibor 59
 Nagy Sándor 243

- Nagy Szabó Ferenc 371, 373
 Nagy Vincce 84
 Nagy Zsuzsa, L. 272
 Nagyajtai Kovács István 277/5
 Nagylucsci Orbán 54
 Nagysándor József 196
 Nahoum-Grappe, Véronique 296
 Nami király 15
 Namier, Lewis Sir 361, 362
 Nanker, krakkói püspök 307
 Napóleon, I. (Bonaparte), fr. cs. (1804–1814, 1815) 256, 330
 Napóleon, III. (Charles Louis Napoleon Bonaparte), fr. cs. (1852–1870) 288, 329, 330, 336
 Náprágy Demeter 100, 372
 Naszonov, Arsenij Ny. 396
 Naszud, pasa 371
 Nation, Carrie 290
 Naulicza Antal 211
 Navarrai Margit 166
 Navarrus, Martinus 211
 Naymlap 31
 Necker, Jacques 331, 363
 Nedeczky István 412
 Nedeczky Jenő 412
 Negoitescu, Ioan 334
 Negruzzi, Costache 192
 Nehring, Karl 179
 Nelli, René 405
 Nelson, Janct 182
 Nemes Dezső 293
 Németh Andor 144
 Németh Csaba 68
 Németh Gabriella 113
 Németh Géza 122
 Németh Gyula 215, 276
 Németh László 56, 64, 72, 74, 283/1, 355
 Németh Noémi 100
 Németh Péter 243
 Nemoianu, Virgil 334
 Nepper Ibolya, M. 105
 Neuberger Anna 28
 Neumann Tibor 120
 Neumann, Franz 288
 Neustadt, Adolf 407
 Nevizánszky Gábor 105
 Névtelen Minorita 269, 371
 Newman, Francis 410
 Newman, John Henry 410
 Newton, Isaac Sir 297
 Nicholson, Eric A. 296
 Nicolas de Clamances 2
 Niederhauser Emil 150, 293
 Niederkorn, Jan 385
 Nietzsche, Friedrich 334, 379
 Nifon, novgorodi püspök 396
 Nikeforosz 159
 Niketasz, biz. krónikáíró 395
 Nikon 393
 Niksics György 211
 Nistor, Ion 275
 Nobunaga (Oda) 57
 Nochlin, Linda 291
 Nogaj, kán 371
 Nogaret, Guillaume de 129
 Noica, Constantin 358
 North, Frederick, Lord 345, 362
 Novák György 182
 Novák László 276
 Novalis (Friedrich von Hardenberg) 334
 Novomesky, Laco 120
 Nowacki, Bronislaw 240
 Nugent, (Robert Craggs-Nugent), Lord 362
 Nyáry Krisztina 210
 Nyáry Pál 196, 200, 233
 Nyekrics, Alekszandr 262
 Nycronov, Iván, protópópa 393
 Nyers Rezső 90
 Nyikon, Nyikita Minov 169
 Oakeshott, Michael 379
 Oberschall Magda, Bárányné 48, 135
 Oddi, Silvio 162
 Odor Imre 26, 51, 190
 Ockolampadius (Heutzgen), Johannes 167
 Oláh Miklós 211, 276
 Oleg Szvjatoszlavics 396
 Oleg, Bölcs (Rurik), or. fej. (879–912/913) 265
 Omer pasa, Mihail Latos 230
 Ong, Walter 285
 Orbán Balázs, br. 270, 271, 276
 Orbán Imre 14, 24, 30, 33, 52/3, 243
 Orbán János 104
 Orbán, II. (Eudes de Châtillon), pápa (1088–1099) 302
 Orbán, II. (Odo de Lagery), pápa 2, 138
 Orbán, VI. (Bartolomeo Prignano), pápa (1378–1389) 398
 Orbán, VIII. (Maffeo Barberini), pápa (1623–1644) 211
 Oresme-i Nicolaus 61
 Origenész 156, 167
 Orlando, Vittorio Emanuele 99
 Ormos Mária 81, 272
 Orosz István 293, 420
 Orscoló Ottó, velencei dózse 174
 Ortega y Gasset, José 64, 103/2
 Ortelius 374
 Ortutay András 26
 Ortway Tivadar 243
 Orwell, George 62
 Osiander, Andreas 167
 Ossietzky, Karl von 415

- Osterman, Heinrich Johann Friedrich, br. 332
- Oszvald Ferenc 243
- Ottlik György 59
- Ottó (Wittelsbach) bajor hg., m. k. (1305–1308) 48
- Ottó, Freisingi, püspök 269
- Ottó, I., Nagy (Szász), ném.-róm. cs. (936/962–973) 174, 302
- Ottó, III. (Szász), ném.-róm. cs. (983/996–1002) 48
- Owen, John B. 361
- Owen, Robert 103/2
- Oxenscierna, Alex, gr. 333
- Ozanan, Didier 332
- Ozorai Pipo (Filippo Scolari) 394
- Ozouf, Mona 151
- Örvös Mihály 199
- Özbek, kán 53
- P. Gábor Mózes I. Gábor Mózes, P.
- P. Kiss Szaléz I. Kiss Szaléz, P.
- Paál Árpád 272, 274
- Pach Zsigmond Pál 5, 183, 293
- Pachacamac 31
- Paderewski, Ignacy Jan 99
- Padrore, Francesco Morales 63
- Paget, John 410
- Paine, Thomas 345, 361
- Pál Judit 277/6
- Pál Tibor 27
- Pal, Francisc 24
- Pál, I. (Holstein-Gottorp-Romanov), or. c. (1796–1801) 332
- Pál, III. (Alessandro Farnese), pápa (1534–1549) 167
- Pál, pécsi püspök 176
- Pál, VI. (Giovanni Battista Montini), pápa (1963–1968) 162, 164
- Palacký, František 329, 407
- Pál-Antal Sándor 272, 277/3
- Paléologue, Maurice 255
- Pálffy István 48
- Pálffy János 212
- Pálffy Miklós, gr. 179, 208, 374
- Pálffy Móric 411, 412
- Pálffy Pál 51, 208
- Pálfi Albert 200
- Palmer, William 229
- Palmerston, Henry John Temple, Lord 203, 207, 236, 330, 334, 378
- Pálóczy Horváth Ádám 287, 410
- Pálóczy Horváth János 43
- Pamlényi Ervin 293
- Pándi Lajos 188
- Panck Sándor 202
- Pann, Anton 334
- Panofsky, Ervin 49
- Paolini, Lorenzo 405
- Pápai Páriz Ferenc 37, 43, 277/5
- Papen, Franz von 288
- Papiu Ilarian, Alexandru 192, 202
- Papp Klára 66
- Papp Sándor 216
- Papuček, Gregor 122
- Paravy, Pierrette 405
- Parcs, Richard 361
- Pariacaca 31
- Parsons, T. 66
- Paschalis, II. (Ranico di Bicda), pápa (1099–1118) 302
- Pascu, Ștefan 86
- Paskai László 164
- Pasko, Godyslaw 395
- Passaui Névtelen 405
- Pasuto, Vladimir A. 395
- Pászka Imre 16, 56, 124, 358
- Paszkievics, Ivan F., gr. 196, 203
- Paszter, Borisz 149
- Pásztor Edith 164
- Pásztor Lajos 138, 164, 301
- Pataki József 275, 380
- Patay József 200
- Patchovsky, Alexander 405
- Patkós Éva 257, 258
- Pató Attila 49
- Patrizzzi, Agostino 244
- Pátzay Pál 84
- Pauler Gyula 48
- Pauler Tivadar 408
- Paulinyi Oszkár 293
- Pázmány Péter 164, 208, 209, 210, 211, 277/10
- Péchi Simon 277/5
- Péczeli József 410
- Pecsevi Ibrahim 179
- Pécsváradi Gábor 301
- Pecéry Rezső 74
- Pelayo, Asztúria k. (718/722–737) 303
- Pelham, Henry 361
- Pelyach István 119, 196, 197, 205
- Percy, Thomas 334
- Perczel Mór 119, 200
- Perényi Gábor 308
- Perényi Imre 23, 242
- Perényi József 392
- Perényi Zsigmond, br. 196
- Perger János 287
- Peri, Vittorio 164
- Périer, Casimir 330
- Perjés Géza 180
- Perlaki Miklós 97
- Perrot, Michelle 296
- Persiani Kálmán 271
- Pesti Sándor 54
- Pesty Frigyes 338

- Pétain, Henri Philippe 237
 Péter György 353
 Péter Katalin 17, 164
 Péter László 231, 232, 233, 353
 Péter, fűhévári prépost 48
 Péter, I., aragón k. (1094–1104) 303
 Péter, I., Nagy (Romanov), or. c. (1682/1721–1725) 169, 212, 230, 256, 267, 332, 333, 393
 Péter, II. (Romanov), or. c. (1727–1730) 332
 Péter, Szent, Damiani 156
 Péterffy Gedeon 83
 Péterfy Jenő 207
 Pethe Márton 211
 Pethő István 211
 Pethő Tibor 118
 Pétiion, Jerome 330
 Petkov, Kiril 394
 Petljura, Szimon 259
 Pető Iván 150
 Petőfi Sándor 199, 200
 Petrityvity Horváth Kozma 373
 Petróczy István 375
 Petrolay Margit, W. 170
 Petrovich Ede 243
 Petrovics István I, 251, 243
 Petrovics Péter 234
 Pettazzoni, Raffaello 49
 Pezzen, Bartholomeus 179
 Pflieger, Johannes 374
 Philippidész, Dimitrosz 334
 Phillips, John A. 420
 Philothosz, Sinai 159
 Pilsudski, József 288
 Pickl, Othmar 141
 Pidal, Menéndez 303
 Pietek, Robert 14
 Pifkó Péter 26
 Pikó András 72, 89, 95, 111
 Pillersdorf, Franz, br. 407
 Pilnyak, Borisz A. Vogau 70, 149
 Piltz, Elizabeth 135
 Pingiczer Klára 119, 336
 Pinicri, Vincenzo 211
 Pintér Géza 144
 Pio, Marquis 374
 Piovano, Adalberto 164
 Pipes, Richard 393
 Pipinus, Franciscus 398
 Pirenné, Henri 97/3, 341
 Pirici, Theodor 272
 Pirinen, Kauko 256
 Pisan, Christine de 405
 Piti Ferenc 252
 Pitt, William ifj. 236, 362
 Pius, II., (Enea Silvio Piccolomini), pápa (1458–1464) 244
 Pius, IV. (Giovanni Angelo de' Medici), pápa (1559–1565) 211
 Pius, IX. (Giovanni Maria Mastai-Ferretti, gr.), pápa (1846–1878) 408
 Pius, V. Szent (Antonio Michele Ghislieri), pápa (1566–1572) 211
 Pius, XII. (Eugenio Pacelli), pápa (1939–1958) 83, 162
 Pjadc, Mosa 145
 Pjatakov, Georgij L. 70, 262
 Plamencat, John 231, 379
 Platon 8, 61, 103/2, 379
 Plautus 223
 Plotinosz 8
 Plutarkhosz 15
 Pocock, John G. A. 379
 Pócs Éva 105
 Poeltnberg Ernő 196, 203
 Pogány Ágnes 227, 228
 Pogány József 12, 349
 Pogogyin, Mihail P. 229, 230
 Poincaré, Raymond 38, 98, 99
 Pokol Béla 41
 Polányi Imre 228/4
 Polányi Károly 22, 84, 97/3
 Polányi Mihály 84
 Polc, Jaroslav 164
 Polgár Vilmos 376
 Polignac, Jules Armand, hg. 330
 Polikarpov, Vaszilij 70
 Polin, Raymond 379
 Polit-Desančić, Mihajlo 338
 Polonyi Péter 107
 Poliukarposz 167
 Pomogáts Béla 74
 Pompéry János 412
 Pongrácz István 196
 Pongrácz Tibor 110
 Ponsonby, Lord 207
 Poór János 341
 Popély Gyula 127
 Popini Albert 256
 Popovics Sándor 227
 Popovics, Kocsa 145
 Poppel Éva 210
 Popper, Karl 103/2, 285
 Pór Antal 241, 307, 328
 Porcsalmy András 277/5
 Pószán László 397
 Possevino, Antonio 372
 Possony, Stefan 146
 Postan, Michael Moisssey 417
 Poulantzas, Nicos 288
 Pourquery, Marie-Madeleine de 168, 177
 Pozsár Annamária 140
 Pozsgay Imre 90
 Pölczlin, Andre 377

- Pölöskei Ferenc *19*
 Pragensis, Cosmas *269*
 Prateolus (Gabriel du Preau) *211*
 Pray György *178, 287*
 Pražak, Richard *243*
 Preissl, Wilhelm *191*
 Prém József *82*
 Prépostváry Bálint *179*
 Pribelszki János *51, 75, 137*
 Pribičević, Svetozar *338*
 Prim, Bernard *405*
 Primo de Rivera y Orbaneja, José Antonio *288*
 Prinz, Michael *288*
 Priscianus *61*
 Priskosz Rétor *276*
 Privitzer István *412*
 Prodan, David *24*
 Protopopov, Alekszej D. *255*
 Proudhon, Pierre Joseph *103/2*
 Pseudo-Kodinosz *135*
 Puşcariu, Sextil *334*
 Puchaim, Adolf von *374*
 Puchner, Anton *191, 199*
 Pufenporf, Samuel *379*
 Puffer, Joseph von *119*
 Puimichel, Delphine de *168*
 Pulszky Ferenc *78, 407, 410*
 Pulteney, William *362*
 Pupinis, Vincenzo *164*
 Puriskevics, Vladimir M. *258, 261*
 Puskás Lajos *272*
 Putnam, Emily *291*
 Püsky János *211*
 Püspöki Nagy Péter *75*
 Pynsent, Robert *231*
 Pyrker, János *407*
 Quesney, François *97/1, 331, 363*
 Quilla *31*
 Quin, Michael Joseph *378*
 Quinet, Edgar *334*
 R. Berde Mária l. Berde Mária, L.
 R. Süle Andrea l. Süle Andrea, R.
 R. Várkonyi Ágnes l. Várkonyi Ágnes, R.
 Rački, Franjo *338*
 Rabelais, François *166, 402*
 Rabikauskas, Paulius *164*
 Rác Gyula *84*
 Rác Lajos *34, 183, 185, 213, 214*
 Radck, Karl *38, 98, 144, 288*
 Radetzky, Joseph *342*
 Radlica, Jan *241*
 Radnóti Sándor *283/1*
 Radó Polikárp *243*
 Rádovic, Amfilohije *164*
 Radu, havasalföldi v. *371, 394*
 Radu, VIII. Şerban (Basarab), havasalföldi v.
 (?–1611) *179*
 Rădulescu, Iacon Heliade *192, 334*
 Radvánszky Albert *48*
 Radvánszky Béla *130, 140*
 Rady, Martyn *231*
 Raffay Ernő *272, 281*
 Rajačić, Josip *119*
 Rajczy Péter *190*
 Rajeczky Benjámín *243*
 Rajk László *65, 83, 274*
 Rákóczi Ferenc, II., crd. fej. (1704–1711)
173, 365, 367
 Rákóczi György, I., crd. fej. (1630) *51, 275,*
371, 373
 Rákóczi György, II., crd. fej. (1648–1657,
 1658–1659, 1659–1660) *51, 208, 209, 373*
 Rákóczi László *51, 208*
 Rákóczi Zsigmond *179, 373*
 Rákosi Jenő *338*
 Rákosi Mátyás *65, 83, 388*
 Rakovszkij, Krisztyián *98*
 Rankc, Leopold von *334, 341*
 Ránki György *81, 123, 183, 256, 272, 293,*
353
 Rankovics, Alexander *145*
 Ransanus, Petrus *394, 403*
 Rapp, Max *227*
 Rasin, Alois *227*
 Raszkolnyikov, Fjodor F. Iljin *70, 71*
 Rászlai Tibor *243*
 Raszputyin, Grigorij J. *149*
 Rasztik Tibor *242*
 Rat, Gherasim *280*
 Ráth Károly *328*
 Rath, John R. *350*
 Rathenau, Walter *98*
 Ratzinger, Joseph *162*
 Raynal, Guillaume-Thomas, abbé de *49*
 Razumnyik, Ivanov *149*
 Razván István *179*
 Rázsó Gyula *234*
 Reccared l. Rekarced
 Récsy Ádám *407*
 Redl Károly *243*
 Redlich, Josef *407*
 Regensburg, Berthold von *405*
 Regényi Kund *162*
 Reggiani, Giovanni Battista *211*
 Rechák László *122*
 Rein, R. A. *261*
 Reinerth, Karl *243*
 Reinhold, Heegn *272*
 Reitzer Béla *355*
 Rekarced, gót k. (586–601) *239*
 Remellay Gusztáv *196*
 Remizov, Alekszej *149*
 Renner, Karl *349, 415*
 Rescher, Nicholas *285*

- Restif de la Bretonne (Nicolas Restif) 344
 Rétif de la Bretonne I. Restif de la Bretonne
 Reusche, Fedor 200
 Révai József 65, 83, 84, 118, 145
 Révai Miklós 287
 Révay László 209
 Révay Péter 48, 208
 Révész László 105, 242
 Rey, Michel 223
 Reynaud, Jean-Louis 369
 Rhédey Ferenc 373
 Ribakov, Borisz A. 169
 Ribbentrop, Joachim von 40, 82
 Ricardinus 405
 Ricardo, David 379, 413
 Richard, II. (Anjou-Plantagenet), ang. k.
 (1377/1386–1399) 359
 Richard, III. (York), ang. k. (1483–1485) 360
 Richelieu, Armand Jean de Plessis, hg. 344,
363
 Richmond hg. (Charles Lennox) 362
 Riczko Károly 199
 Ridley, Matthew White Sir 362
 Rieger, František Ladislav 329
 Rigby, Richard 362
 Rikov, Alekszej I. 70, 152
 Rimay János 208
 Rittersporn Tamás Gábor 146, 147
 Roberts, Henry 415
 Roberts, Ian W. 203
 Roberts, Michael 333
 Robespierre, Maximilien François de 64,
103/2, 330
 Robien, Louis de 255
 Robinson, John 362
 Roboz István 6
 Rocaberti, Giovanni Tomaso 211
 Roch, Jean-Louis 132
 Roche, Daniel 132
 Rockingham (Charles Watson-Wentworth),
 Lord 345, 362
 Rodrigo, gót k. 303
 Rodriguez, Emmanuel 211
 Roc, Sir Thomas 68
 Roebuck, John 410
 Roediger Lajos 277/6
 Roemer, Hans-Robert 215
 Roger, II., Nagy (Hauteville), Szicília k.
 (1130–1154) 395
 Rogcrius 94, 371
 Rogers, John 420
 Rohonczy István 208
 Rokay Péter 75
 Roman Msztyiszlavics 395
 Roman, Alexandru 202
 Roman, Constantin 199
 Roman, Petre 299
 Rómer Flóris 243, 328
 Romhányi László 283/1
 Romm, Mihail I. 262
 Romsics Ignác 95, 345
 Rónai András 274
 Rónai Zoltán 144
 Róna-Tas András 53, 105, 137
 Rosaldo, Michelle Zimbalist 291
 Rose, George 362
 Roscello, Lucio Paolo 220, 221
 Rosenberg, Alfred 334
 Rosenberg, Bernard 132
 Rosenthal, Paul-André 414
 Roska Márton 277/6
 Roslanowski, Tadcusz 130
 Ross, Charles 360
 Rosztjiszlav Jurjevics, novgorodi fej. 396
 Rosztjiszlav Msztyiszlavics, szmolcnszki fej.
396
 Róth András Lajos 271, 277/7
 Roth Otto 272
 Roth, Joseph 342
 Rothermere (Harold Sidney Harmsworth),
 Lord 59
 Rotta, Angelo 83
 Rottal János 210
 Rotterdami Erasmus I. Erasmus, Rotterdami
 Rousscau, Jean Jacques 64, 103/2, 334, 379
 Roussel, Jakob 68
 Roux, Jean-Paul 53
 Rowbotham, Sheila 291
 Roze, Renaud de 394
 Rozgonyi Pap János 277/7
 Rozs András 190
 Rózsa György 200
 Rozsnyai Dávid 374
 Rtyiscesv, Fjodor 393
 Rubin László 84
 Rubinck Gyula 347
 Rubint Dezső 272
 Rubletzky Géza 118
 Rudelle, Odile 237
 Rudnyánszky Béla 228/4
 Rudolf (Habsburg), m. k. (I.), ném.-róm. cs.
 (II.) (1572–1608) 48, 100, 179, 208, 372,
373, 385
 Rudolf, I. (Habsburg), ném. k. (1273–1291)
304,
 Rudolph, Richard L. 228/5, 350
 Rudzutak, Ivan 98, 262
 Ruga, hun k. 187
 Ruggiero, Romano 22
 Rugonfalvi Kiss István 293
 Ruis, Johan 394
 Runcina, Steven 2
 Rurik, varég fej. (862–879) 265
 Rusch, Gebhard 354

- Ruscielli, Girolamo 220
 Russo, Alecu 192, 334
 Rusu, Adrian Andrei 278
 Ruzsoly József 205
 Ruzicska Pál 164
 Rúzsás Lajos 376
 Rüdiger, Fjodor, gr. 196, 203
 Rydlo, Jozef M. 164
 S. Horváth Jenő I. Horváth Jenő, S.
 S. Lauter Éva I. Lauter Éva, S.
 Sade, Donatin Alphonse François de, márkí 223
 Sadoul, Jacques 255
 Saffi, Aurelio 410
 Saffi-Craufurd, Nina 410
 Safran, Alexander 299
 Saily, Thomas 372
 Saincanu, Lazar 192
 Saint-Germain, Claude Louis Robert de, gr. 331
 Saint-Just, Louis-Antoine-Léon de 151
 Sajti Enikő, A. 45, 188
 Salamon (Árpád-ház), m. k. (1063–1074) 48, 302
 Salamon Ferenc 17, 179
 Salazar-y-Frias, Alonso de, inkvizítor 402
 Salentiny, Fernand 31
 Salisbury János 304
 Salisbury, Robert Arthur Talbot, Lord 329
 Salles, Catherine 223
 Sallmann, Jean-Michel 296
 Sallustius 403
 Salo, Vello 164
 Sambin, Paolo 165
 Sanchez, Thomas 211, 344
 Sand, George 330
 Sándor Klára 53
 Sándor Pál 340
 Sandor, Anastasie 202
 Sándor, I. (Holstein-Gottorp-Romanov), or. c. (1801–1825) 256
 Sándor, II. (Holstein-Gottorp-Romanov), or. c. (1855–1881) 256, 258, 259, 266, 329, 336
 Sándor, III. (Holstein-Gottorp-Romanov), or. c. (1881–1894) 258, 329, 336
 Sándor, III. (Rolando Bandinelli), pápa (1159–1181) 55,
 Sándor, VI. (Rodrigo de Borgia), pápa (1492–1503) 138
 Sandrart, Jacob 374
 Sanjck, Franjo 405
 Sántha György 191
 Saphir, Moritz Gottlieb 407
 Sági Vilmos 243
 Sappho 223
 Sarbak Gábor 243
 Sárkány Ambrus 308
 Sárközy István 287
 Sárközy Péter 164
 Sarlós Béla 340
 Sarmiento de Gamboa 31
 Sarolta, Géza fejedelem felesége 399
 Sartori, Antonio 165
 Sartori, Carlo 357
 Sartre, Jean-Paul 96
 Sartre, Maurice 223
 Sas Andor 299
 Sasfi Csaba 289
 Sasso, Gennaro 22
 Sauer, Wolfgang 288
 Savile, George Sir 362
 Savonarola, Girolamo 211
 Savoyai Jenő 367
 Sawbridge, John 362
 Scalimoli da Castellana, Andrea 211
 Scève, Maurice 166
 Schama, Simon 354
 Schapiro, Leonard B. 288
 Schedel, Hartman 394
 Schedius Lajos 287
 Schelling, Friedrich Wilhelm 334
 Schepper, Cornelius 394
 Schierendorf, Schierl von 407
 Schiffer Pál, ifj. 66
 Schiller Bódog 286
 Schlauch Lőrinc 277/5
 Schlegel, Friedrich 64
 Schlesinger, Arthur M. 187
 Schlett István 78
 Schlieffen, Alfred von 329
 Schmerling, Anton von 204, 233, 407, 411, 412
 Schmidegg Kálmán, gróf 196
 Schmitt, Carl 334
 Schmitt, Jean-Claude 13, 177
 Schnitzler, Lucas 374
 Schorske, Carl 350
 Schönemann, C. T. Gottlob 287
 Schönholz, Friedrich Anton von 407
 Schönwitters, Johann B. 374
 Schramm, Percy Ernst 49, 180, 182, 303, 406
 Schreiber, Georg 2
 Schultz, Alwin 130
 Schumpeter, Joseph A. 97/4, 185
 Schuselka, Franz 407
 Schuster, Hans-Werner 104
 Schwartner Márton 175, 287
 Schwarz Gottfried 48
 Schwarzenberg, Felix, hg. 119, 203, 336, 342
 Schwarzenberg, Karl, hg. 408
 Schwenckfeld, Kaspar von 167
 Scialoja, Vittorio 255
 Scitovszky János 408

- Scottus, Michael 61
 Scotus, Dominicus 211
 Scribner, Bob 405
 Scriven, Michael 285
 Scserbatov, Alckszandr P. 203
 Scsukin, Borisz V. 262
 Searle, John 285
 Sebbi 238
 Sebes Dénes 272
 Sebesi János 272
 Sebestyén Gyula 277/6
 Sebestyén Károly, Cs. 276
 Sebestyén Pál 120
 Sebők Ferenc 7, 23, 35, 75, 188, 248, 286
 Seeckt, Hans von 98
 Scipel, Ignaz 235
 Seláf Levente 405
 Seneca, Lucius Annaeus 379
 Senyk, Sophia 164
 Sennyei Pál, br. 411, 412
 Sennyeci Pongrác 179, 372
 Seper, Franjo 162
 Serfőző Lajos 188
 Serlin, Wilhelm 374
 Sesztov, Lev 257, 258
 Scton-Watson, Hugh 231, 256
 Scton-Watson, Robert W. 231, 233, 338
 Severu, Axente Ioan 191, 202
 Shelburne (William Petty), Lord 362
 Shelley, Percy Bysshe 334
 Sherwood, Peter 231
 Sherwood, Robert E. 345
 Shklar, Judith 379
 Shvoy Kálmán 83
 Si 31
 Siclari, Andela Dioletta 164
 Sieder, Reinhard 420
 Siegler Géza 40, 82
 Sierpowska, Anna 401
 Sieyès, Emmanuel Joseph 379
 Sigal, Pierre André 137
 Sighere 238
 Silagi, Gabriel 94, 243, 250
 Silberman, Felix 349
 Silone, Ignazio 144
 Silvers, Robert 415
 Sima, Horia 153
 Simándi István 211
 Simcon, Szent, Új Tcológus 159
 Simiaud, François 49
 Simmel, Lambert 360
 Simon Györgyi 275
 Simon, Jules 237
 Simonffy József 191
 Simons, Walter 38
 Şincai, Gheorge 192, 277/5
 Sinka István 72
 Sinkó Ervin 20
 Sinkovics István 286
 Sinor Dénes 74
 Sion, Gheorghc 277/5
 Sipos Gábor 243, 277/2
 Sirokay Zoltán 343
 Sisák Gábor 229, 400
 Sisman János, tirnovói c. 394
 Sismondi, Jean Charles Léonard Simonde de 103/2
 Sivori, Franco 372
 Sixtus, V. (Felice Peretti), pápa (1585–1590) 211
 Skerlecz István 338
 Skinner, Quentin 285, 379
 Skrabek, Jan 404
 Slachta Margit 83
 Slansky, Rudolf 145
 Slavici, Ion 419
 Smahel, František 405
 Smith, Adam 64, 97/1, 97/4, 362, 370, 379
 Smith, Joshua Toulmin 410
 Smout, Christopher 294, 368
 Smuts, Jan Christian 118
 Snellman, Johan Wilhelm 256
 Soboul, Albert 151, 341
 Solé, Jacques 223
 Soltész Elemér 343
 Solymosi László 75, 158, 175, 243, 253
 Sombori László 372
 Somercote-i Lőrinc 248
 Somogyi Ambrus 372
 Somogyi Ferenc 79
 Somogyi István 283/1
 Somogyi Zoltán 243
 Somorjai Ádám 164
 Somssich Pál 119, 411, 412
 Sonkoly Attila 190
 Sonkoly Gábor 413
 Sonnet, Martin 296
 Soós Edit 76
 Soós Gábor 237, 357, 420
 Soós Imre 243
 Soós István 287, 341
 Soós Katalin 188
 Sorcl, Albert 331
 Sorokin, Pitirim A. 297
 Sőtér István 78
 Soult, Nicolas Jean de Dieu, hg. 330
 Southern, William 243
 Spalatoi Tamás 305
 Spee, Friedrich 402
 Spencer, Herbert 256
 Spidlik, Tomas 164
 Spiegel, Gabrielle M. 354
 Spinoza, Baruch 353, 379
 Spiru, Naku 145

- Sprandel, Rolf 171
 Sprentporten, Göran Magnus 256
 Sproxton, Charles 207
 Srazimir, vidini despota 394
 Sroka, Stanislaw 178, 241, 307
 Srsan, Stjepan 190
 Stabius, Johannes 394
 Staël, Madame de 334
 Stalnaker, Robert 285
 Stancaro, Francesco 167
 Stancescu, Eugen 275
 Stanford, Michael 392
 Stanković, Jovan 119
 Stanley, Henry 334
 Starčević, Ante 338
 Starmüller Géza 276
 Stauffenberg, Johann von 374
 Steckel, Richard 346
 Stefanović von Volivo, Jovan 119
 Stein Miksa 191, 193
 Stein, Lorenz 103/2
 Steiner Kálmán 82
 Stejn, Borisz 98
 Stephan Valér 82
 Stepun, Fedor 144
 Sternberg, Adalbert, gr. 342
 Sternhell, Zeev 237
 Stifter, Albert 407
 Stock, Brian 405
 Stone, Lawrence 354
 Stourzh, Gerald 235
 Strassburg, Paul 68
 Stratimirović, Djordje 119, 233
 Strauss, Leo 379
 Strayer, Joseph R. 384
 Street, Brian V. 405
 Strossmayer, Josip Djuraj 329, 338
 Stuart, Dudley, Lord 410
 Stuart, John I. Bute, Lord
 Stubbs, William 360
 Stuller Ferenc 196
 Sturdy, David 182
 Sturdza, Mihail 192, 203
 Stürgkh, Karl, gr. 338
 Stürmer, Michael 255
 Suarez, Franciscus 211
 Suda, Zdenjek 6
 Suc, Eugene 408
 Suky László 277/5
 Sulowski, Zygmunt 164
 Sully, Maximilien de Béthune, br. 363
 Sulyok Hedvig 389, 398
 Sulyok Vince 74
 Sumitomo (Fujiwara) 57
 Sumption, Jonathan 417
 Šupilo, Frano 338
 Šupljikac, Stevan 119
 Surján László 150
 Sutcliffe, Anthony 420
 Süle Andrea, R. 127
 Süle Tamás 190
 Sümegi József 2
 Swanson, John C. 349
 Swantopolk, danzigi hg. 397
 Sweeney, James Ross 94, 243, 246, 247, 248, 250, 251
 Sweezy, Paul A. 97/3
 Swift, Jonathan 103/1, 368
 Sz. Galántai Erzsébet I Galántai Erzsébet, Sz.
 Szabad György 228/1, 280, 293
 Szabó Ágnes 8, 10
 Szabó Bálint 65
 Szabó Dezső 64, 72, 86, 355
 Szabó Ferenc 164
 Szabó Gábor 289
 Szabó György 242
 Szabó István 158, 243, 283/1, 286, 293, 382
 Szabó János Győző 243
 Szabó János, B. 371
 Szabó Kálmán 130
 Szabó Károly (XIX. sz.) 269, 270, 276, 277/5
 Szabó Károly (XX. sz.) 120
 Szabó László 26
 Szabó László, Cs. 64, 74
 Szabó Lőrinc 72, 74
 Szabó Máté 41
 Szabó Miklós 56, 72, 126
 Szabó P. Csaba 3, 12, 32, 109
 Szabó Pál 72
 Szabó T. Attila 104, 275, 276
 Szabó Zoltán 72, 74
 Szabolcs Ottó 293
 Szádeczky K. Gyula 277/6
 Szádeczky Lajos 270
 Szádeczky-Kardoss Tibor 228/5
 Szakály Ferenc 5, 234, 243
 Szakasits Árpád 83, 118
 Szalai Ferenc 105
 Szalai Sándor 118, 231
 Szalárdi János 373
 Szálasi Ferenc 48, 82
 Szalatnai Rczső 120
 Szalay László 17, 78, 103/2
 Szalkai Balázs 394
 Szalkai László, esztergomi érsek 308
 Szamarin, Jurij F. 229, 230
 Szamosközy István 179, 372
 Szamota István 130
 Szamuely László 264
 Szántó Imre 25
 Szántó István 372
 Szántó Konrád 243
 Szántó Miklós 74
 Szarka László 127

- Szász Géza 300, 364
 Szász József 277/10
 Szász Judit Anna 104
 Szász Károly 199
 Szász Zoltán 122, 228/4, 272
 Szatmári Pap Mihály 277/5
 Szaturdzsi Mehmed 179
 Szavinkov, Borisz V. 255
 Szczur, Stanislaw 240
 Széchenyi István, gr. 64, 78, 200, 206, 207,
340, 378, 407, 410, 411
 Széchenyi Simon 54
 Széchy György 209
 Széchy Mária 208
 Szécsen Antal 407
 Szécsi Gábor 224
 Szegedi János 251
 Szegedi Kiss István 371
 Szegedy-Maszák Aladár 118
 Szegfű László 52/4, 75, 243, 303
 Székács József 338
 Székely Artúr 84
 Székely György 23, 243
 Székely István 269
 Székely László 118
 Székely Mózes 100, 179, 371
 Székely Zoltán 268, 277/6
 Szekfű Gyula 19, 24, 56, 59, 243, 286, 293,
376
 Szélnyi Iván 353
 Szecsepcsenyi György 208, 375
 Szecses János 270
 Szelim, I., Vad (Oszmán), tör. sz. (1512–
 1520) 23, 217
 Széll Kálmán 342
 Szemere Bertalan 196, 205, 338, 407
 Szemere Pál 287
 Szénási Sándor 149
 Szenci Fördös Lajos 408
 Szenci Molnár Albert 43
 Szenczei László 118
 Szenczei Miklós 231
 Szende Katalin 131, 171, 186, 377
 Szende Pál 29
 Szende Tamás 143
 Szendi Péter 206
 Szendrei Janka 243
 Szendrey István 243
 Szendrey Zsigmond 276
 Szenté Imre 74
 Szentirmai Judit 276
 Szentirmai, Alexander 243
 Szent-Iványi Károly 191
 Szentiványi Márton 251
 Szentiványi Vince 411, 412
 Szentkirályi Mór 411
 Szentmártoni Kálmán 271
 Szentpétery Imre 293
 Szepesi Jakab 178
 Szepesi Laczkó Máté 179
 Szerb Antal 94
 Szerebjakova, Galina J. 70
 Szerelmczy Miklós 200
 Szergij, Szent, Radonyeczsi 159
 Szigeti Kilián 243
 Szilágyi Ákos 149, 264
 Szilágyi Dezső 338
 Szilágyi Lóránd 251, 286
 Szilágyi N. Sándor 86, 179
 Szilasi László 36, 80, 93
 Sziluan, Athosz-hegyi 159
 Szilveszter, II. (Gerbert d' Aurillac), pápa
 (999–1003) 48, 174
 Szimonidesz Lajos 343
 Szinai Miklós 349
 Szinán, nagyvezér 179
 Szinte Gábor 276
 Szirmay Antal 287
 Szirtes Andor 84
 Szirtes Gábor 190
 Szirtesi Zoltán 122
 Szita László 190
 Szívós Mihály 408
 Szkobelez, Mihail D. 336
 Szkoropadzskij, Pavlo 259
 Szócs Géza 56
 Szokolay István 408
 Szokolnyikov, Grigorij J. Brilliant 38, 70
 Szókratész 220, 238
 Szolovjev, Vlagyimir 149
 Szolovjov, Szergej M. 229, 393
 Szolzenszycin, Alekszandr I. 70, 71
 Szomszéd András 26
 Szorszskij, Nil 159
 Szovák Kornél 55, 75, 157, 254, 328
 Szperanszkij, Mihail 256
 Sztálin, Joszif V. 62, 70, 71, 97/3, 145, 146,
152, 262
 Sztambolov, Stephan N. 329
 Sztáray Zoltán 74
 Sztcrenyi József 226
 Sztójay Döme 299
 Sztolipin, Pjotr A. 258, 261, 266
 Sztripszky Hiador 276
 Sztrove, Pjotr B. 255, 260, 261
 Szubtelnij, Oreszt 265
 Szűcs Jenő 5, 180, 243, 270, 293, 353, 355,
377
 Szűcs László 29
 Szuhay István 179
 Szuhay Péter 26
 Szuhay-Havas Ervin 345
 Szulcjmán, I. (Hatalmas) 217, 234
 Szunyogh Gáspár 210

- Szúnyogh Rudolf 196
 Szvjatopolk, nagyfej. 395
 Szvjatoszlav Olgovics, csernyigovi fej. 396
 Szvjatoszlav Vszevolodics, kijevi nagyfej. 395,
396
 Szvjatoszláv, I., or. fej. (945/962–972) 265
 T. Mérey Klára l. Mérey Klára, T.
 Taaffe, Eduard von, gr. 329
 Tabajdi Csaba 122
 Tacitus 397
 Tadatsunc (Taira) 57
 Takács Éva 26
 Takács Ferenc 299
 Takács István 105
 Takács János 173
 Takács Laura 190
 Takács Péter 204
 Takáts József 355
 Takauji (Ashikaga) 57
 Talleyrand, Charles 68
 Talleyrand-Périgod, Charles Maurice de, hg.
330, 336
 Tamás Ágnes 13
 Tamás Gáspár Miklós 86, 124
 Tamás, csertergomi ércsek 307
 Tamás, Szent, Aquinoi 61, 223, 379, 402
 Tamási Áron 72
 Tamási György 144
 Tamburini, Filippo 389
 Táncsics Mihály 199, 200
 Tandori Mária 236, 362, 390
 Tangl, Michael 55
 Tanner, Adam 402
 Tar Mihály 209
 Tardieu, André 99
 Tardos Márton 90
 Tardy Lajos 179
 Tari Lőrinc 301
 Tarisznyás Márton 276
 Tarnai Andor 243
 Tárnok Alajos 228/1
 Tarr Krisztina 13
 Tasner Antal 378
 Tasso, Torquato 220
 Tate, Robert 360
 Taviani, Paolo Emilio 253
 Tawney, Richard Henry 97/4
 Taylor, Charles 379
 Tazbir, Janusz 164
 Tegzes Ferenc 190
 Tekc Zsuzsanna 5, 251
 Telegdi Miklós 251
 Telegdy János 210, 211
 Telegdy Zsigmond 215
 Telek János 92, 106, 108, 109
 Teleki Adám, gróf 199
 Teleki József 277/5
 Teleki László 287, 410
 Telcki Mihály 373, 375
 Teleki Pál (XVII. sz.) 37, 43
 Teleki Pál (XX. sz.) 45, 272
 Teleki Sámuel, gr. 277/3, 277/10
 Teleki Sándor 199, 410
 Tello, Julio Cesar 31
 Temesvári János 371
 Temesvári Pelbárt 371
 Tempfi József 278
 Temple, George Nugent-Temple-Grenville,
 Lord 362
 Tencala, Carpofofo 208
 Tencenti, Alberto 28
 Tengri 53
 Teodor, Pompiliu 279
 Terentius 223
 Terray, Joseph Maric, abbé 363
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens, 167
 Teutonicus, Johannes 248
 Thalheimer, August 288
 Thaly Kálmán 293, 392
 Thaumaturgosz, Gregoriosz 2
 Theoliptosz, Filadelfiai 159
 Thiele, Christoph Abraham 277/10
 Thierry, Augustin 49
 Thiers, Adolphe 330
 Thietmar 399
 Thinsz Géza 74
 Thocmmes, Elizabeth 301
 Thomas de Vio l. Cajetanus
 Thompson, Edward Palmer 297, 370
 Thomson, James 368
 Thoroczka Viktor, br. 338
 Thököly Ferenc 100
 Thököly Imre 375
 Thugot, Johann Amadecus de Paula, br. 336
 Thuküdidész 49
 Thun, Franz Anton 103/1, 199
 Thun, Leo, gr. 408
 Thurlow, Edward, Lord 362
 Thuróczy János 269, 276, 302, 371, 394, 398,
403
 Thúry József 179
 Thurzó György, nádor 208
 Thurzó Imre 43
 Tiktin, Hariton 334, 419
 Tildy Zoltán 83
 Tilly, Richard H. 228/5
 Tímár György 190, 243
 Tímár Lajos 228
 Tímár Péter 52/5
 Timon Ákos 48
 Timur Lenk 217, 394
 Tincu, Bucur 202
 Tirpitz, Alfred 255
 Tirts Tamás 99

- Tisza Isrván, gr. 19, 125, 337, 338, 342
 Tisza Kálmán 32, 329
 Tito, Joszip Broz 145
 Tkacsov, Pjotr Ny. 144
 Tocqueville, Charles Alexis Henri Clérel de 86,
97/4, 103/2, 354
 Togliatti, Palmiro 288
 Tökéczki László 298
 Tökei Ferenc 57, 92, 106, 107, 108
 Tökés László 278
 Toldalagi Mihály 68
 Toldy Ferenc 17
 Toletus, Franciscus 211
 Tollas Tibor 74
 Tolnai Gábor 17
 Tolnay Károly 412
 Tolsztoj, Lev 148
 Tomasina Morosini 304
 Tomić, Jaša 338
 Tomka Béla 39, 288, 350
 Tompa László 271
 Tóth Ágnes 20, 44, 45, 387
 Tóth Andrea 411, 412
 Tóth Annamária, Cs. 367
 Tóth Árpád 392
 Tóth Béla 104
 Tóth Endre 190, 238
 Tóth Éva 253
 Tóth Ferenc 132, 365, 369
 Tóth Isrván 190, 228
 Tóth Kálmán 277/7
 Tóth Péter 75, 81, 127, 190
 Tóth Sándor 187, 419
 Tóth Sándor László 385
 Tóth Szergej 143, 155
 Tóth Tibor 228/2
 Tóth Zoltán 353
 Tóth Zoltán, I. 192
 Touraine, Alain 49
 Townson, Robert 410
 Toynbee, Arnold Joseph 341
 Tölcséki István 43
 Tömörkény István 72
 Török János 277/5
 Török József 164, 243
 Törzsök Erika 86
 Töttösy Ernő 74
 Trefort Ágost 407
 Treitschke, Heinrich 103/1
 Trestik, Dusan 180
 Trctyakov, Szergej M. 70
 Trockij, Lev Davidovics Bronstein 62, 70, 71,
146, 149, 152, 255, 263
 Trócsányi Zsolt 140, 173, 280
 Trubeckoj, Nyikolaj Sz. 255
 Trudaine, Jean Charles Philibert 364
 Trumbić, Ante 338
 Tubero, Lodovico 398, 403
 Tuchman, Barbara 7
 Tuck, Anthony 417
 Tucker, Josiah 363
 Tucker, Robert C. 146
 Tuhacsevszkij, Mihail Ny. 70
 Tulaba, Ladas 164
 Tulogdi János 277/6
 Tupoljev, Andrej Ny. 70
 Turgot, Anne Robert Jacques de l'Aulne, br.
331, 363, 364
 Túri László 382
 Tusor Péter 222
 Türr István 410
 Tyekvicska Árpád 26
 Udvardy József 243
 Ugron Ákos 272
 Ugron Gábor 271
 Uhländ, Ludwig 375
 Uhlirz, Mathilde 48
 Újfalusi Németh Jenő 129, 166, 167, 218, 219
 Újfalvi Imre 373
 Újlaki Miklós, bosnyák k. 301
 Ulászló, I. (Jagelló), m., I. k. (1440/1434–
 1444) 48, 394
 Ulászló, I. Lokietek (Piast), I. k. (1320–1333)
240
 Ulászló, II. (Jagello), m., I. k. (1490–1516)
286
 Ulászló, IV. (Vasa), I. k. (1632–1648) 209
 Ullmann, Walter 182, 243
 Undó Márton 372
 Unger Mátyás 293
 Unslit, Jozsif 262
 Unwin, George 360
 Urbán Aladár 207, 343, 345
 Urban, Karl 199, 408
 Urbanitsch, Peter 231
 Ürményi József 411, 412
 Vaccaro, Luciano 164
 Vácz Mihály 74
 Váczy Péter 60, 61, 231
 Vadász Sándor 151, 330, 331
 Vágó József 84
 Vajay Szabolcs 48, 133, 134, 135
 Vajda Mihály 81, 150
 Vajda Zoltán 79, 112, 125, 142, 146, 203,
359
 Vajna János 118
 Valensi, Lucette 213
 Válenstik Ferenc 272
 Valera, Diego de 245
 Valéry, Paul 334
 Valter Ilona 113, 243
 Valuch Tibor 65, 67, 69, 388
 Vámbéry Ármin 215
 Vámbéry Rusztem 84, 118

- Vámszer Géza 271, 276
 Van Dyck, Anthonis 331
 Vándor Zoltán 144
 Vanoviczy János 211
 Vanyó Tihamér 243
 Várady Aurél 271
 Várdai Ferenc 23
 Várdy Béla 79, 187, 293
 Vardy, Steven Béla l. Várdy Béla
 Varga Beáta 169
 Varga Béla 83
 Varga János 228/2
 Varga József 343
 Varga László 74
 Varga Livia 243
 Vargha Gyula 228/3
 Vári András 354
 Varjú Elemér 48, 130, 139
 Várkonyi Ágnes, R. 185, 293, 376, 392
 Varró István 84
 Várszegi Asztrik 164
 Vas István 74
 Vasady Nagy Gyula 277/6
 Vásáry István 53
 Vass Csaba 122
 Vass Vilmos 74
 Vaszilij, II. 393
 Vaszilko, tyerebovli fej. 395
 Vata 174
 Vauchez, André 168, 406
 Vaultier, Roger 344
 Vavilov, Nyikolaj 262
 Vay Miklós, br. 410, 412
 Vázsonyi Vilmos 3, 348
 Vecsekély József 345
 Végh András 252
 Végh Ferenc 210
 Vech-Glirius, Matthias 15
 Vékony Gábor 105
 Velich Andrea 360
 Vencel (Přemysl), m., cseh k. (III.) (1301–1304/1305–1306) 48
 Vencel, II. (Přemysl), cseh k. (1278–1305) 240
 Venczel József 276, 277/1
 Verancsics Antal 269, 276
 Veres Péter 72, 84, 276
 Veress László 278, 279, 280
 Vergennes, Charles Gravier de, gr. 331, 365, 367
 Vergerio, Pier Paolo 220
 Vermes Gábor 125, 337, 338, 339
 Verusio, Domenico 211
 Veszprémy László 165, 249, 243, 250, 303
 Vcync, Paul 97/3, 223
 Viadana, Cesare 372
 Vianu, Tudor 64
 Vida Andrea 21
 Vida Mária 243
 Vidasics Ede 194, 343
 Vidéky János, ifj. 200
 Vierhaus, Rudolf 267
 Vigh Éva 220, 221, 245
 Vigh Károly 122
 Viktor, IV. (Ottaviano de Moticello), ellenpápa (1159–1164) 55
 Villani Frigyes 59
 Villari, Pasquale 410
 Villon, François 28
 Villot, Jean 162
 Vilmos, I. (Hohenzollern), por. k. (1861–1888) 336
 Vilmos, II. (Hohenzollern), por. k. (1888–1918) 329, 335, 336
 Vilmos, III. (Orániai-Nassau), Hollandia k. (1849–1890) 390
 Vilmos, pécsi püspök 176
 Vincze András 284
 Vincze Gábor 274
 Viollet-Le-Duc, Eugène Emmanuel 414
 Viracocha 31
 Virágh Benedek 287, 412
 Visconti, Alfonso 372
 Visinszkij, Andrej J. 118, 147, 262
 Viski Károly 276
 Visszarion, nikeai metropolita 393
 Vitányi Iván 66
 Vitcu, Dumitru 189
 Vitéz János 36, 394
 Vitéz Mihály, vajda 371
 Vitnyédi István 373, 374
 Vitte, Szergej J., gr. 255, 256, 266
 Vittoria, Francisco 344
 Vizkelety András 249, 383
 Vjacseszlav 396
 Vlad Lajos 199
 Vladimirescu, Tudor 192, 202, 334
 Vlagyimir, I., Nagy, Szent (Ruridak), or. nagyfej. (988–1015) 169, 238, 265
 Vlagyimir, II., Monomah, kijevi nagyfej. (1113–1125) 395
 Vlagyimirko (Vlagyimir Volodarcvics), halicsi fej. 395, 396
 Vnyifatyjev, Sztjefan 393
 Vocelka, Karl 373
 Vodopivec, Giovanni 164
 Volkov, Valerij 148
 Volodar, peremisli fej. 395
 Volosin, Makszimilian 149
 Voltaire, François Marie Arouet 49
 Vonyó Éva 190
 Voraignc, Jacobus 170
 Vorosilov, Kliment J. 262
 Vorovszkij, Vaclav 98

- Vovelle, Michel 151
 Völkl, Ekkhard 104
 Vörös Boldizsár 341
 Vörös Károly 228/6
 Vragas, Stefan 164
 Vrangcl, Pjotr 259
 Vszevolod Msztyiszlavics, novgorodi fej. 396
 Vszevolod Olgovics, csernyigovi nagyfej. 395,
396
 Vukmanovics-Tempo, Svetozar 145
 Vukovics Sebő 196, 338
 W. Petrolay Margit I. Petrolay Margit, W.
 Waitz, Georg 182
 Waldapfel Eszter, V. 128, 207
 Waldemar, brandenburgi örgróf 240
 Waldemar, II., Győztes (Waldemar), dán k.
 (1202–1241) 397
 Waldersce, Alfred von 329
 Waldhauser, Conrad 405
 Waldmüller, Lothar 243
 Wall, Ricardo 332
 Wallerstein, Immanuel 97/3, 365
 Walpole, Thomas Sir 361, 390
 Walterskirchen, Georg Wilhelm von 407
 Wandruszka, Adam 231
 Wank, Solomon 350
 Warbeck, Perkin 360
 Ward, Paul 182
 Washington, George 345
 Wattenbach, Wilhelm 55
 Watzl, Hermann 243
 Weber, Eugene 415
 Weber, Max 22, 57, 96, 97/3, 286, 341, 353,
354, 379
 Wehrli, Max 383
 Weiskirchner, Richard, br. 348
 Wekerle Sándor 338
 Weiden, Ludwig, br. 342
 Welf, VI., hg. 395
 Welck, René 334
 Wellhöffer, Elias 374
 Wellington, hg. Arthur Wellesley 236
 Wellmann Imre 382
 Weltner Jakab 349
 Werbőczy István 287
 Werder, August von, gr. 336
 Werner, Szent 168
 Werth Henrik 82
 Wertner Mór 399
 Wessel, Klaus 135
 Wesselényi Anna 210
 Wesselényi Ferenc, gr., nádor 208, 374
 Wesselényi Kata 277/10
 Wesselényi Miklós, br. 78, 197, 199, 270,
338, 340, 407
 Weszprémi István 48
 Weygand, Maxime 237
 White, Hayden 354
 White, Jessie 410
 White, Linda 410
 Whitman, Edmond A. 227
 Wichner, Jacob 55
 Widemann, Elias 208
 Wiesmeyer Emil 84
 Wild, Hans 371
 Wilfrid püspök 238
 Wilhelm Gizella, Cennerbné 375
 Wilkes, John 362
 Williams, Bernard 379
 Willmott, Peter 97/4
 Wilson, Thomas Woodrow 99, 255, 272
 Winch, Peter 285
 Windecke, Eberhard 394
 Windisch-Grätz, Alfred hg. 119, 200, 342
 Winock, Michel 237
 Winter, Max 348
 Wirth, Joseph 98
 Witericus 239
 Witkowska, Alexandra 164
 Witte I. Vitte
 Wittman Tibor 63, 107, 293
 Wizdalek, Joscif 409
 Woden 238
 Wohl Janka 410
 Wolff, Fridericus 212
 Wolin, Sheldon 379
 Wollstonecraft, Mary 379
 Wood, Gordon S. 354
 Wulfstan 397
 Wurzbach 407
 Wyclif, John 2, 405
 Wypel, Johann 409
 Wyrozumski, Jerzy 240
 Wyvill, Christopher 362
 Yoritomo (Minamoto) 57
 Young, Michael 97/4
 Zachar József 369
 Zadravec István 343
 Zagorin, Perez 354
 Zaharia, Gheorghe 4
 Zakar Péter 194, 343
 Zala Tamás 345
 Zalányi Boldizsár 43
 Zambecchi, Giuseppe 211
 Zám belly Lajos, von Bibersheim 196
 Zamfir, Mihai 334
 Zamjatyin, Jevgenij 149
 Zamoyski, Jan 179
 Zampis, Anton 200
 Zarnecki, Georg 243
 Zarnowska, Anna 420
 Zathureczky Emília, Csercy Jánosné 277/6
 Zathureczky Gyula 94
 Závada Pál 66

- Závodszy Levente 251
 Zay Miklós, gr. 338
 Zayzon Ferenc 277/6
 Zderka, Alexander 122
 Zeiler, Martin 374
 Zékány János 212
 Zemsztov, Ilja 143
 Zepezancr Jenő 271, 273
 Zetkin, Clara 288
 Zeuccanu, Alexander 227
 Zichy Antal 411, 412
 Zichy Ferenc, gr. 196
 Zichy Henrik, gr. 412
 Zichy Károly, gr. 228/1
 Zientara, Benedykt 397, 406
 Zilahi Tibor 70, 145
 Zilahy Lajos 74
 Zimmermann, Ludwig 255
 Zimmermann, Martin 374
 Zimmermann, Susan 348
 Zinovjev (Grigorij J. Radomiszlszkij) 70, 98, 144
 Zola, Émile 256
 Zolnai Béla 334
 Zolnai Gyula 130
 Zolnay László 139
 Zombori István 52/6
 Zoszima, metropolita 393
 Zrínyi Ilona 375
 Zrínyi Miklós 51, 209, 211, 374
 Zw eig, Stefan 331
 Zwingli, Ulrich 167
 Zsámboki János 251
 Zsdanov, Andrej A. 145, 152, 262
 Zsidai Ágnes 355
 Zsigmond (Luxemburg), ném.-ró m. cs., m. k. (1410/1433/1387–1437) 1 48, 252, 301, 394
 Zsigmond, III. (Vasa), l., sv. k. (1587/1592–1632) 68, 333
 Zsinka László 289
 Zsófia, főhg. nő 342
 Zsoldos Artila 128, 238
 Zsukovszkij, Arkagyij 265
 Zsurmay Ignác 199

Számunk szerzői

VÖLGYESI ORSOLYA	PhD-hallgató, ELTE, Budapest
DEÁK ÁGNES	történész, JATE, Szeged
KOVÁCS KATALIN	középiskolai tanár, Szeged
SZÁNTÓ RICHÁRD	történész, JATE, Szeged
TÓTH FERENC	történész, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely

A fordításokat NOVÁK GYÖRGY készítette.

CONTENTS

Essays

- ÁGNES DEÁK
The Habsburg Empire amid the challenges of nationalism.
Plans and conceptions for remodelling the Empire
(1848-1849) 5

- ORSOLYA VÖLGYESI
The government's position on putting the question of the
operata on the agenda (1830-1832) 45

Recollection

- KATALIN KOVÁCS
The letters of Károly Nagy to László Bártfay (1831-1838) 63

Reviews

- (Medieval Scandinavia: an Encyclopedia. Ed.: Phillip Pulsiano
Coed.: Kristen Wolf, Garland, New York – London, 1993.)*
RICHÁRD SZÁNTÓ 87

- (Philip Mansel: The Court of France, 1789-1830. Cambridge
University Press, Cambridge, 1991.)*
FERENC TÓTH 92

- The Rcpertory of Actas, 1985–1995 97

- Authors 184

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

* * *

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén. A folyóirat előfizetési díja egy évre 800 Ft. A lap ára egy szám megrendelése esetén 200 Ft+postaköltség, könyvesboltban 240 Ft.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Balassi Könyvesbolt, II. ker., Margit utca 1–3.; Eötvös Könyvesbolt, V. ker., Kecskeméti u. 2.; Litea Kft., I. ker., Budavár, Hess A. tér 4.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca.

Szeged: Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Móra Könyvesbolt, Kárász u. 5.; Egyetemi Könyv-árús, Egyetem u. 2.; JGYTF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Idegennyelvtű Könyvesbolt, Kárász u. 22.; Tolkien Könyvesbolt, Kossuth L. sgt. 1.

Debrecen: Egyetemi könyvárús, KLTE f épület fsz. Egyetem tér 1.
Miskolc: Két Könyvész Kft., Miskolc-Egyetemváros.
Pécs: Szövegbolt, Ifjúság u. 6.; Egyetemi Könyvesbolt, Mátyás király u.
Székesfehérvár: Jókai u. 4. Könyvkereskedés, Jókai u. 4.
Szombathely: Savaria Könyvesbolt, Mártírok tere 1.

* * *

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179.
Telefón:62/454-000/3297
e-mail:actas@jate.u-szeged.hu
<http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/actas/>
Felelős kiadó: Deák Ágnes
A szerkesztőség titkára: Homonnai Sarolta
Olvasószerkesztő: Benkes Réka
Technikai szerkesztő: Lengyel A. Gábor
A borítót tervezte: Szekeres Ferenc
Nyomdai munkálatok: Délmagyarország Könyv-, Lapkiadó
és Nyomdaipari Kft., Szeged.
ISSN 0237-7934

A német nemzeti eszme ereje egyfelől és az ausztriai soknemzetiségű birodalom integritása megőrzésének programja másfelől azonban egymásnak számos tekintetben ellentmondó erők küzdelmét eredményezte, hiszen magától értetődően adódott a kérdés: mit keres a jövőbeli német nemzetállam keretei között a Habsburg Birodalom lakosságának több mint kétharmadát kitevő nem német népesség? Friedrich Hebbel naplójában igen szemléletesen írja le ezt a dilemmát: „Azok a kedves osztrákok! Most azon török a fejüket, hogy hogyan tudnának Németországgal egyesülni úgy, hogy mégse egyesüljenek! Ez igen nehéz lesz, épp annyira, mint amikor két ember csókolózni akarna, de úgy, hogy eközben hátat is fordítsanak egymásnak!” De az utca embere is érezte a feszültséget a német nemzeti tudat és az osztrák alattvalói lojalitás között. Auerbach is megemlékezik egy kövér nyárspolgárral folytatott beszélgetésről. „Hogy német vagyok – mondja az egy kávéházi szegletben –, nem szükséges mondanom, olyannyira nem szükséges, mint azt bizonygatnom, hogy ember vagyok. Németként születtem s neveltetem, nem is értek más nyelvet, mint a németet.

Deák Ágnes tanulmányát számunk 5-44. oldalán olvashatják.